چەند باسێکی

کـورد و تـورك

بەرگی یەکەم

نووسینی : کەندالّ ، وانلی

(وەرگێران و) پەراوێز نووسینی : شێرکۆ هەژار

چاپی دووەم
٢٠٠٩/٢٦٢١

ناوەڕۆك

لاپەڕە

سەرەتا - ئەم دووباسە و تێبینی	٩-٧
باسی یەکەم - کورد لە ئیمپراتۆریی عوسمانیدا	٥٤-١٣
یەك - لە عوسمانێتیەوە بۆ نەتەوایەتی	١٧-١٣
دوو - ریشەی کوردایەتی	٢٢-١٨
١- دۆخی حوکمی کوردستان	١٩-١٨
٢- کوردستانی دەرەبەگی	٢٢-٢٠
سێ - راپەڕینەکانی سەدەی نۆزدە	٣٣-٢٣
١- راپەڕینی بابان	٢٥-٢٤
٢- هەوڵی میر محەمەد بۆ کوردستان هێنانە ژێر دەسەڵاتی خۆی	٢٧-٢٥
٣- راپەڕینی بەدرخان بەگ	٢٩-٢٧
٤- یەزدان شێر	٣١-٣٠
٥- راپەڕینی ١٨٨٠ (شێخ عوبەیدوڵڵا)	٣٣-٣١
چوار - سیاسەتی پان ئیسلامێتی و تواندنەوە ی	
سوڵتانی سوور عەبدول حەمیدی دووەم	٣٦-٣٤
- ئەفواجی خەفیفە	٣٦-٣٥
پێنج - یەکەم رێکخراوانی نەتەوەیی کورد	٤٢-٣٧
١- تەعالی وە تەرەقیی کوردستان (کوردستان تەعالی وە تەرەقی جەمعیەتی)	
- (و کورد نەشری مەعاریف جەمعیەتی)	٣٩-٣٨
٢- کورد کولوپ لەری (یانە کوردیەکان)	٤٠-٣٩
٣- هێڤیا کورد	٤١-٤٠
٤- کوردستان موحیبیبوون جەمعیەتی	٤١
- پارتی موجەددید	٤٢-٤١

شەش - سالانی شەڕی جیهانیی یەکەم ٤٣-٤٤

حەوت - سالانی دوای شەڕ ٤٥-٤٩

- ڕێکخراوانی نەتەوەیی کورد (دوای شەڕ) ٤٧-٤٩

١- ئیستیخلاسی کوردستان ٤٧

٢- کورد ئیستیقلال جەمعیەتی ٤٧

٣- کوردستان تەعالی جەمعیەتی ٤٧-٤٩

- ڕاپەڕینی کۆچگیری ٤٨-٤٩

٤- کورد تەشکیلاتی ئیجتیماعیە جەمعیەتی ٤٩

٥- کورد میللەت فیرقەسی.. ٤٩

٦- یانەی دیاربەکر ٤٩

هەشت - پەیمانی سێڤر - ١٩٢٠/٨/١٠ .... ٥٠- ٥٤

پەراوێزی وەرگێڕ ٥٥-٧٨

باسی دووەم - لێنۆڕینێکی مەسەلەی نەتەوایەتیی کوردستانی تورکیا

بە زەمینەی مێژووییەوە ٧٩-١٢٣

یەك - سەرەتا، زانیاریەکی گشتی ٨١-٨٦

دوو - زەمینەی مێژوویی(تا شەڕی جیهانیی یەکەم) ٨٧-٩٣

سێ - بزووتنەوەی کەمالی و گەلی کورد.. ٩٤- ١٠١

چوار - باری سالانی ١٩٥٩-١٩٧٠ .... ١٠٢- ١١٠

پێنج - تورکیە ئیشچی پارتیسی(پارتی کرێکارانی تورکیا) ١١١-١١٩

شەش - ڕژیمی فاشیستی مارتی ١٩٧١ .... ١٢٠-١٢٣

پەراوێزی وەرگێڕ ١٢٤-١٤٢

ناوی هێندێك لە سەرچاوەکانی وەرگێڕ.. ١٤٣- ١٤٤

پێڕستی ناو ١٤٥- ١٥٢

نەخشەکان

بەشێکی نەخشەیەکی کوردستان ١٠
بەشێکی ئیمپراتۆریی عوسمانی ١٢
توران ٦٤
ویلایەتەکانی هەرێمی باکووری کوردستان ساڵی ١٩٧١ ٨٠
نەخشەیەکی درشتی بالکان.. ١٢٩
رێگای گەشتەکەی ئەولیا چەلەبی ١٣١

باسی یەکەم - کورد لە ئیمپراتۆریی عوسمانیدا: وەرگێڕاوی باسێکە کەکەندالٌ نووسیویەتی (١٩٧٦-١٩٧٧)، کراوە بە بەشی یەکەمی کتێبێك بە زمانی فەرەنسی، کە کتێبەکە دواتر کراوە بە ئینگلیسی و بە ئەڵمانییش. بەشەکانی تر: کوردستانی تورکیا، نووسینی کەندالٌ، کە من کردوومەتە کوردی ؛ کوردستانی ئێران، نووسینی دکتۆر قاسملو؛ کۆماری کوردی مهاباد، نووسینی ئارشی رۆزەفێلت، ١٩٤٧ ؛ کوردستانی عیراق، نووسینی دکتۆر عیسمەت شەریف وانلی بە ناوی نهێنیی "مستەفا نازدار" - خۆی دوایی ئەمەی لە نووسینیدا ئاشکراکرد، لەبەر ئەوەیە کە منیش لێرەدا باسی دەکەم؛ کوردی یەکێتیی سۆڤیەت، نووسینی کەندالٌ- وەرگێڕانی بۆکوردی (سەلام عەبدوڵلا) لە گۆڤاری "پەیڤ" ژ٤، نیسانی ١٩٨٧دا بڵاوکراوەتەوە؛ وێڕای سەرەتاو بنەتا (باسی نێوانی کوردو رژیمی خومەینی)ی "ژیرار شالیا" ی دەرهێنەری کتێبەکە.

من لە سەرەتادا هەر نوسخە ئینگلیسیەکەم هەبوو وئەم باسەم ساڵی ١٩٨٨ لەو وەرگێڕا :

People Without A Country, The Kurds and Kurdistan.
Ghassemlou.Kendal.Nazdar.Roosevelt.Vanly.
Edited by Gerard Chaliand.
Translated by Michael Pallis
Zed Press, 57 Caledonian Road, London N1 9DN.1980

دواتر وەرگێڕاوی ئەڵمانیەکەیم دەست کەوت، وەرگێڕاوێکی کۆڵەواری دەستەیەکی سیاسیی ناسراو لە- ئەوسا- ئەڵمانیای رۆژئاوا :

Kurdistan und die Kurden . Band 1,mit einem Vorwort von Tilman Zűlich.
Reihe Pogrom 105/106. Gőttingen und Wien,März 1984.

دیسان بە وەرگێڕانەکەی خۆمدا هاتمەوە و بەراوردم کرد و هێندێك تێبینیم وێخست (١٩٨٩).

ساڵی ١٩٩٠ نوسخە فەرەنسیەکەم وەدەست هێنا Les Kurdes et le Kurdistan، کە چاپێکی ١٩٨١ بوو، لە هەمان بڵاوکەرەوەی چاپی یەکەمی :

François Maspero . 1,Place Paul-Painlevé,Paris Ve,1981.

ئەوسا هەردوو وەرگێڕاوە ئینگلیسی و ئەڵمانیەکە و وەرگێڕانەکەی خۆشم پێ بەراوردکردن و، ساڵی ١٩٩٤ بە پەراوێزەکانی خۆمدا هاتمەوە و هەندێ زانیاریی- بۆئەوسا- نوێ(ی سەرژماری... ئیدی)م لێ زیادکرد، و تەنیا لە یەك شوێندا زانیاریەکی بە تاریخی ١٩٩٦ یشم خستۆتە سەر، ئیتر ئەمەی لێ دەرچووە کە ئێستا دەیبینی.

باسی دووەم - لێنۆڕینێکی مسەلەی نەتەوایەتیی‌کوردستانی تورکیا بە زەمینەی مێژووییەوە : پوختەی بەشی زۆری باسێکە،کە دکتۆر عیسمەت شەریف وانلی بە ٨٣ لاپەڕەی ئا٤(خورشیدی) ساڵی ١٩٧١ نووسیویەتی :

Survey of THE NATIONAL QUESTION OF TURKISH KURDISTAN With Historical Background . August 1971 .

نووسەر، ساڵی ١٩٨٠کۆپیی نوسخەیەکی (تایپکراوی) لێ بۆ ناردم . منیش ، ساڵی دوای ئەوە(١٩٨١)پوختەیەکی کوردیم لێ سازکرد ،و لەکۆتایی ساڵی ١٩٨٣دا نوسخەیەکی دەستخەتم لێ دا بە ئازاد(محەمەد) مستەفا(لە سەردانێکی ئەوروپایدا) . ئازاد مستەفا، ساڵی ١٩٨٤ لە ئەشکەوتێکی کوردستاندا(لە چیای سورێن)،بە دەستی خۆی و بە جوانی وسەهوی‌کەم چاپی‌کرد و، زوو دووسەد دانە لەوە گەیشتبۆوە شاری سلێمانی . شتێکیش بە ناوی " خوێندکاری کورد" لە پایتەختی سوێد ، بەبێ ئاگاداریی من ، بە زنجیرە لە ژمارەکانی ٨ تا ١٣یدا بە چەند ساڵێك (١٩٨٦- ١٩٨٩)،بە هەڵەی زۆرو زۆر سەیرەوە(بە نموونە لە ژمارەی کوردوگەورەیی خاکی‌کوردستان)دا چاپ کردبوو. دواتر کە چاپکارم دیت ،گوتی کە بەهۆی کێشەی خێزانیی لەگەڵ ژنیدا حەواسی پەرت و بڵاو بووە ونەیزانیوە چیی‌کردووە،و ئەوە بەسەرچاپ کردنی‌گۆڤاری رێکخراوەکەیاندا شکاوەتەوە!. ئەمەی ئێستا زۆرتر چاپکردنەوەی هەمان ئەونوسخەیەی چاپەکەی کوردستانە، بەڵام بە رێنووسێکی هێندێك جیاواز و کەمێك دەستکاری و پەراوێزەوە .

تێبینی : ١- پەراوێزی نووسەر خراوەتە داوێنی لاپەڕە و پەراوێزی من بە ژمارە و دوای باسی نووسەر دێ .

٢- هەرکەسە لە قسەی خۆی بەرپرسیارە . ئەگەر من لە شوێنێکدا بیرورام دەربارەی قسەی نووسەر دەرنەبڕیبێ، مانای ئەوە نیە کە ئیتر قەبووڵمە. من لە وەرگێڕان و پەراوێزەکانی‌خۆم بەرپرسیارم.

٣- هێندێك بەش کە لە ئەسڵەکەدا بەسەریەکەوەن (رێکخراوانی نەتەوەیی...وئیدی)،لێرەدا بە سەردێری سەربەخۆ جیاکراونەوە .

٤- هەموو خەت بەژێردا کێشانێك هی منە .

٥- هەمووتاریخێك لەم کتێبەدا زایینی(میلادی)یە،مەگەر ئەوە کە لایەوە نووسرابێ‌کۆچی(مانگی)،

٦- هێندێك ڕەمزی بەکارهاتوو: بب- بۆ بەراورد ؛ بڕ- بڕوانە،بشڕوانە ؛ پا- پاژ،بەرگ ؛ ژ- ژمارە؛ ل- لاپەڕە . وێڕای : م٢ میتری چوارگۆشە؛ کم٢ کیلۆمیتری چوارگۆشە ؛ پ.ز. پێش زاین .

٧- هێندێك وشەی بەکارهاتوو - بە چ مانایەك

وشه	به ماناى
بەند	مادده(ی قانوون،پەیمان...ئیدی)
پارێزەر	ئەوقات، محامی، وەکیل
پاوان	ئیحتیکار
خوێندکار	قوتابی ، شاگردی خوێندن
خوێندگە	قوتابخانە . مەدرەسە
دەستوور	قانوونی ئەساسی
دەستووری، دەستووریەت	مەشرووتە
زانکۆ(یی)	دانیشگا(یی)
سەرانە	معدّل ، متوسّط
سەرژماری	١- ئامار(زانیاریی ژمارەیی وەکۆکراو، لە هەر بابەتێك،زۆرتر لە مەیدانێکی هەراودا ،بە سنفبەندی و ڕێکخستنەوە) . ٢- خەڵكژماری (ژماردنی خەڵکی وڵات ، شار، و...ئیدی ، و هێندێك ئامار دەربارەیان) .
کۆلیج	دانیشکدە،کلّیّە
(ئەنجومەنی) کۆمەڵی نەتەوەکان	(مەجلیسی) عوسبەی ئومەم .

شێرکۆ هەژار

نەورۆزی ٢٠٠٤/٢٦١٦

(چاپی یەکەم)

۱ : ۵۰۰۰۰۰۰
موسڵ
دیجله
کەرکووک
سلێمانی
کرماشان
مهاباد
ورمێ
ئەرزڕۆم
بایەزید
وان
ماردین
نسێبین
جزیره
شرناخ
سێرت
خاڕپووت
مەلاتیه
سێواس
ئاگری
ماکۆ
خۆی
مەرەند
مراغه
سنه
هەولێر
کۆیه
ڕانیه
سەقز
بانه
مەریوان
هەڵەبجه
قارس
عەنتاب
ئورفه
حران
دیاربەکر
بدلیس
مووش
جۆلفا
لاچین

باسی یەکەم

کورد

لە ئیمپراتۆریی عوسمانیدا

نووسینی : کەندالْ

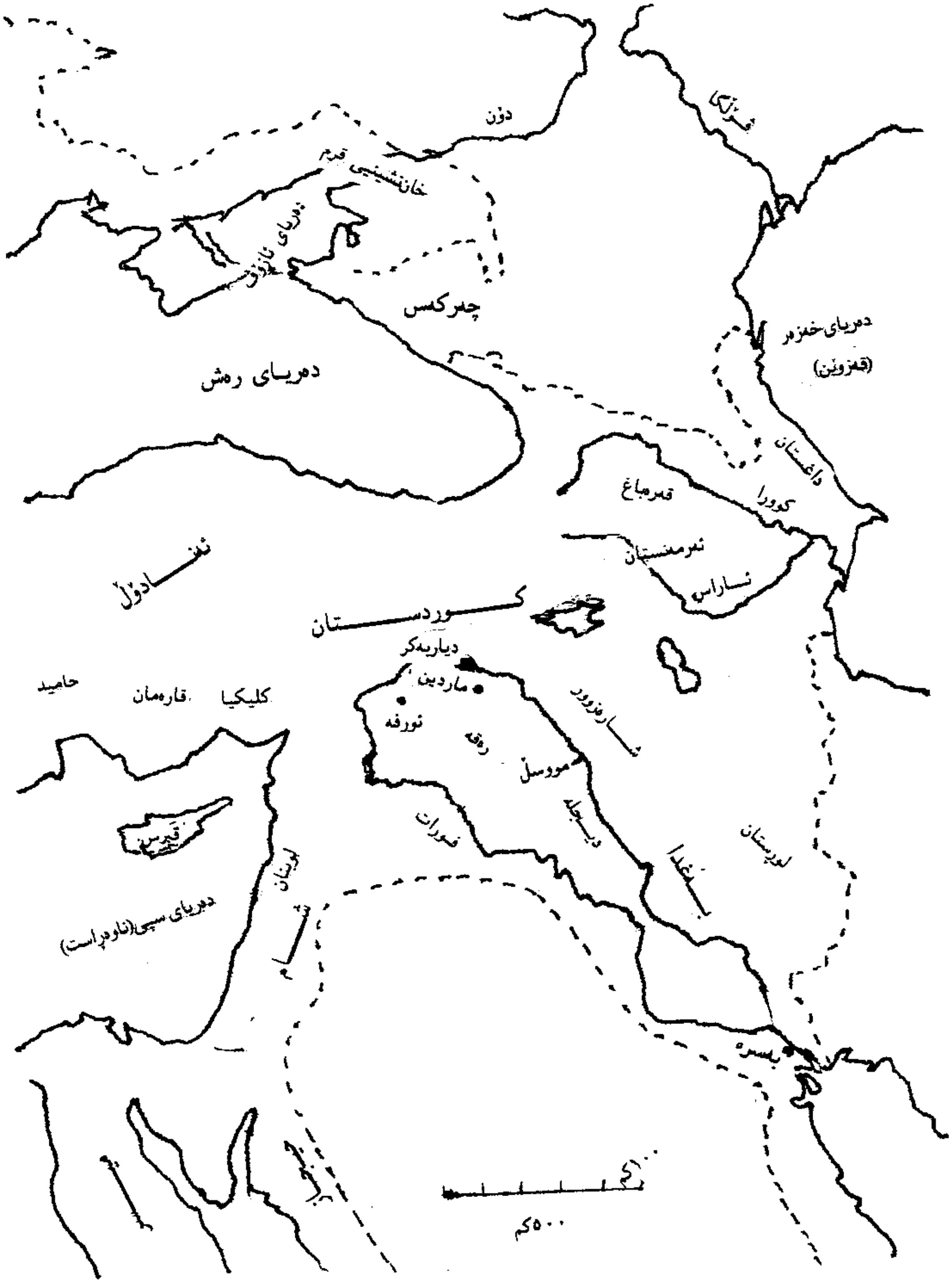

دۆن
ڤۆڵگا
خانشینی قرم
دەریای ئازۆڤ
چەرکەس
دەریای خەزەر
(قەزوین)
دەریـای رەش
داغستان
قەرەباغ
کوورا
ئەرمەنستان
ئاراس
ئەنادۆڵ
کـــوردســـتان
دیاربەکر
ماردین
ئورفە
رەقە
شارەزوور
مووسڵ
حامید
قارەمان
کلیکیا
قیبرس
لوبنان
شام
فورات
دیجلە
بەغدا
لورستان
دەریای سپی(ناوەڕاست)
بەسرە
١٠٠٠کم
٥٠٠کم

وەزعی کورد، هەر بە باسی تێکڕای مێژووی و بەتایبەتی باسی
ڕووداوانی سەد ساڵی ڕابردوو دەکرێ ڕوون بێتەوە .

یەك - لە عوسمانێتیەوە بۆ نەتەوایەتی

ئیمپراتۆریی عوسمانی، کە نەیتوانی ڕەگەڵ کاروانی شۆڕشی سەنعەتی بکەوێ، ماڵ وێران بە دەست ناتەبایی ناوخۆوە (بەهۆی : لەشکری زۆر، نەزمی زەویی کە بەدەست دەوڵەت و کۆسپێك بوو لە ڕێی گەشە - کردنی سەرمایەداریدا، و زوڵم ودیکتاتۆریی کە پەرەسەندنی بیری زانستی و فەلسەفی ڕێ نەدەدا، و... ئیدی) ، دوژمنایەتیی نەمسا(ئوتریش) (١) و تەماحی ڕووسیای قەیسەرییش لەولاوە، ئەوەندەی تر هێزیان لێبڕی، ئەوەبوو لێكهەڵوەشانی لە سەدەی نۆزدەدا دەستی پێکرد .
ئینگلیس،ی کە ئیمتیازی(٢) زۆری لە دەوڵەتی عوسمانیدا وەدەست هێنابوو، بە ناوی گوایا پێش خستنی دەزگا و ژیانی ئەو دەوڵەتە، ئەوەندەی تر پەیمانی تر و قانوونی ئیسلاحات (تەنزیمات - ١٨٣٩) (٣) ی بە قازانجی خۆی بەسەردا سەپاند و بەوە ئەوەندەی تر قوڕی کردە سەر .
دەوڵەتیعوسمانی ئەوەندە کەوتە ژێر باری قەرزەوە، کە ئیدی قەرزی پێ نەدەدرایەوە . دەوڵەتانی خاوەن قەرز (ئینگلیس، فەرەنسا، نەمسا- هەنگاریا، ئیتالیا) کۆمیتەیەکیان لە نێوان خۆیاندا بە ناوی " کۆمیتەی ئەورووپایی قەرزی عوسمانی " بۆ لێ ئەستاندنەوەی قەرزەکانیان پێكهێنا. ئەو کۆمیتەیە لە ساڵی ١٨٧٨ـەوە، هەموو دارایی ئیمپراتۆریی‌عوسمانیی خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە (٤) . ئەورووپایی، مەعدەن و ڕێی ئاسن و بازرگانیی دەرەوەی عوسمانییان بە تەواوی بۆخۆیان دابڕی . مشاوری بێگانە بەسەر لەشکر و ئیدارەی عوسمانیدا داسەپێندران . سەفیری ئینگلیس لە ئەستەمبووڵ " لۆردستراتفۆرد کانینگ" کە پێی سپێردرابوو ئاگای لێ بێت " ئیسلاحات" بە چاکی بەجێبهێندرێن ، دەیتوانی بەکەیفێ خۆی وەزارەتی عوسمانی دروست بکات و بە کەیفێ خۆیشی خەرایکاتەوە(٥) . گەلانی بالکانی ژێردەستە، کە عوسمانییان هەرتەنیا بە دەزگای چەوساندنەوە و باج ئەستاندن دادەنا، ئەم هەلومەرجەیان بە دەرفەت زانی و قۆڵی خەباتی ڕزگارییان لێهەڵکرد . لەوسەری تری ئیمپراتۆری، ورووژانی کوردیش دەستی پێکرد . لە بەرامبەر ئەم ئیستیعمارگەری و دەسەڵات پەیداکردنەی بێگانە لەو دەوڵەتەدا، کە لە لایەکەوە دواکەوتوویی

لە پێداویستی رۆژ، و لەلایەکی ترەوە " نەتەوایەتی"ی نەتەوە جیاوازەکانی بڕستیان لێ بڕیبوو، شتێکی نوێی بە ناوی عوسمانیچێتی پەیدابوو، کە مەیلی بەرگری لە خۆ کردن و محافەزەکارانە بوو . رابەرانی ئەم عوسمانیـ- چێتیە، کە لەسەرەتادا بە" عوسمانیانی لاو" ناسران (نامیق کەمال ، زیا پاشا) ، لە ساڵی ١٨٦٥ـەوە کەوتنە خەمخواردنی دەرهێنانی ئیمپراتۆریی عوسمانی (- بە قسەی ئەوان - نەتەوەی عوسمانی) لەو زەلکاوەی تێی ڕۆ- چووبوو . بیریان لەوە دەکردەوە چۆن ئیمپراتۆریەکی نوێی لێ سازکەن، چۆن لەهەژاری و نەداری و فەسادو دوا- کەوتوویی رزگاری بکەن، و زوڵم و دیکتاتۆریی سوڵتان نەهێڵن ."عوسمانیانیلاو" پێیان وابوو، بە دەستوور- ێکی " باش "ی کە یەکسانیو ئازادیی هەموونەتەوەکانی ئیمپراتۆریی دابین بکردبایە،جیابوونەوەخوازیی ئەو نەتەوانە پێشیدەگیرا ، خوێندن و خوێندەواری پێشدەبرا ،و"نەتەوەی عوسمانی بە پلەی ژیاریی رۆژئاوایی دەگە- یەندرا". ئەندامانی ئەم بزووتنەوە دەستووریە(مەشرووتەیە)ی" عوسمانیانی لاو" لە ئەفسەرانی لاو وخوێندەوا- ران (٦)بوون *، بزووتنەوەکەیان لە ساڵانی نەوەدی سەدەی نۆزدەدا بە بزووتنەوەی " تورکی لاو" ناو دەبرا(٧) .

بەرژەوەندی ریزەکانی ئەم بزووتنەوەیە جیاواز و تەنانەت زۆر لێك دوور بوون ، ئەندامان لە سێ دەستە بوون :

١- دەستەی هەرە دەوڵەمەند ، بازرگانی یۆنانی و ئەرمەنی (مەسیحی) ، کە ئەگەر نەڵێین بازرگانیی لەگەڵ ئینگلیس و فەرەنسایاندا بۆخۆیان پاوان کردبوو، ئەوا هەرنەبێ، هەرە زۆرترینی ئەو بازرگانیە بۆ ئەوان بوو .

٢- کاربەدەستانێکی عەسکەری و ئیدارەی عوسمانی، کە هەرچەندە ئەوەندەی بازرگانانی یۆنانی و ئەرمەنی دەوڵەمەند نەبوون، بەڵام دەلالی(قۆمسیۆن) و بەخشیشی بێگانەیان پێدەبڕا ، و لەگەڵ ئەوروپاییاندا هاوبەرژە- وەند بوون .

٣- کاسب و بازرگانی تورکی کەمتوانای کە- بە پێچەوانەی دوو دەستەکەی پێشوو- لەم دەسەڵاتەی ئەوروپاییان زیانیان دەدیت . کاسب و بازرگانی جووش هەر لەم دەستەیە بوون .

---

* بۆ زانیاریی پتر دەربارەی ئەم سەردەمەی سەرەتای چاوکردنەوەی سیاسیی گەلانی ژێردەستی عوسمانی بڕ-

Ş. Mardin, The Genesis of Young Ottoman Thought (Princeton,1962) .

E.E.Remshaw,The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908 (Princeton,1957) .

و بەتایبەتی کتێبی زۆر زانیاریی" ی . ئا . پیترۆسیان" : تورکی لاو (بە رووسی) کە لەلایەن " بیلگی یاینەڤی" یەوە کراوەتە تورکی (ئەنقەرە، ١٩٧٤)، ئێمە کەڵکمان لە تورکیەکە وەرگرتووە .

یەكنەبوونی بیرو بەرژەوەندی ، " توركی لاو"ی لێكدابڕین و ساڵی ١٩٠٢كردنی بە دوو بزووتنەوە :

- دوو دەستەی یەكەم (بازرگانانی یۆنانی و ئەرمەنی ، و كاربەدەستانی قۆمیسیۆن وەرگر و بەخشیش خۆر) لە دەوری شازادە سەباحەدین هاڵابوون، دەیانویست توركیا لە سایەی پارێزگاریی ئینگلیسدا ئازادیی سیاسی و ئاسایشی تێبكەوێ(حوكمی زاڵمانەی تێدا نەمێنێ) و بحەسێتەوە،هەركەسەی تێدا بەگوێرەی توانا و لێهاتوو- یی و بەبێ گوێدانە نەژاد و ئاینی پێشبكەوێ . ئەم دوو دەستەیە لەوانی دی جیابوونەوە و لەدواییدا بوون بە " حوریەت ڤە ئیتیلاف پارتیسی"(٨)، كە دیارە ئەگەر بە قسەی ئەوان بوایە، دەسەڵات لەو هەلومەرجەی ئەو- سادا بەلای نامسوڵماناندا دەشكایەوە .

- زۆربەی " توركی لاو "ی كە مسوڵمان بوون، و دوای جیابوونەوەی شازادە سەباحەدین و هاوبیرانی مانەوە، بە ناوی " ئۆسمانلی ئیتیحاد ڤە تەرەقی جەمعیەتی" یاخود زۆرتر هەر بە ناوی " كۆمیتەی ئیتیحاد و تەرەقی" هاتنە پێشەوە*. كە دەڵێین" ئیتیحادیەكان"، مەبەست ئا لەمانەیە . ئەم ئیتیحادیانە،گوایا" دەوڵەتی دەستوو- ری" و " ئابووریی نیشتمانی" یان دەویست ، " ئیسلامی" ێكیان دوو قوونی هەموو شتێ دەخست ، ئیتر ئەو سەردەمە باس هەر باسی " كەسابەتی ئیسلامی"،" كارخانەی ئیسلامی" و" بازرگانیی ئیسلامی" بوو...، ئە ئاوا ، ئەمانەی كە تادوێنێ باسی " نەتەوایەتیی عوسمانی "یان دەكرد ، ئەمجارە كەوتبوونە سەر " نەتەوایەتیی ئیسلامی" (دواییی دەبینین چۆن دەست لە كلكی هەرتكیان بەردەدەن و هاواری " نەتەوایەتیی تورك" دەكەن) .

ئیتیحادیەكان،دەیانویست هەرچۆنێك بوایە، " یەكێتی "ی ئیمپراتۆریی عوسمانی بپارێزن ، دروشمی خەباتیان بۆ سەربەخۆیی نیشتمان و لەدژی دەسەڵاتی بێگانە بوو ، زۆر خوێندەواری كورد و عارەب و ئەلبانیان رەگەڵ كەوتبوون،پەیمانێكی تاكتیكییان(١٠) لەگەڵ ئەرمەنی و بولگارە سۆسیال دیموكراتەكاندا بەستبوو، كە دەریا- رەی خەبات بوو بۆ نەهێشتنی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمی رەمزی" تاغووتی رۆژهەڵاتی " ، هەڵبژاردنی ئازادانەی مەجلیسێك(پەرلەمانێك) بۆ هەموان، كە بە دەستوورێك ئازادی و یەكسانیی - گوایا- هەموگەلانی ئیمپراتۆریی عوسمانی دابین بكات .

سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم، پێیوا نەبوو دروشمی" ئازادی و یەكسانی" دەردی دەرمان دەكا. ئەو لەئیمپرا-

* فەلسەفەی پۆزیتیڤیزم (موسبەتە،وەزعی) تەئسیری زۆری لەسەرەتادا بەسەر ئیتیحادیەكان و دواتر بەسەر كەمالیەكاندا هەبوو (٩) .

تۆریەکدا کە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا هەر بەشە مسوڵمانەکانی لێ مابۆوە،چارەی تەنیا لە یەك دروشمدا دە-دۆزیەوە، دروشمی : یەکێتیی سیاسیی هەموو مسوڵمانان بەرابەریی خەلیفە (ئەڵبەتە واتە عەبدول حەمیدی دووەم خۆی) لە بەرامبەر مەترسیی مەسیحیەکاندا . ئەڵمانیا ،کە بەتەمای داگیرکردنی ئەنادۆڵ و میسۆپۆتامیا (١١) بوو (ڕێی ئاسنی بۆ ئەوە دەگەیاندە بەغدا*) ، ئەم پان- ئیسلامێتیەی سوڵتانی عوسمانیی زۆر بە کەیفێ بوو و بەگەرمی پشتگیریی لێ دەکرد .

ئیتیحادیەکان ساڵی ١٩٠٨ بە کۆدێتا هاتنە سەر حوکم، کۆدێتاکەیان سەرەتای زنجیرەی پازدە ساڵ کۆششی حوکم گرتنە دەستی چینێکی(١٢) تورك بوو کە بنەتاکەی مستەفا کەمال (ئەتاتورك) تەواوی کرد .

کۆدێتای ١٩٠٨ ، لەسەرەتادا شادیی هێنا . کە " ئیرادەی ئیمپراتۆری" ڕاگەیەندرا ،و باسی ئازادی ویەکسانیی میللەتان و ئاینانی جیاواز - بە جۆرێکی کە لە تاریخی عوسمانیدا نەبیسترابوو - هاتەکایەوە ، هەستی برایەتیی ئەو خەڵکە بە شێوەیەك جۆشی سەند نەبێتەوە**. دوای پێنج مانگ،هەڵبژاردنکرا و پەرلەمان پێکهات، هەندێ ئازادی، بەتایبەتی نووسین و خوێندن بە زمانی زگماك، درا بە میللەتانی ئیمپراتۆری . بەڵام ، ئەوەندە ئازادیە زۆری نەخایاند ، ئەڵبانیەکان داوای هەڵبژاردنی مەجلیسێکی تایبەتی ئۆتۆنۆمیخۆیان کرد ، دەوڵەت بە سەختی لێی دان ؛ خوێندەوارانی غەیرەتورکی کە بە خەیاڵی" شۆڕشی یەکسانی" ئەو هەمووە خەباتەیان لە ناخی دڵەوە بۆ ئیتیحاد وتەرەقی کردبوو،و ئێستا خەیاڵپڵاوەکەیان لێ روون دەبۆوە،دەستە- دەستە ریزەکانیان جێهێشت و لەمەودوا دروشمی جیابوونەوە وسەربەخۆییان بەرز دەکردەوە . ئەڵبانیاو بولگاریا لە شەڕەکانی بالکان (١٩١٢ -١٩١٣) دا سەربەخۆیی خۆیان بەدەست هێنا . حیجازیش لە عوسمانی یاخی بوو .

بە کول بوونی دروشمی " یەکێتی عوسمانی " و بە ریسوابوونی لافی رژیمی " دەستووری " و " گیانی نوێ " ،

---

* بڕ- . Earl Turkey, The Great Powers and the Baghdad Railway,Macmillan(London 1923)

** کەسانێك بە چاوی خۆیان دیمەنی سەیریان لە مەیدانی سانتسۆفیا و لەسەر پردی گالاتا دیتووە . یۆنانی، بولگار، کورد، و ئەرمەنی وەك برا یەکتریان دە باوەش دەگرت . ئەفسەرانی تورکی لاو روو لە جەماوەر رایاندەگەیاند کە : جوو و مەسیحی و مسوڵمان چیتر دوژمنی یەکتر نین و ئێستا هەموو وێکرا بۆ شانازیی نەتەوەی عوسمانی هاوکاری دەکەن .(١٣)

Joan Haslip, le sultan, le tragedie d'Abdulhamid,Hachette(Paris,1960)P241.

ئیتیحادوتەرەقی- کە ئیتر هەر تورکی تێدا مانەوە - تورکچێتیەکەی خست کردەوە،هەموو کۆمەڵە وچاپەمەنی وخوێندگەی غەیرەتورکیی قەدەغەکردن وئەمجارە" توورانیچێتی"(پان-تووراني) ی بە ناوی بیروباوەڕی رەسمی خۆی راگەیاند(١٤). راستیەکەی،ئیتیحادیە تورکەکان، زۆر بەر لەوراگەیاندنە رەسمیە، بەکردار توورانیچێتیان دەکرد ، بەڵام ئەوەبوو ئیتر بەم راگەیاندنە بە رەسمی پێوەندیان لەگەڵ ناتورکاندا بڕی . پان- تووراني، زۆر لەژێر تەئسیری " پان- ئەڵمانیەت" دا، داوای نیشتمانی گەورەتری تورکیان دەکرد (لە بەشی ئەوروپایی تورکیاوە تا پێدەشتەکانی ئاسیایمەرکەزی) *."سوڵتان رەشاد"ی کە تاجی سوڵتانعەبدولحەمیدی دووەمی وەلانراوی درابوویێ،لەگەڵ پان-توورانیەتدا بوو. پان- تووراني، خەونی ئەوسا- وەك ئێستا- یان ئەوەبوو یەك ئیمپراتۆری لە تورکیاوە تا بە تورکستان (ئازەربایجان ، ئوزبەکستان ، تورکمەنستان ،قرخیزستان و...ئیدی) بە ناوی " ئیمپراتۆریی تووراني" پێكبهێنن . ئەوجا کە کوردو ئەرمەنی دەکەوتنە نێوان بەشەکانی ئەم ئیمپراتۆرییەوە و یەکێتیەکەیان دەشێواند ،دەبوو چارە بکرانایە . تووراني، رێك بەر لە شەڕی جیهانیی یەکەم ، چارەی ئەوەیان لە چوونە شەڕدا دیتەوە . بڕیاریان دا، لە رێی بەشداربوون لەو شەڕەدا، کورد و ئەرمەنی لە ئارادا نەهێڵن و خەونی گۆڕین بهێننە دی . بەوە کە ئەرمەنی مەسیحی بوون و نەدەکرا بتوێندرێنەوە، دەبوا هەموو بکوژرێن ؛ کوردیش بەزۆر کۆچیان پێبکرێ، پرش وبڵاو بکرێنەوە**و ئەوەندەی کوشتاریش پێویست بێت لێیان بکرێ . ئەوە نەخشەی رژیمی تورك...

...ئەی کوردایەتی ئەو رۆژی رێك بەرلە شەڕی جیهانیی یەکەمە لەکوێ بوو؟

---

* لە هەمووی سەیرتر" زیاگۆك ئالپ" ناوێك پیاوی سەرەکیی فکر(ئیدیۆلۆگ)ی ئەم پان- توورانیەتە بوو،کە لاوێکی کوردی خەڵکی دیاربەکر و شاگردی " دورکێم" (دورکایم،دورکهایم) (١٥) بوو . دوای سازکردنی لێکۆڵینەوەیەکی کۆمەڵایەتی و زمانەوانی دەربارەی کورد (بڕ- کـورد عەشیرەتـلەری هەقندە ئیجتیماعی تەدقیقلەر ،ئەنقەرە، ١٩٧٥) بە تەواوی رووی وەرگێڕا و،، بە گەرمیی زەلامێکی تواوە دە بێگانەدا، کـەوتە نینکارکردنی ئەسڵی خۆی، نەتەوەیی تورك زۆریان پێ هەڵگوت، و ئێستا زۆر وادەبێ بە " بـاوکی رووحیی تورکیای نوێ "ناوی دەبەن .

** بەرنامەیەکی بە زۆر کۆچ پێ کردنی کورد لەلایەن ئەنوەر و تەلعەت پاشاوە،ئەو دوو رابەرە ئیتیحادیەی بەرپرسیاری سەرەکیی کوشتاریگەلی ئەرمەنی بوون، ئامادە کرا . دە بەندی قانوونێك بە ئیمزای سوڵتان ←

دوو - ریشەی کوردایەتی

هەرچەندە بیری هاونەتەوەیی زۆرلە زووەوە لە ناو خوێندەوارانی کورددا هەبووە، بەڵام بیری ڕێکخستنی کۆمەڵایەتیی هەموو کورد بە دامودەزگای نەتەوایەتی لە کوردستاندا ئەوەندە کۆن نیە . ئەوەش بەهۆی چەند شتێکەوە بووە، کە یەکەمیان دۆخی حوکمی کوردستان بووە لە ئیمپراتۆریی عوسمانیدا .

١- دۆخی حوکمی کوردستان

نێوانی کورد و عوسمانی لە سەرەتای سەدەی شازدەوە دەست پێ دەکا . ئەوسا کوردستان چەندین ئەمارەت بوو، شای ئێران دەیویست بە زۆر بیانخاتە سەر ئێران، و رابەرانی کـورد بە شەڕ بەرەنگاری دەبوونەوە و بەرگرییان لەخۆیان دەکرد .

رابەرانی کورد، ساڵی ١٥١٤ لە شەڕی" چالدێران"دا، یارمەتیەکی زۆری سوڵتانی عوسمانییان لە دژی شای ئێران دا، و ئەوە دەوری زۆری لـە سەرکەوتنی سوڵتانی عوسمانیدا هەبوو . کـورد و سوڵتانی عوسمانی پەیمانێکیان بەست، عوسمانی بەو پەیمانە : ١٦ ئەمارەتی کورد (کـورد حکومەت لەری) ی بە گـەورەیی و گرنگیی جیاواز، و ١٥ سەنجاقی کورد، و ژمارەیەك سەنجاقی عوسمانیی لە کوردستاندا قەبووڵ کرد *.

← محەمەد رەشادی پێنجەم،دەسەڵاتی گواستنەوەی تێکڕایی بە زۆری کوردانی بۆ دێهاتی تورکی ئەنادۆڵ ڕاگەیاند، کە دەبوو نیسبەتی کوردیان تێدا لە ٥٪ی دانیشتوان کەمتر بوایە، ئـەوەش هەموو بە ناوی "پێداویستی جیهاد"ەوە باس کرابوو . لە سەردەمی شەڕدا، دەست بە بەجێهێنانی ئەو بەرنامەیە کرا : ٧٠٠ هەزار کورد بە زۆر برانە ئەنادۆڵ . بب -

Les Massacres Kurdes en Turquie, Hoyboun Ligue Nationale Kurde(Cairo,1928) .

* ئەم ناوانەی دەوڵەتانی سەدەی حەقدەی کورد لەونووسینەی بەرهەمی پرۆفیسۆر" شەرافەدین توووران "دا هەن کە ناوی - بە زمانی تورکی-" تەقسیماتی ئیداریی ئیمپراتۆریی عوسمانی لە سەدەی حەقدەدا " یە، (زانکۆی ئەتاتورك،ساڵنامەی ١٩٦١ ،چاپی ئەنقەرە،١٩٦٣ ،ل ٢٠٥-٢٠٧) : جزرە، حەزرۆ، ئەگیل، ←

ئەمارەتانی باشووری کوردستان :

سەربەخۆیی تەواویان سەلێندرا بوو،پارەی تایبەتی خۆیان دەردەکرد، ناوی میریان لە خوتبەی هەینیدا دەبرا، بۆ هیچ شتێك لەبەردەم سوڵتانی عوسمانیدا بەرپرسیار نەبوون، و هیچ باجێکیان نەدەدا. بە گوێرەی ئەو پەیمانە تەنیا دەبوو دوو شت رەچاو بگرن، یەك : بەگژ سوڵتانی عوسمانیدا نەچن،و دوو- کە یەکجار زۆر گرنگە - : نەدەبوو سنووری قەڵەمڕەویی خۆیان بەرینتر بکەنەوە ،- گوایا - تاکو کەس یەکێتیی قەڵەمڕەویی و سەربەخۆیی ئەمارەتی هاوسێی پێشێل نەکات، کە لە راستیدا بۆ ئـەوە بوو هەر کەسە لە سنووری خۆیدا بمێنێتەوە و یەك دەوڵەتی مەرکەزیی کورد پێك نەیەت .

سەنجاقی کورد :

بۆ ئەو شوێنانە دیارکرابوون کە عوسمانی دەیزانی قەت خۆی ئەوانەی بۆ کۆنترۆل نەدەکران ، حوکمی بەگی کوردی بەسەردا قەبووڵ کردبوون (کە زۆرتر ئاغای عەشیرەتی ناوچەکە بوون و دەکران بـە تەبەعەی سوڵتانی عوسمانی)، ئەوانە بەکەیفی خۆیان دەیانخوارد،و حوکمیان بە میرات بۆ سەلێندرابوو و نەدەکرا لێیان بستێندرێتەوە، بەڵام - لە بەرامبەردا- دەبوو لە حەملەی ئیمپراتۆریی عوسمانیدا (زۆرتر بۆ لێدانی ئێران) بە ناوی " سپاهی" بەشداری بکەن .

سەنجاقی عوسمانی :

٣/١(نیسبەتی یەك لە سێ)ی کوردستانی عوسمانی (ناوچەکانی باکوور، بەشێکی دۆڵی دیجلە و فورات، و چەند شارێکی گرنگ : دیاربەکر، سێرت، ماردین، خارپووت، و...ئیدی) لـە چـەندین سەنجاقی عوسمانیدا گونجێندرابوو، کە بەگوێرەی نەزمی رەسمیی قانوونی عوسمانی بەڕێوە دەبران .

← پالوو،کیغی ،گەنج ، بتلیس ، خزان ، هەکاری ، مەحموودی ، شەهریزۆر، میهریڤانا، عیمادیە ، ئاستی، تەرجیل، میهریبان .

((جۆزێف فۆن هامەر لە " مێژووی ئیمپراتۆریی عوسمانی "دا (چاپی فەرەنسی، پاریس،١٨٣٦) هەرباسی ئەیالەتی دیاربەکر دەکا کە لە ١١سەنجاقی عوسمانی، ٨ سەنجاقی کورد،و پێنج" حکومەتی بە میراتگری " پێکهاتووە)) (١٦) .

٢- کوردستانی دەرەبەگی

ئەو دۆخەی کوردستان تاکو سەرەتای سەدەی نۆزدە - کەم تا زۆر - بەو شێوەیە مایەوە . بەشی زۆری کورد-ستانی‌عوسمانی بە ئەمارەتان و سەنجاقان گونجێندرابوو، و ئەوانە لەراستیدا سەربەخۆ بوون .ئەدەبیاتی کوردو فەرهەنگ و ژیاریی‌کورد لەوسەربەخۆبووندا گوڵیان کردو بووژانەوە . باتێ و جزیری و بایەزیدیی عیرفانی، خانی وکۆیی‌ی نیشتمانپەروەر، فەقێی‌تەیرانی شۆڕشگێڕ چەپکێك بوون لەوگوڵزارە . شارەکانی کوردستان ، بەتایبەتی پایتەختی سیاسیی ئەمارەتە هەرە بەهێزەکان :بتلیس، جزیرە،هەکاری و... ئیدی، پایتەختی‌گرنگی شیعرو موسیقاو زانستیش بوون، سیاسەتی ئەمارەت دەیپاراستن، پشتی دەگرتن، ئەوپەڕی دڵی گەرم دەکردن وپێشی‌دەخستن. وادەبوو کەسانێك لەو مەرکەزە فەرهەنگیە گرنگانەوە، بۆ ناو و ناوبانگی پتر، دەچوونە ئەستەمبووڵ (کەسانی وەك : فوزوولی ، نابی ، نەفعی و...ئیدی)(١٧). دەرباری پادشایانی کورد، لە شکۆو رازاوەیی و دەوڵەمەندیدا ،هیچیان لەوەی پادشایانی ترکەمتر نەبوو، (ئەو کلێشەیەی هەندێ گەڕیدە و بڵاوکەرەوەی مەسیحیەت، هەر لە مارکۆ پۆلۆوە(١٧تا) و بەم لاوە، لە هەندەران بۆ کوردیان کێشاوە، کە گوایا هەر دزی و جەردەیی زانیوە، کلێشەیەکی پووچی داتاشراوی دژی حەقیقەتی تاریخە) . ئەم سەردەمە زێڕینەی کوردستانی دەرەبەگی، هەرچەندە سەردەمی زیندووبوونەوە و بووژانەوەی هونەر و ئەدەبیات و زانست (ژیانەوەی کورد) بوو،بەڵام زۆر لە دنیای دەرەوە دابڕابوو،" زۆرتر وابوو" میرهەر بە بووژانەوەی پایتەخت و ئاسایشی قەڵەمڕەویی‌خۆی شاد دەبوو و بیری دوورتر نەدەڕۆیشت . میرە کوردەکان - وەك هەر میرانی دنیا- رەقابەت وکێشە وهەرایان لەسەر گەورەیی هەبوو ، قەت نەیانتوانی یەك بگرن و دەوڵەتێکی مەرکەزیی کورد پێکبهێنن؛ هەرمیرێکیش هەوڵی بدایە بەزۆر قەڵەمڕەویی هاوسێی و هی خۆی بکاتە یەك ، سوڵتانی عوسمانی - بە ناوی پەیمانی چاڵدێران - بەرگریی لەو ئەمارەتە هاوسێیە دەکرد و رێی یەکێتیی نەدەدان .

راستیەکەی،میرهەبوون پێیان وابووکە سوڵتانی‌عوسمانی سێبەری خودا بوو لەسەر زەوی، تا ئەو سێبەرەهەوڵی لێدانی دەسەڵات و بەرژەوەندی ئەو میرانەی نەدابایە ، ئەوان لەخۆیانەوە خۆیان گوناهبار نەدەکرد . بیری " ئوممەتی ئیسلام" زۆر لەسەرووی" ئوممەتی کورد"ەوە بوو(ئەوە ئەگەر بیری" ئوممەتی کورد" هەر هەبووبێ) . ئەم رەوشتەی میران و پادشایان و لایەنی ئاینیە ، دیارە کە زیانیان لە پێشکەوتنی نەتەوایەتیی کورد دەدا . دیسان پیاوهەردەبێ زۆرتر هۆی بابەتی (مەوزووعی)ی کۆمەڵایەتی و ئابووریی کوردستان لەوەدا بەرێتەوە

سەریەك . زۆربەی کورد لەوسەردەمەدا جووتیارو یان شوانکارە بوون،نەریتی کۆمەڵایەتی " عەشیرەتی " بوو، حاکمی سەنجاقی کورد زۆرتر هەر لە عەشیرەتی هەرە بەهێزی ناوچەکانیان بوون ، تەنانەت میریش هەر لە ڕێی سەرۆکایەتی کردنی یەکێتیعەشیرەتانەوە حوکمی دەکرد . بە بیری ئێمە،" عەشیرەتگەری" دەردی دەردان بوو، کۆسپی سەر ڕێی پەرەسەندنی هەستی نەتەوەیی کورد و، هۆی سەرەکیی سەرنەکەوتنی نزیکەی هەموو ڕاپەرینە-کانی سەدەی نۆزدەی کورد بوو. کۆسپی ئاینی، لەچاو عەشیرەتگەری، شتێکی سانەوی و زۆرتر نەتیجەی ئەوە بوو . خیانەت، پەڕینەوە لەمڵا بۆ ئەولا (ڕوو وەرگێران و سەنگەر گۆڕین) ، دووبەرەکی و لێکدابڕان و...ئیدی، و بیروباوەڕی عەشیرەتی بوون کە ڕاپەڕینەکانی سەدەی نۆزدەی کوردیان بەو دەردە برد .

" شوانکارەیی" بنچینەی ئابووریی عەشیرەتە . ڕاستە، شوێنی وەك دۆڵەکانی دیجلەو فورات لە کوردستاندا بۆ کشتوکاڵ بەپیتن ، بەڵام شاخ و داخی بەرز و هەڵەمووت بۆئەوە زۆر لەبارنین، ئەوەبووە کە کورد بە سەدان ساڵ لەو چیایانەدا هەر بە شوانکارەیی (لەوەڕاندنی ئاژەڵ) ژیاون . ئەو ژیانە شوانکارەییە تابڵێی سخت بووە، دەبوو هاوکاران لەوەدا زۆر چاك پشتی یەکتر بگرن، یەکێتی درێژخایەنیان پێدەویست،و ئەوە دەیکردن بە یەك دەستەی یەك خوێن و یەك هەستی تایبەتی جیاواز لە دەستەی دی . ئەم ژیانە " بەرە "ی جیادەکردنەوە و لە پەرەسەندندا نەریتی عەشیرەتیی لێ پێکدەهێنان .

نەریتی عەشیرەت - وەك هەر نەریتێکی تری کۆمەڵایەتی - ڕەوشتی تایبەتی خۆی هەیە، کە هەڵسووڕانی ژیانی ئەوکۆمەڵە دابین دەکا. کاری شوانکارەییعەشیرەت زۆرساکارە،بیرکردنەوەیەك وسەنعەتێکی ئەوتۆی پێناوێ تا پێویستی - بڵێین- بەخوێندنەبێ،گۆڕان و وەرگرتنی زانیاریەکی نوێی ئەوتۆی تێدا دەکاردانیە. ئەگەر شوان بیری بەلای خوێندنیشدا بچێ، خوێندن شتێکە زۆرترهەرلە خوێندگەی شارستان و لە دێهاتدا دەکرێ پێکبێت، نەك لە ژیانی شوانکارەی کۆچەردا ، کە بەگوێرەی لەوەڕی ئاژەڵی هەر ڕۆژە لە شوێنێکە .

کۆمەڵی شوانکارە زۆرتر هەر بە خۆی و لەوەڕی ئاژەڵیەوە خەریکە و زۆر ناپەرژێتە سەر سەرنج دانی دوورترو ژیانی دنیای دەرەوەی ئەوەی خۆی، عەقڵی زۆر ساکارانە دنیا شیدەکاتەوە ، شیکردنەوەی دوانەییە (١٨) . کە جارێك عەقڵی شیکردنەوەیەکی ساکاری قەبووڵ کرد ، ئیتر ئەوەی لێدەبێتە نامووس و شەرەفی،و توند چنگی لێ گیر دەکا، تۆژینەوە و لێکۆڵینەوە و چاو پێدا هێنانەوە لە فەرهەنگی شوانکارەییدا نیە . شوانکارە،هەر ئەوەندە بە دڵ پێی وابوو زەلامێك لەگەڵیدا ڕاستە و بڕوای پێهێنا ، ئیتر ئامادەیە کوێر-کوێرانە پشتی بگرێ و تەنانەت گیانی خۆیشی بەقوربان بکات ، هەڵسەنگاندنی هەر قسەیەك و تۆژینی باری سەرنجی ئەو کەسەی

بەبیردا نایەت، تەنانەت دەکرێ دەمکردنەوە بۆ دەربڕینی بیروڕایەکی ئاسایی لە مەسەلەیەکدا تێدا بە بێڕەوشتی دابنرێ .

دیارە ئەم زیهنیەتە، پەرەسەندنی نەتەوایەتی و سەرکەوتنی یارمەتی نادا . ڕاستیەکەی ، ئەم نەریتی عەشیرەتیە بووکە هەموو ڕاپەڕینەکانی سەدەی نۆزدەی کوردو تەنانەت زۆری سەدەی بیستەمیشی لەبارببرد . هەویەتی"من" و"بیرکردنەوەی من" لە فەرهەنگیعەشیرەتیدا نیە ." ئێمە عەشیرەت" دەکاردایە . زەلامی عەشیرەت لە پێشدا بە عەشیرەتەکەی ناوی خۆی دەبا ،دوای عەشیرەتەکەی : ئاینەکەی مەسەلەیەتی (مسولّمان،یەزیدی،مەسیحی)، دوای ئەوانە ئەوجا نۆرە دێتە سەر نەتەوایەتیەکەی . عەشیرەتی" تر" بۆ زەلامی عەشیرەتی ، ناکرێ جێباوەڕ بێ، جا با ئەوعەشیرەتەی تر کوردیش و مسولّمانیش بێت . عەشیرەتی تر هەر دەکرێ ڕەقیب بێ، ڕۆژێك گۆبەندێکی بۆ بنێتەوە و تەنانەت دەکرێ دوژمن بێ .

هەر عەشیرەتە، خۆی لە خۆیدا جۆرە دەولّەتێکی زۆر سەرەتاییە، نەزمێکی هەلّسووڕاندنی بەرهەمی ئابووری و ئاسایشی ناوخۆ و شەڕکردنی دەرەوەی تایبەتی خۆی هەیە . ڕابەری عەشیرەت ، هەرچی بیلّێ قانوونە و دەبێ جێ بەجێ بکرێ . ئەندامانی عەشیرەت، بە نەریت و خوو و ڕەوشتی دێرینەیان، توند یەکتریان گرتووە و لەپشت ڕابەری عەشیرەتن، ئیتر ئەوە نیە بلّێی من کوردم و ئەندامی عەشیرەتیش کوردە و دەتوانین پێکەوە دابنیشین و لەیەکتر بگەین و ڕێك بکەوین ، نەخێر . بەگوێرەی عەشیرەتگەری ، پێوەندی کەسێکی دەرەوەی عەشیرەت بە ئەندامی عەشیرەت هەردەبێ لە ڕێی گەورەی عەشیرەتەوە بێت و ڕێیەکی تری نیە . ئاغاوەتی عەشیرەتانیش هەمیشە هەزارویەك کێشەیان لەنێواندا هەیە و ناسازێن،کەواتە یەکێتیی کوردی ئەو عەشیرەتانەش پێکنایەت . وادەبێ ترسی دەرەوە وادەکا هەندێك ئاغاوەت بسازێن، بەلّام ئەو سازانە زۆر ناخایانێ، لەسەر شتێکی زۆر پووچ و توڕەهات تێکیدەدەنەوە، لە سەنگەرێکدا کۆنابنەوە، و تەنانەت وا دەبێ لە ڕقی یەکتر دەدەنە پاڵ داگیرکەری کوردستانەوە تاکو بەگژ ئەوعەشیرەتەی ڕەقیبدا بچن کە ڕەگەلّ بزووتنەوەی کورددایە .

سەرتاسەری مێژووی کورد پڕە لەم کارەساتانەی عەشیرەتان ، دە دیارە ئەمە زیان بە پەرەسەندنی نەتەوایەتی و خەباتی ڕێی بوونە دەولّەت دەگەیەنێ .

سێ - ڕاپەڕینەکانی سەدەی نۆزدە

کۆمەڵگای کورد ،بەو دەردانەی ژیانی عەشیرەتییەوە چووە سەدەی نۆزدەوە ، بەڵام هەرلە سەرەتای ئەو سەدەیەوە وەزعی نوێ پەیدابوون . یەکەمی ئەو وەزعانە ئەوەبوو : دەوڵەتی عوسمانی لە سەرەتای سەدەی نۆزدەدا حاڵی لە ئەوروپا شڕ ببوو،و لەشکری نوێی تازەنەفەسی پێدەویستن و پێی‌وابوو ئەوەشی هەرلە کورد-ستان دەست دەکەوت، پارەی نوێی دەویست و زۆریشی دەویست، ئەوەبوو داوای هەرتك" شەڕکەر"و" باج "ی لە میرانی کورد کرد ،و بەوە پەیمانی" چاڵدێران " ی پێشێل کرد (دەوڵەتی عوسمانی ، بەگوێرەی ئەو پەیمانە، هەقی داواکردنی شەڕکەر و باجی لە میرانی کورد نەبوو) . یەکەودوا ئەوەبوو : کوردستان سەرتاسەری سەدەی نۆزدە شانۆی وێرانی وکارەساتی شەڕی عوسمانی و دوژمنانی بوو (شەڕی رووس و تورکی ١٨٢٨-١٨٣٠و ١٨٧٧-١٨٧٨ ،و شەڕەکانی تورك وئێران) و،ئەوە هەستی نارەزایی و تووڕەیی‌کوردەواریی لە رژێمی‌عوسمانی دەورووژاند. رۆژئاوایی ، بەناوی بڵاوکردنەوەی مەسیحیەت و لە رێی خوێندگەکردنەوە و کۆنسولگەرییەوە، هەر لە ١٨٣٥ـەوە لە کوردستان دیار بوون . میر و ئاغاوەتی کورد، لەلایەکەوە پێوەندییان بە دنیای دەرەوەیان پتر دەبوو، و لەلایەکی ترەوە سەرکەوتنەکانی محەممەد عەلی پاشای میسر بەسەر دەوڵەتی عوسمانیدا سەرنجی رادەکێشان . نەتیجەی ئەوانە هەمووی ئەوەبوو کە، میرانی کورد ملیان بۆ عوسمانی نەدا، ئامادە نەبوون سەربەخۆیی خۆیان قوربانیی بکەن و دوا بڕیاریان ئەوەبوو کە عوسمانی هەقی دەست خستنە هیچ کارو-بارێکی ئەوانی نیە و بە هیچ جۆرێك نە شەڕی بۆ دەکەن و نە باجی دەدەنێ . لەشکری‌عوسمانی هێرشی بۆبردن ، ئەوانیش وەڵامیان دایەوە (١٩) . میران و ئاغاوەتی کورد لەسەدەی نۆزدەدا دەوری پەنجا راپەڕینیان هەبوون . ئەم راپەڕینانە چ بوون و چیان دەویست ؟ بەرلە هەموو شتێ : بۆ کوردستانێکی سەربەخۆبوون ؛ رابەرانیان دەرەبەگ بوون، کە زۆرتر بیریان لای پاراستن و پەرەپێدانی بەرژەوەندی خۆیان بوو . چەند راپەڕینێکی جەماوەریی لێدەرچێ،هەموو لە پایتەختی ئەمارەتی سەربەخۆوە سەریان هەڵدا (پایتەختی : بابان، سۆران، هەکاری، بادینان (عیمادیە) ، بۆتان) کە رابەرانیان رەمزی دەسەڵاتی چینی فیۆداڵی کورد بوون *.

---

* بب - (بەرووسی) جەلیلی جەلیل، کوردی ئیمپراتۆریی عوسمانی لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەمدا ،←

سەرنەکەوتنی ئەو راپەڕینانە دەگەڕێتەوە : کەم ئەزموونیی رابەرانیان لە سیاسەتدا، نەبوونی پرۆگرامێکی تێکرایی و نەخشەیەکی گشتیی سوپایی و، نەبوونی یارمەتیی دەرەوە، بەڵام - بەر لە هەموو شتێك وبەتایبەتی- ئەو عەقڵە عەشیرەتگەریە دەردیکوشندە بوو . هەرچەندە مەترسیی دەوڵەتی عوسمانی بە ئاشکرا هەموانی وەکو یەك دەگرتەوە، کەچی هەر ریزەکانیان نەدەکردە یەك و وێکڕا نەدەچوونە مەیدانەوە ؛ سوڵتانی عوسمانی توانی زۆرکەڵك لە ناتەباییان وەرگرێ و لەدواییدا یەك بەدوا یەکدا لەناویان بەرێت (٢٠) .

١- راپەڕینی بابان

یەکەم راپەڕینی گرنگی سەدەی نۆزدەی کورد، ئەوەبوو کە ساڵی ١٨٠٦ بە رابەریی عەبدوڕەحمان پاشای ئەمارەتی بابان هەڵگیرسا . ئەمارەتی بابان سەدەی شازدە دروست ببوو، سەدەی حەڤدە زۆر پەرەی سەندبوو (٢١)، و لە نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەدا دەوری زۆرگرنگی لە سیاسەتی ناوچەدا هەبوو . "بابان" ی ئازا و شەڕکەر قەڵەمڕەوییان لەسەر حیسابی هەردوو ئیمپراتۆریی‌عوسمانی و ئێران بەرینتر دەکردەوە، زۆرمەدرەسە و زۆر کاری هونەری و بەتایبەتی بە نەمرهێشتنەوەی ناویان بە دروست کردنی شاری پایتەختیان سلێمانی دەریانخست کە ئەهلی ئاوەدان کردنەوە بوون . بابان ئەمارەتێکی بەهێز بوو و دەوڵەتی عوسمانی بەنارەحەتیەوە لەو هێزەی دەڕوانی . کاتێ ئیبراهیم پاشای بەبە (دروستکەری شاری سلێمانی) کۆچی دوایی کرد، دەوڵەتی عوسمانی ئەوەی بە هەل زانی و ویستی خالید پاشایەك لە عەشیرەتێکی رەقیبی بابان بخاتە جێی میری کۆچ- کردوو. عەبدوڕەحمان پاشای بابان(خوشکەزا(٢٢) وجێگرەوەی ئیبراهیم پاشا) ئەوهەوڵەی عوسمانیی بە تەوهین دانا، بە خەنجەر هەڵیکوتایە سەرحاکمی‌عوسمانیی سەنجاقی کۆیە و کوشتی، هێزی خالید پاشای شکاند ،سێ ساڵ شەڕی دەوڵەتی عوسمانی و عەشیرەتانی رەقیبی کرد (کە ئەو عەشیرەتانە بەهۆی رەقابەتی عەشیرەتییەوە لە شەڕدا لایەنگریی لەشکری عوسمانییان لەدژی بابان دەکرد) . لەدواییدا، لە دەورویەری ساڵی ١٨٠٨ دا شکا و بە پەنابەری چووە ئێران (٢٣) .

لەو سەروبەندەدا، عوسمانی هێزی زۆریان خستە باکووری کوردستانیشەوە، بەوناوە کە گوایا پێش بە خەتەری رووس دەگرن، بە باج و رووتاندنەوەوە و تاڵان و بڕۆ کەوتنە گیانی کوردەوە . خەڵك، لە بێزارییان

← مۆسکۆ، ١٩٧٣، ل ٥٠) .

و بۆ بەرگری کردن لەخۆیان، لە ساڵی ١٨١٥وە، چەند جار لە" ئەرزەرۆم" و " وان "ـەوە ڕاپەڕین، کە کوردی کوردستانی ئێران و ئەرمەنیشیان تێدا بەشدار بوون . لە سەردەمی شەڕی ١٨٢٨-١٨٢٩ی ڕووس و تورکدا، کە لە هەمان مەڵبەندی کوردستان بوو و دیسان ماڵی خەڵکی کوردەواریی وێران کرد، خەڵك دیسان ڕاپەڕین . بەهەرحاڵ، ئەو ڕاپەڕینانە ئامانجی دیارکراویان لەبەرچاو نەبوو و بەزوویی دامرکانەوە .

٢- هەوڵی میر محەمەد بۆ کوردستان هێنانە ژێر دەسەڵاتی خۆی

مەرکەزی قورسایی ڕاپەڕینی کورد ،هەر لە ناوچە شاخاویەکانی‌کوردستانی باشووردا مایەوە . دوای بابان، میرمحەمەدی ئەمارەتی سۆران (ی نێوان زێی بادینان (گەورە) و سنووری دەوڵەتی ئێران)، هەلومەرجی دژواری ئیمپراتۆریی عوسمانیی بە هەل زانی و ڕاپەڕی کوردستانێکی سەربەخۆ پێك بهێنێ . میری گەورە لە نەژادی سەلاحەدینی ئەیووبی بوو(٢٤)، دەیویست شەرەفی وەدەستهێنانی یەکێتی و سەربەخۆیی‌کورد بەر بنەماڵەی خاوەن شکۆی کەوێت . میرمحەمەد ، هەلی پێ بەجێ بوو ،تورك بە شەڕی ڕووسان هیلاك ببوون و وا بەو حاڵە محەمەد عەلی پاشای میسریش یەخەی گرتبوون . میرمحەمەد ، بە تەئسیری نموونەی محەمەد عەلیی میسر، کارگەی چەکی دانان، کەوتە دروستکردنی تفەنگ و فیشەك و تەنانەت تۆپیش، پتر لە دووسەد تۆپی لە کارگەیدا دروست کرا کە ئێستاش هەندێکیان لە مووزەخانەی بەغدا و لە ڕواندز (پایتەختی میر) ماون . میرمحەمەد چالاکانە خەریکی پێکهێنانی هێزی پیادە و سوارەی لەشکر بوو، لە کۆتایی مایسی ١٨٣٣دا بە لەشکرێکی دە هەزار سوارەو بیست هەزارپیادەی زۆر چاك مەشق‌کردوو، هەموو‌کوردستانی باشووری خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە(٢٥) و گەیشتە سەر سنووری ئەمارەتی بۆتان . میر محەمەد دەیویست هەرچۆنێك بوایە شەڕی خۆبەخۆی کورد پێشی بگیرایە . بەدرخان بەگ،کە خەونی ئەوەی هەبوو ڕۆژێك ببوا بە پادشای کورد-ستان،و ڕێککەوتنی لەگەڵ میرمحەمەددا بە سەلماندنی‌گەورەیی میری ڕواندز دەزانی،لەگەڵیدا نەچووە بەرەوە*، هەرچەندە بەناوی ڕەمزێکی دۆستایەتی،" سەیفەدین" ی کوڕی ناردە لا . میر محەمەد سەفیرانی خۆی ناردە لای کوردەکانی کوردستانی ئێران و داوای پشتگیریی لێ کردن . سوڵتانی عوسمانی، ڕەشیدپاشا(٢٦) ی بە لەشکری سێواسەوە، و لەشکرەکانی هەردوو والیی مووسڵ و بەغداشی لەگەڵدا، ناردە سەر میرمحەمەد.

---

* A. Safrastian, Kurds and Kurdistan, Havril Press (London,1948),P.52 .

هەموو هاوینی ساڵی ١٨٣٤، شەڕی کورد و عوسمانی لە گەرمەیدا بوو. فۆن مۆلتکە، ئەفسەرێکی گەنجی ئەڵمان (بە روتبەی سەروان(نەقیب)) و ئەوکاتە لەگەڵ لەشکری عوسمانیدا بووە(٢٧)، بەم جۆرە باسی ئەو شەڕانەی کردووە : " شەڕەکان زۆر سەخت بوون ،کورد قارەمانانە بەرگرییان کرد، عەسکەری عوسمانی بۆ گرتنی بچووکترین تەپۆڵکە،کەمترین بەرزایی، دەبوو سێ تا چل رۆژ دە شەڕدا بن"*. لە شەڕەکاندا،لەشکر-ی نیزامیی میرمحەمەد بە هێزی تری پارتیزان (شەڕی پێشمەرگەیی) یارمەتی دەدرا، تا لەدواییدا لەشکری عوسمانی بڕستی لێ بڕا و شەکەت و سەرشۆڕ کشایەوە .

لەم جارێ کپ بوونەوەیەی جەبهەی عوسمانیدا، میرمحەمەد بە هەڵی زانی کوردستانی ئێران رزگار بکا، لە ساڵی ١٨٣٥ـەوە دەستی پێکرد، لەم سەر تا ئەوسەری کوردستانی ئێرانی رزگار کرد(٢٨) و چووە سەر سنووری باشووری ئازەربایجان. میر دەچووە هەرکوێیەک، بە شادییەوە پێشوازیی قارەمانی رزگاریهێنیان لێدەکرد (٢٩) **. لەشکری ئێران هاواری لە رووسیای قەیسەری کرد، بەڵکو دە فریایەکی بکەوێ . لە سەرەتای هاوینی ١٨٣٦دا، دەنگوباسی هێرشێکی نوێی عوسمانی دە ئارادا بوو. میرمحەمەد بەگورجی گەڕایەوە مەرکەزو وەخۆکەوت،باشترین هێزی دە پایتەختدا دانا،ئەوجا کەوتە ئەوە ئەوەندەی تر عوسمانی و ئێران لێک بکات وکەڵک لە ناتەباییان وەرگرێ، نامەی بۆ شای ئێران نارد داوای رێککەوتنی لێکرد: ئێران شەڕ لەگەڵ عوسمانیدا بکا و بە چەک و چۆڵ یارمەتیی کورد بدا ، کوردیش سنووری قەڵەمڕەویی ئێران قەبووڵ بکا و باجیشی بداتێ. بەڵام دەرباری شا وا بە هاسانی فێڵی لێ نەدەکرا، بۆ فەرمانڕەوایانی ئێران کورد لە رووسیا خەتەرتر بوو، ئەوەبوو پێشنیاری میر محەمەد وەرنەگیرا(٣٠).

---

* H. Von Moltke, Lettres sur l'Orient (Paris,1872) , P.243.

** خەڵکی کوردستانی ئێران، دەردی خۆیان لای ئینگلیسێک باس کردووە کە لەوسەروبەندەدا بەو ناوەدا گەڕاوە، پێیان گوتووە :" پشتی خۆمان دەشکێنین هەموو رۆژ کار دەکەین، هێشتا بەشی ئەوەندەمان نان دەست ناکەوێ، برسێتیی پێ دامرکێنین، ژن و پیاو و منداڵ پێخواس و جلڕشڕ و برسین "

H.C. Rawlinson, ' Notes on a Journey from Tabriz through Persian Kurdistan to the Ruins of Takhti-Sleiman', Journal of the Royal Geographical Society, Vol.x,1,1840,P.14.

لە کۆتایی تەمووزی ساڵی ١٨٣٦دا،شەڕی کوردوعوسمانی بە سەختی دیسان هەڵگیرسایەوە. میرمحەمەد، رواندزی پایتەختی چاك قایمکرد، ئەوجا هێزێکی چل هەزارکەسیی بە فەرماندەیی ئەحمەد بەگی برای ناردە سەر رێی لەشکری عوسمانی. لەشکری کورد لەشکری عوسمانیی شکاند و ناچاری کرد بگەڕێتە دواوە.

عوسمانی، ئەمجارە پەنایان بردە بەرفێڵ و دەهۆ(٣١)، برایەتیی مسوڵمانانیان هێنایە کایەوە و تەئسیریان کردە سەر مەلا و ئەهلی ئاینی دەوروبەری میر،کە ئەوانە زۆر تەئسیریان بەسەر جەماوەردا هەبوو. مەلایەك بە ناوی مەلای ختێ - زۆربەی نووسەرانی کورد ئێستا بە خاین ناوی دەبەن - فەتوای دەرکرد کە هەرچی شەڕی لەشکری خەلیفە بکا کافرە. میرمحەمەد نەیوێرا بەگژ مەلایان و ئەهلی ئایندا بچێ، بەڵام دیسا گوێی بەو قسانە نەدا و ئامادە نەبوو گفتوگۆ لەگەڵ عوسمانیدا بکا. لەدواییدا،کە خەڵکەکە پشتیان لە میر کرد، میر ناچار بوو تەسلیم ببێ(٣٢). میر و خێزانی ناردرانە ئەستەمبووڵ، سوڵتان مەحموودی دووەمی عوسمانی رووی خۆشی لێنا وهەندێ بە شان و باڵی برایەتیی مسوڵمانانی هەڵدا. لەو بەینەشدا لەشکری عوسمانی لە کوردستاندا بە سووتاندن وکوشتن خەریك بوو. دوای شەش مانگ، رێ درا بگەڕێتەوە رواندزو لە رێی گەڕانەوەدا(١٨٣٧) لە ترابزۆن بە دەستی پیاوەکانی سوڵتانی عوسمانی کوژرا.

میرمحەمەد بەم جۆرە رۆیشت، بەڵام ئاگری راپەڕین سەرتاسەریکوردستانی گرتەوە .لە باکوور: ئەرزنجان، بایەزید و ئەرزەرۆم؛ و لە ناوەند: بتلیس. لەشکری عوسمانی بە تۆپ دەیان دێهاتی کوردی تەخت کرد، رابەرانی راپەڕین تەیموور بەگ و رەجەب بەگ گیران و ئیعدام کران و راپەڕینەکە بەوە کۆتایی هات.

لەرۆژهەڵاتەوە: لە بەهاری ١٨٣٧دا،عوسمانی شەڕی دوو عەشیرەتی کورد رەشکۆتان و بەکرانی پاسوور (قولپی ئێستای سەر بە دیاربەکر)ی دەکرد. حەملەی عوسمانی بەرەبەرە بەرەو باشوور دەکشا. عوسمانی پێش هێرش بردنە سەر بۆتان کەوتنە "ئارامکردنەوەی یەکجارییکوردستانی باشوور"، کە سەعید بەگی بادینان (عیمادیە) و ئەحمەدبەگی رواندز(برای میرمحەمەد)ی تێدا بەشدار بوون (٣٣).

٣- راپەڕینی بەدرخان بەگ

بەدرخان بەگ ساڵی ١٨٠٢ لە جەزیرە (پایتەختی ئەمارەتی بۆتان) لەدایك بوو. لە بنەماڵەیەك لە بنەماڵە هەرە بەهێزەکانی کورد بوو کە حوکمی عەشیرەتی "بۆتی" (بوهتی)ی دەکرد،عەشیرەتێکی کە شەرەفنامە دەربارەیان دەڵێ: "یەکێك لە عەشیرەتە هەرە ئازاکانی کوردستانن، کە چەکی چاك و ئەسپی رەسەنیان

خۆشدەوێ"* ، لە سەدەی چاردەوە - سەردەمێکی داگیرکرانی لەلایەن تەیمووری لەنگ و ئاق قۆیونلوی لێ دەرچێ - (٣٤) هەر فەرمانڕەوای ئەو ئەمارەتە بوون . دەرباری میر لە جەزیرە ، بە شکۆ و دەبدەبە بوو .

بەدرخان ، ساڵی ١٨٢١ کە باوکی مرد ، جێی باوکی گرتەوە و بوو بە میری بۆتان ، سوپایەکی بەهێز و زۆر بە زیپکوزاکوون (زەبت و رەبت ، دیسپلین) ی نیزامیی رێکخست، پێوەندیی نزیکی لەگەڵ میری هەکاری و مەحموودخانی مەکس (کوردستانی مەرکەزی) دا گرێ دا ، و ئەوجا چاوەڕێی هەل بوو . شکستی عوسمانی لە نیزیب** ئەو رۆژەی هێنا کە بەدرخان چاوەڕوانی بوو . بەدرخان بەگورجی راپەڕی ، لە کۆتایی ١٨٤٠دا دەسەڵاتی بەسەر هەموو کوردستانی عوسمانیدا هەبوو(٣٦)،و پەیمانی لەگەڵ بەگەکانی قارس (هەرە باکووری کوردستان) ومیری ئەردەڵان (کوردستانی ئێران) دا گرێ دا. وەك سافراستیان یئەرمەنی نووسیویە، بەدرخان بەگ فەرمانڕەوایەکی دادپەروەر بوو، دادپەروەریی نەك هەر لەگەڵ کـوردا، لەگەڵ ئەرمـەنی و ئاسـووری و کلدانی و هەمواندا وەك یەك بوو . لەوسەردەمەدا کە بێ نەزمی و بێ ویژدانی و فەسادی دەزگای حوکم دوو ئیمپراتۆریی عوسمانی و ئێرانی تەنیبوو، نەزم و دادپەروەری و ئاسایش لە قەڵەمڕەویی بەدرخاندا حوکمیان دەکرد . رووسێك لەو کاتەدا چووەتە بۆتان و ئەو بەراوردەی بە چاوی خۆی کردووە ، بۆتانی ئەوپەڕی پەسـند- کردووەو پێی هەڵکوتووە،لەوێدا نووسیویە :" مەسیحی، ئازادیی دینیان هەیە ، پەرستگای خۆیان لە جەزیرە و غەیری جەزیرەشدا هەن و هیچ فەرق و جیاوازیەکیان لەگەڵدا ناکرێ" ***.

راستی و دڵسۆزیی بەدرخان زۆری خۆشەویست کرد، و توانی تەبایی بسەپێنێ و کێشە و هەرایان نەهێڵێ . بەڵام دیسان،وەنەبێت بەدرخان موعجیزەی پێبووبێت، تا ریشەی دووبەرەکی و دوژمنایەتی و رەقابەتی پێ لە کۆمەڵگای دەرەبەگی دەربهێنێ . دوایی کە شەڕی بەدرخان وعوسمان پاشاشەلە هەڵگیرسا ، دووبەرەکی دیسان سەریهەڵدایەوە. شەڕ تا هاوینی ١٨٤٧ وەستانی تێدا نەبوو . دەوڵەتی عوسمانی، لە رێی ئینگلیس وئەمریکا-

---

* شەرەفنامە، چاپی تورکی، ئەستەمبوول، ١٩٧٥،ل ١٤٨ .

** ساڵی ١٨٣٩ ، هێزەکانی عوسمانی لە بەرامبەرئیبراهیم پاشای کوڕی محەمەدعەلیدا شکان(٣٥) .

*** " ف . دێتێل، تێبینی دەربارەی سەفەرێکی رۆژهەڵات لە ١٨٤٢تا١٨٤٥: کورد و بەدرخان بەگ، بیبلیۆتیکا دلیاچتێنیا ،بەشی/ بەرگی؟٩٥، ل ٢٠٥ ؛ ن. ئە. خالفین لە کتێبەکەیدا(بۆریا زا کوردستان = بەربەرەکانی لەسەر کوردستان) باسی کردووە (مۆسکۆ،١٩٦٣، ل٥٤) .

یەکانی بڵاوکەرەوەی مەسیحیەت لە کوردستاندا، هەوڵی دا مەسیحیەکانی بۆتان لە ڕژیمی بۆتان هەڵگێڕێتەوە، و لەو هەوڵەیدا زۆر سەرکەوت. مەسیحیی بۆتان - کە وەك هەموو خەڵکی تری بۆتان - سەربازییان بۆ ئەمارەت دەکرد و باجیان دەدا، لە جەرگەی شەڕدا - بە هاندانی کلیسایی ئینگلیس و ئەمریکاییەکان- گوتیان : " ئێمە نە عەسکەری دەکەین و نە باج دەدەین " * .

دوای سێ ساڵ شەڕ، هیچ نەتیجەیەکی ئەوتۆ لەبەرچاو نەبوو، برسێتی و هیلاکی و دەردو ئاهۆ بە هەردوو لادا بڵاو بوونەوە . بەڵام چونکە دەوڵەتی‌عوسمانی توانای چارەی پتر و هێنانە مەیدانی هێزی تری هەبوو، ئەم وەزعە خراپە زۆرتر هەر یەخەی کوردی دەگرتەوە. بۆڵە بۆڵ و کێشە وهەرای عەشیرەتی سەریان هەڵدایەوە. یەزدان شێر ی برازای (٣٧) بەدرخان، فەرماندەی باڵی ڕۆژهەڵاتی هێزی کورد بوو و نیوەی لەشکری لە ژێر فەرماندا بوو، عوسمان پاشا لە خشتەی برد و کێشایە لای خۆیەوە . بەوە، ڕێی جەزیرە بۆ عوسمانی کرایەوە ** . بەدرخان لە پایتەختی ئەمارەت دەرچوو و چوو لە قەڵای ئەروخ خۆی قایم کرد و بەرگریی درێژە پێدا. لە دواییدا هەرخۆی ناچار دیت تەسلیم ببێ،عوسمانی ناردیانە ڤارنا و لەوێوە بۆ کاندیا(کریت) (٣٨) .دواترناردرایە شام(دیمەشق)، و ساڵی ١٨٦٨ لەوێ کۆچی دوایی کرد .

حکومەتی عوسمانی، یەزدان شێر ی کرد بە حاکمی هەکاری، عوسمانی ساڵی ١٨٤٩ شەریف بەگی میری بتلیسیان ڕەوانەی ئەستەمبوڵ کرد و والیەکی عوسمانییان لەجێی دانا . ئەمارەتە کوردەکان، یەك لە دوای یەك، هەڵگیران و قەڵەمڕەویان خرایە ژێر ئیدارەی ڕاستەوخۆی ئەستەمبوڵەوە . بەڵام عوسمانی ئەوەیان بە چل ساڵ شەڕ جا بۆ پێکهات. ئەمارەتەکان ڕووخان،بەڵام خەبات بۆکوردستانێکی سەربەخۆ نەوەستا .

دوای ئەوە ، هەمان یەزدان شێر ی برازای بەدرخان ، کە تەماحی شەخسیی خیانەتی پێ بە مامی خۆی کرد-بوو، لە دەوڵەتی عوسمانی ڕاپەڕیەوە . یەزدان شێر لە هەکاری زۆر بە دەسەڵات ببوو و عوسمانی زۆر لەوە دەترسان، ئەوەبوو ساڵی ١٨٥٠ وەزیفەی حاکمی هەکارییان لێ ئەستاندەوە . ساڵی ١٨٥٣ کاتێ عوسمانی چووە شەڕی ڕووس، سوڵتانی عوسمانی فەرمانی جیهادی دەرکرد و داوای لە کوردان کرد بەشداری بن ، بەڵام کورد بە قسەیان نەکرد . لە لایەکی تریشەوە، جاسووسی ڕووسان هەرچەندە هەوڵیان دا و پارەیان خستە بەردەمی کوردان، بێ فایدەبوو، کورد شەڕیان بۆ هیچ لایەك نەکرد .

---

* ن. ئە. خالْفین، هەمان سەرچاوە، ل ٥٦ .   ** ج. جەلیل، هەمان سەرچاوە، ل ١٤٧ .

٤- یەزدان شێر

یەزدان شێر ویستی کەڵك لە هەلومەرجی شەڕیعوسمانی و رووس و لە ناڕەزایی‌کوردان وەربگرێ،کوردستانێکی سەربەخۆ پێك بهێنێ و خۆی بکاتە پادشای، ئەوەبوو لە بەهاری ساڵی ١٨٥٥دا بە دووهەزار شەڕکەرەوە لە بتلیسەوە دەستی پێ کرد، حاکمی تورکی لە بتلیس راونا و کوردێکی لەجێگەی دانا؛ ئەوجا چووە مووسڵ و بە هاسانی گرتی . لە مووسڵ - کە مەرکەزێکی گرنگ بوو- چەك و جبەخانەیەکی زۆری دەستکەوت بوو، و بەوە هێزەکەی گەیاندە ٣٠ هەزار پارتیزان (پێشمەرگە)، بەم هێزە چووە سەرمەرکەزی عەسکەری و ئیدارەی ئیستیعماری عوسمانی لە کوردستان : سێرت .هەرچەندە هێزی والیی سێرت و والیی بەغداش بەرگرییان لەومەرکەزە گرنگە دەکرد ،هێزی یەزدان شێر- بروسکە ئاسا هەرهێندە بڵێی یەك و دوو- لە داگیرکەری پاك کردەوە . بە چەند مانگێك، وڵاتێکی بەرین، لە بەغداوە تا دیاربەکر و دەریاچەی وان لە ژێردەسەڵاتی‌یەزدان شێردا بوو. خەڵك هیوایەکی زۆریان بەوە پەیداکرد ،ئەوانەی دەیانتوانی تفەنگ‌هەڵبگرن، لە هەرگۆشەوکەنارێکی کوردستانەوە روویان لە یەزدان شێر کرد، تا هێزی لە کۆتایی هاوینی ١٨٥٥دا بە سەدهەزار پیاو گەیشت * .

کە زستان هات،رووسەکان کشانەوە بارەگای زستانیان؛عوسمانی پشوویەکیان دا ودەستیان کرایەوە وهەموو توانایان خستە شەڕی یەزدان شێرەوە . ئینگلیس و فەرەنساش کە لەو سەردەمەدا لە شەڕی دژی رووسیادا (شەڕی قرم(٣٩)) هاوپەیمانی عوسمانی بوون، نەیاندەویست کورد ببێ بە دەوڵەتێك (بۆ ئەوان، چ مەعلووم ئەو دەوڵەتە نەدەکەوتە ژێر تەئسیری رووسەوە) . ئینگلیس ساڵی ١٨٥٥ " نیمرود رەسسام " ناوێکیان(٣٩تا) بە جانتای پڕ لە پارەوە لە مووسڵەوە -گوایا- بۆ گفتوگۆ وکەوتنەنێوانەوە، ناردە بارەگای یەزدان شێر. نیمرود ئاغا کوردەکانی دەوروبەری یەزدان شێری یەك بەیەك بەسەرکردنەوە، وبەرتیلی چەك ودیاری و پارەی خستە بەریان،یەزدان شێریشی قەناعەت پێ‌کرد لە رێی ئینگلیسەوە لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا بدوێ . هەندێ ئاغا بەرتیلیان وەرگرت و دەستیان کێشایەوە . یەزدان شێریش، هەرچەندە شەڕکەرێکی لێهاتووبوو بەڵام سەری زۆرلە دیپلۆماسیەت دەرنەدەچوو ،بڕوای بە بەڵێنی نیمرودو نیازی ئینگلیس"ی پێشکەوتوو وئەهلی ژیاری"

---

* ن. ئە.خالفین، هەمان سەرچاوە، ل ٧٤ .

کرد ، لەولاشەوە نامەی داواکردنی یارمەتیی کە بۆ ڕووسانی ناردبوو وەڵامی نەبوو*، ئەوجا هاتبووە سەر ئەو باوەڕەش کە کوردیش وەکو یۆنان ومیسر بەبێ پشتگیریی ئەوروپایی ناتوانێ سەربەخۆ بێ . ئەوەبوو یەزدان شێر لەگەڵ نیمرود ڕەسسامدا چووە ئەستەمبوڵ ؛هەرکە گەیشتە ئەوێ،عوسمانیی گرتیان و خستیانە حەپسەوە، هێزەکانی بێ ڕابەر مانەوە، سەردەمێك هەر بە چیایانەوە بوون تا دواییەکەی بڵاوەیان لێ کرد .

٥- ڕاپەڕینی ١٨٨٠ (شێخ عوبەیدوڵڵا)

دوا ڕاپەڕینی گرنگی سەدەی نۆزدەی کورد ، ساڵی ١٨٨٠ بە ڕابەریی شێخ عوبەیدوڵڵا، کوردی هەردوو ئیمپراتۆریی عوسمانی وئێرانی گرتەوە . شێخ عوبەیدوڵڵا،کوڕی شێخ تاهای بەدەسەڵاتی تەریقەتی نەقشبەندی (کە خاڵفین بە" گەورەترین ڕابەری ئاینییکوردان"ی ناوبردووە)، بە کۆچی دوایی باوکی ، دەسەڵاتی دینی و دنیایی بە میرات پێگەیشت . حکومەتی ئێران(٤٠)، لە دوا مانگی ١٨٧٢دا، داوای باجی لەکوردی خەڵکی " ورمێ"و" خۆی" کرد .کورد باجیان نەدا و بەڵگەشیان ئەوەبوو کە" ئەوان بەگوێرەی پەیمانێکی ساڵی١٨٣٦ لەگەڵ شای قاجار،باجیان هەر داوە بە ماڵی شێخ تاها،و ئێستاش دەیدەن بە شێخ عوبەیدوڵڵای کوڕی، ئیتر حکومەتی ئێران هەقی داوای باجی لەوان نیە". حکومەتی ئێران لەشکریکردە سەریان . شێخ عوبەیدوڵڵا بەوە تووڕە بوو، داوای لە دەوڵەتی عوسمانی کرد هەقی بستێنێ و زیان بژێریی لە ئێران بۆ وەرگرێ ؛ و بۆ دابین- کردنی یارمەتیی عوسمانی، هێزێکی کەمی ڕەمزیی بۆشەڕی عوسمانی و ڕووسی ١٨٧٧-١٨٧٨ ڕەگەڵ هێزی عوسمانی خست . حکومەتی عوسمانی، والیی ئەرزەڕۆمی بۆ بەجێ هێنانی داخوازیی شێخ ناردە تاران،بەڵام بێفایدە بوو و شا داخوازیی بەجێ نەهێنا .

شەڕی ١٨٧٧-١٨٧٨ی عوسمانی و ڕووس لە باکووری کوردستاندا ، کارەساتی گەورەی بۆ کوردان نایەوە، مەرگ و وێرانیی زۆری بۆ هێنا، قاتی و برسێتیەکی پەیداکرد ڕەنگە کورد بە سەدان ساڵ وێنەیان نەدیبووبێ .

---

* نامەکە درەنگ گەیشتبوو، کە تازە ئیتر بزووتنەوەی یەزدان شێر نەمابوو (بب- خاڵفین،هەمان سەرچاوە) . فەرماندەی ڕووس " لیخۆتین "، چەند پێشنیاری یەزدان شێری تۆمار کردووە کە بۆ هاوکاری لەدژی عوسمانی پێشکەشی ڕووسانی کردووە . (بە ڕووسی : ڕووس لە تورکیای ئاسیایی لە ١٨٥٤ و ١٨٥٥؛ ج.جەلیل، هەمان سەرچاوە،ل ١٦٨-١٦٩) .

دەوڵەتیعوسمانی پارەی نەمابوو معاشی لەشکری بدا، لەشکر کەوتبووە تاڵان و بڕۆی ئەو خەڵکە هەژارە. خەڵك لە دەرسیم وماردین و هەکاری و بادینان و ...ئیدی راپەڕین . مریدانی شێخ لە هەموو لایەکەوە پەنایان بە شێخ بردو تکایان لێ کرد چارەیەکیان بکا . شێخ لە چەند لایەکەوە وەخۆ کەوت : پیاوێکی ناردە ئەستەمبووڵ داوای وەستاندنی چەوساندنەوە و وێرانیی کوردان لەوێ بکا، و کەوتە ئامادەکردنی هێزی چەکداری خۆی لە کوردی هەردوو دیوی سنوور(یعوسمانی و ئێران)؛ بە هیوای یارمەتی وەرگرتن پێوەندیی بە شەریفی مەککە و خدێویی میسرەوە کرد، پیاویشی ناردن نەبزی کۆنسولگەریی رووس لە ئەرزەرۆم و وان بگرن بزانن سیاسەتی رووس دەربارەی مەسەلەی کورد چۆنە. بەڵام رووسیا تازە لە شەڕی عوسمانی بێوە و ئەمجارە راپەڕینی تورکمەنی تێئالابوو، بەوە بەتەواوی سەری قاڵ بوو . لەلایەکی ترەوە، جێگری کۆنسولی گشتیی ئینگلیس، ساڵی ١٨٧٩ لە وانەوە چوو سەری لە شێخ عوبەیدوڵلا دا* . دوای ئەو سەردانە ، یارمەتی بە دەستی شێخ گەیشت . ئەو یارمەتیە، هەرچەندە بەناوی فریاکەوتنی خەڵك لە برسێتی و قاتی بوو، بەڵام ئینگلیس -گوایا- لەو رێیەوە چەك و فیشەکیان بۆ شێخ دەنارد. حکومەتیعوسمانی، ئاگای لەو کەین و بەینە هەبوو و دەیویست ئاگری شێخ دە گیانی ئێران بەردا .

لە سەرەتای ئابی(ئووتی)١٨٨٠دا کۆبوونەوەی ئاغاوەت و شێخان ، بۆ دانانی نەخشەی شەڕ، لە شەمدینان کرا**. شێخ عوبەیدوڵلا زوو نیازی شەڕی بەجارێك هەرتك دەوڵەتیعوسمانی و ئێرانی خستە لاوە، و بڕیاری دا لەپێشدا هەر لە ئێران بدەن . هێرشی کورد ، لە ئۆکتۆبری ١٨٨٠دا بە هەشتاهەزار پیاو دەستی پێ کرد، زوو مهاباد و میاندواو و مەراغەی رزگارکرد و گەیشتە نزیکی تەورێز (مەرکەزی ئازەربایجان) . تەورێز مەرکەزێکی زۆر گرنگ بوو،و لەوانەبووگرتنی بۆنەتیجەی دوای شەڕ زۆرگرنگ بوایە،کەچی کورد نەیانگرت، بەو سەرکەوتنانەی تا ئەوسایان غوررا ببوون(٤١)، زیپکوزاکوونیەکەش - بەداخەوە- وانەبوو چەکدارانی شێخ نەتوانن خەڵك تاڵان بکەن . بەهەرحاڵ، شای ئێران زەندەقی لە شێخ چوو و کێچی دە کەولی کەوت ، و کردیە سەر ئەستەمبووڵ کە رزگاری بکەن لەو بەڵایە . دەوڵەتی عوسمانی،کە وادیاربوو لە سەرەتادا دڵی بەو

---

* ن. ئە. خالْفین،هەمان سەرچاوە ل١١٨ ، لە ئارشیفی سیاسەتی دەرەوەی رووسیای وەرگرتووە .

** پ. ئی. ئاڤریانۆڤ،(بە رووسی : کورد لە شەڕەکانی سەدەی نۆزدەی رووس لەگەڵ تورکیا و ئێراندا، تفلیس، ١٩٠٠ ،ل ٢٨٨ ،خالْفین(هەمان سەرچاوە ل ١٢٦) باسی کردووە .

خەیاڵە خۆش ببوو کە شێخ ماوەیەك سەرێشەیەك هەر بۆ ئێران دەنێتەوە و دەبڕێتەوە،و ئێستا دەیدیت چۆن سەرکەوتنی چاوەڕوان نەکراو و خۆشەویستیی دە دڵی کورداندا پەیدا دەکرد و، بە ئاشکرا هەوڵی بۆ دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستان دەدا ، خەیاڵە خۆشەکەی ئەوسای لێ بوو بە خەم ، و هێزی نارد . شێخ عوبەیدوڵڵا، لە لایەکەوە لەشکری عوسمانی دەناردرایە سەر و لە لایەکی تریشەوە لەشکری ئێران (و چەند عەشیرەتی کوردی دوژمن) ، فەرمانی دا هێزەکانی دەست لەو ناوچانەی ژێردەسەڵاتیان هەڵگرن ولە قەڵەمڕەویی ئێران دەرچن . سوڵتان عەبدول حەمیدی دووەم، دەریخست کە زۆر زیرەك و شارەزای سیاسەت بوو، لەجیاتی بەگژدا چوونی شێخ عوبەیدوڵڵا و هەڤاڵانی، دیاریی بۆ ئاغاکان نارد و لە شێخیشی گێڕایەوە کە ببێ بە میوانی لە ئەستەمبووڵ . بە گەیشتنە ئەستەمبووڵی شێخ عوبەیدوڵڵا، هەرای دیپلۆماسیەتی عوسمانی و ئێران گەرم بوو . سەفیری عوسمانی لە تاران، داوای لە ئێران کرد ئەو زیانە بۆ شێخ عوبەیدوڵڵا ببژێرێ کە لە ساڵانی ١٨٧٠، ١٨٧٦،و ١٨٨١ ویی کەوتبوو . ئێرانیش بە هان دانی رووسیا، داوای لە عوسمانی دەکرد کە " نەخێر، دەبێ عوسمانی ئەو زیانە بۆ ئێران ببژێری کە لە حەملەی شێخ بۆ سەرئازەربایجان وە ئێران کەوتووە" (٤٢) . شێخ عوبەیدوڵڵا، کە بڕوای بە یارمەتیی سوڵتان نەما، لە مانگی ئابی ١٨٨٢دا لە جەنگەی ئەم چەقە و هەرایەی عوسمانی و ئێراندا، لە ئەستەمبووڵ رایکرد. شێخ عوبەیدوڵڵا ئەمجار دەیویست لەپێشدا کورد لە دەوڵەتی عوسمانی رزگاربکا، هیوایەکی هەبوو رووس یارمەتیی بدەن یان - هەرنەبێ - بێ لایەن بن . بەڵام رووسەکان، بە "پاراستنی" ئێران و سیاسەتبازیەکی لەگەڵ تورکیا(! عوسمانی)دا دەیانکرد شاد بوون و، بەتەما نەبوون بکەونە سەرەڕۆییەکی نوێی نەتیجە نادیارەوە . عوسمانی بە گفتوگۆی شێخ و رووسیایان زانی و،لە ئۆکتۆبری ١٨٨٢دا لەشکریان نارد و شێخیان گرت، و خۆی و خاوخێزانی ناردرانە مەککە، چەند ساڵێك دوای ئەوە لەوێ کۆچی دوایی‌کرد و بەوە سەردەمی ڕاپەڕینانی دەرەبەگیی سەدەی نۆزدەی کورد کۆتایی هات .

چوار- سیاسەتی پان ئیسلامێتی و تواندنەوە ی سوڵتانی سوور عەبدول حەمیدی دووەم (٤٣)

سوڵتانی عوسمانی، دوای راپەڕینەکانی سەدەی نۆزدەی کورد، سیاسەتی نزیككردنەوە و دۆستایەتیی سەرانی کــوردی گرتە بەر، دەهۆڵی پان ئیسلامێتیی زۆر لێدا و بەوناوە زۆر ناو و نیشان و معاشی بە سەر ئاغاوەتی کورددا بەشیەوە (کە ئەمان ئەوانەیان بە نیشانەی لێهاتوویی خۆیان دادەنا) . یەکێك لە کوڕەکانی بەدرخان بەگ "بەحری بەگ"،کرا بە یاوەری سوڵتانیعوسمانی . ئەولادی عەبدورەحمان پاشای بابان ، وەزیفەی گرنگی ئیدارەو زانکۆیان درایێ. شێخ عەبدول قادری کوڕی شێخ عوبەیدوڵڵا، ساڵی ١٩٠٨ بوو بە سەرۆکی مەجلیسیمشاورانی سەڵتەنەتی،رابەرانی کوردی کە تادوێنێ بە دوورخرانەوە(نەفی، تەبعید) لە ئەستەمبووڵ بوون، ئەمڕۆ دەرگای کۆشکی سوڵتانیان لەوێ لەسەرپشت بۆکرابۆوە. ئەعیان و ئاغای سادەی عەشیرەتانیش لە" ئەلتاف وەعینایات "ی سوڵتان بێبەش نەکران. عەبدولحەمیدی دووەم،گونجاندنی چینی دەرەبەگیکوردی دە رژیمیدا بە دوا چارەیەکی پێکهێنانی رژیمی مەرکەزیی دەزانی ، چاکیشی تێگەیشتبوو، بەوە هەم هێزی کوردی شەرکەری لە دژی رووس بۆخۆی دابین دەکرد، و هەم دەیتوانی بەو ئاغاوئەعیانە کوردانە لە راپەڕینی میللەتانی عوسمانی : ئەرمەنی، عارەب، ئەڵبانی، و تەنانەت لە بزووتنەوەی خودی میللەت کوردیش بدا .

نزیکەی ناوەندی مانگی نوامبری ١٨٩٠ (٤٤)، "ئیرادەیەکی سوڵتانی" لە رۆژنامەکانی ئەستەمبووڵدا بڵاو- کرایەوە ، کە دەربارەی پێکهێنانی هێزێکی سوارەی کـورد بوو، بە ناوی " حەمیدیە". فەوجەکانی حەمیدیە، لە سەرەتادا، لە ناوچەکانی سەرسنووری قەوقاسی رووسیا (ناوچەکانی ئەرزەرۆم و باکووری بتلیس و وان) دا پێكهێنران،کوردی ئەوناوچانە راپەڕینیان بە تایبەتی لێ نەدیترابوو،و بەشێکی ئەرمەنیەکانیش لەوناوە دەژیان و لەو کاتەدا بۆ بزووتنەوەی رزگاریی خۆیان زۆرگەرم بوون. ئیرادەکە(مەرسووم) ، لە هەر ماڵە زەلامێکی بە ئەسپەوە داواکردبوو،ئەگە نا،دەبوو زەلامێکی بێ ئەسپی لێ بچووبایەتە لەشکری پیادەی نیزامیەوە . حەمیدیە، بە نەزمی عەشیرەتییان رێکخرابوون ، و دەبوو هەر ساڵە ماوەیەکی دیارکراو لەژێر فەرماندەیی ئەفسەرێکی تورکدا خزمەتیعەسکەریی بکەن، - بە گوێرەی ئیرادەکە- دەبوو دوای تەواوکردنی ئەو ماوە دیارکراوە، چەکە - کانیان تەسلیم بکەنەوە، هەرچەندە سوارە بەڕاستی ئەوەیان نەدەکرد، بەڵام ئەوە دەریدەخست کە بڕوای دەوڵەت

بەوانە بێ سنوور نەبوو. لەکاتی شەڕدا، دەبوو ئەو فەوجە غەیرە نیزامیانە دەستبەجێ بەدەم داوای سوڵتانەوە بهاتنایە، و بچوونایەتە شەڕەوە . ئەمانە، تابلێی لەلایەن دەوڵەتەوە نازیان دەکێشرا، معاشی باشیان دەدرایێ، و وادەبوو بەرزدەکرانەوە و دەکران بە ئەفسەر و یان بە پاشا، ئیتر کە دیتیان دەوڵەت و خەلیفەشیان لە پشتە، ئەوەندەی تر بەسەر جەماوەری کورددا زاڵ بوون، و شادان و خەندان دوعایان بۆ عەبدول حەمیدی وەلی-نیعمەتی خۆیان دەکرد .

یەکەم شەڕی حەمیدیە ئەوەبوو کە بە فەرماندەیی ئەفسەرە تورکەکانیان، بەتایبەتی فەرماندەی گشتی و ڕێکخەری حەمیدیە زەکی پاشای بەدکاری لەعنەتی، چوونە سەر ئەرمەنیان و بزووتنەوەی ١٨٩٤-١٨٩٦یان لەناو بردن، و بە زنجیرەیەك کوشتار دەیان هەزاریان لێ کوشتن . دوای ئەوە، هەرهەمان ئەو قۆزاقە شوومانە بەردرانە گیانی ئەوکوردانەی لە دەرسیم و باشووری کوردستان ڕاپەڕین، هەرهەمان ئەوانە بوون کە بە فەرماندەیی ئیبراهیم پاشا بەگژ نەتەوەییە عارەبەکانیشدا کران .

سوڵتان عەبدول حەمیدیکە حەمیدیەی دامەزراند ،و دەرەبەگی کوردی دە ڕژیمیدا جێ کردەوە،ساڵی١٨٩٢ دوو خوێندگەی بەناوی " عاشیرەت مەکتەبلەری"، یەکیانی لە بەغدا و ئەوی تریانی لە ئەستەمبووڵ دانا، تا ئەولادی ئاغاوەتی عەشیرەتانی کوردوعارەبیان تێدا فێری خۆشەویستی و دڵسۆزی بۆ سوڵتانیخەلیفە بکرێ . هەرچەندە ئەو مەکتەبلەرییە زۆر نەما، بەڵام بەو تەمەنە کورتەشی زۆری کار بۆ سوڵتان کرد . زۆربەی خوێندەوارانیکوردی کە لەو خوێندگەیە دەرچووبوون، دڵسۆز و وەفاداری سوڵتان/خەلیفە بوون،و تەنانەت تا یەکەم ساڵەکانی ١٩٢٠یش هەر وا مانەوە . بەگشتی، دەکرێ بڵێین : عەبدول حەمیدلە سیاسەتی بەرامبەربە کورددا سەرکەوتوو بوو؛ شێخ عوبەیدوڵڵا ڕابەری دوا ڕاپەڕینی گرنگیکورد بوو(ڕاپەڕینی دەرسیم ومووسڵ ڕاپەڕینی ناوچەیی پەتی بوون) ؛ کوردایەتی،کە دەکرا لەو سەردەمەدا زۆر گەشە بکا،هەر لە جەغزی چەند دەستەیەکی خوێندەواراندا مایەوە ؛ خەڵکیش خەتای کارەساتی کولەمەرگیی خۆیان لە سوڵتان " حەمیدبابا " (باوە حەمید)ی چاکەکار نەدەدیت ، دوعایان لەو مەئموورە خراپانە دەکرد کە فەرمانی باوە حەمید گیانیان چاك بەجێ نەهێنابوو .

ــ ئەفواجی خەفیفە :

کە " تورکی لاو" شۆڕشیان کرد، خەڵك هاوارییان لێ بەرزبۆوە و داوای نەهێشتنی

"حەمیدیە"یان کرد . بەڵام "تورکی لاو" ، هیچ کە نەیاندەویست دڵی ئاغاوەتی عەشیرەتان برەنجێنن، دەیانویست بەکاریشیان بهێنن، لەبەرئەوە وەکو خۆیان هێشتنەوە و هەر ناوەکەیان گۆڕی، کردیان بە "عاشیرەت خەفیف سواری ئالای لاری" و لە کورتیەوە " خەفیف ئالای لاری" (ئەفواجی خەفیفە) (٤٥) .

پێنج - یەکەم ڕێکخراوانی نەتەوەیی کورد

ڕاپەڕینەکانی سەدەی نۆزدەی کورد، نە ڕێکخراوی سیاسییان هەبوون و نە بەرنامەیەکی سیاسیی ڕوون و دیارکراو. دنیای ئیسلامیش - وەك زۆر بەشی تری ئەم دنیایە - بیری دروست کردنی پارتی سیاسیی بۆ هەڵسووڕاندن و ڕابەریکردنی خەباتی جەماوەر، لە ڕێی خوێندەوارانی کە چوون لە وڵاتانی پێشکەوتووی ئەوروپا خوێندوویانە لە ئەوروپاییان وەرگرتووە(٤٦). ڕۆشنبیریی کورد هەر لە کۆتایی سەدەی نۆزدەوە سەری هەڵێناوە(٤٧). یەکەم ڕۆشنبیرانی کورد، هەموو لە ماڵە ئەعیانان بوون: کوڕە میرانی دوورخراوە بۆ ئەستەمبوڵ، یان ئەولادی ئاغاوەتی عەشیرەتیی کە لە "عاشیرەت مەکتەب لەری" دا خوێندبوویان، یان "ئەکادیمیای عەسکەریی ئیمپراتۆری"یان تەواوکردبوو (کە لە ١٨٧٠وە لاوی کوردیشی تێدا وەردەگیران).
ئەستەمبوڵ، لە گۆڕانی سەدە(١٩/٢٠)دا، شارێك بوو بە بیری شۆڕشگێڕی و وروووژانی نەتەوەیی جەمی دەهات. هەندێ لەو کوڕە کوردە ئەعیانانەش، لەو هەلومەرجەی ئەوسای ئەوێدا، کەوتنە ژێر تەئسیری هەندێ فکری ئەوروپایی و بە ناوی کوردی نەتەوەیی هاتنە پێشەوە. ئەوانیش، وەکو ڕۆشنبیرانی تر، چ بە ئاشکرا و چ بە نهێنی، کەوتنە ڕۆژنامە و گۆڤار دەرکردن و کۆمەڵە و ڕێکخراو دامەزراندن.
تا شۆڕشی تورکی لاو، یەکەم پێشڕەوانی نوێی کوردایەتی لە چەند دەستە و کۆڕ و کۆمەڵێکدا بڵاو ببوونەوە، چەندێکیان لە "ئیتیحاد و تەرەقی"دا بوون*.
مدحەت بەدرخان بەگ، نیسانی ١٨٩٨ یەکەم ڕۆژنامەی کوردیی بە ناوی" کوردستان" بە دوو زمانیکوردی

---

* بە قسەی "ئیزرائێل نەعمانی": "کوردی تێکۆشەر، لە کۆنگرەی ١٩٠٧ی تورکی لاو دا لە پاریس بەشدار بوون، کە هەموو ڕێکخراوە سیاسیەکانی گەلانی غەیرەتورکی ئیمپراتۆریی عوسمانی لەو کۆنگرەیەدا لەوەدا یەك بوون کە لە خەباتی دژی زوڵمی عەبدول حەمیددا لەگەڵ تورکی لاو دا یەك بگرن".

Israel Naamani, The Kurdish Drive for Self-Determination,Middle East Journal Nr. 3, 1966, P.280 .

دوو ڕابەری کوردی نەتەوەیی عەبدوڕەحمان بەدرخان (سەرنووسەری "کوردستان") و حیکمەت بابان لە بەشدارانی کۆنگرەی ١٩٠٢ی پاریس بوون.

و تورکی دەرکرد. ئەم رۆژنامەیە، زۆرتر فەرهەنگی و پەروەردەیی گشتی بوو، بەڵام کـوردپەروەرانی هان دەدا و بیری بەرەو پێشەوە دەبردن ، و دەنگی نیشتمانپەروەرانی کوردی تێدا کۆدەبوونەوە . دوای مدحەت بەگ ، عەبدورەحمان بەگی برای جێی گرتەوە و بوو بە سەرنووسەری ." کوردستان" بەهۆی وەزعی سیاسی و چالاکیی نووسەرانی، ناچار، چوو ماوەیەك لە جنێڤ(سویسرا) و دوای ئەوە لە لەندەن و دوای لەندەنیش لە فۆلکستۆن (ئینگلستان)ـەوە دەردەچوو . دوای شۆڕشی تورکی لاو، سورەیا بەدرخان لە ئەستەمبوڵ دەریکردەوە . لە شـەڕی جیهـانیی یـەکـەمـدا، دیسـان دەربەدەربۆوە، ئەمجارەیان لـە قاهیرەوە بـە دوو حەفتە ژمـارەیـەکی لێ دەردەکرا*.

١- تەعالی وە تەرەقیی کوردستان

یەکەم کۆمەڵەی کورد، دوای هاتنە سەرحوکمی" تورکی لاو" دامەزرا . رابەرانی کورد بەگەرمی پشتگیرییان لە رژیمی نوێ کردو هیوادار بوون مافەکانی کورد بدا . ئەمین عالی بەدرخان بەگ، جەنەراڵ شەریف پاشا ، و شێخ عەبدول قادر (سەرۆکی مەجلیسی سەنایعوسمانی،کوڕی شێخ عوبەیدوڵڵا) لە هەلی ئەوەندە ئازادیەی سەرەتای رژیمی نوێدا یەکەم کۆمەڵەی کوردیان دامەزراند : " تەعالی وە تەرەقیی کوردستان " ، رۆژنامەیـە- کیشیان بە ناوی " کورد تەعاون وە تەرەقی غەزەتەسی " کرد بە دەنگی کۆمەڵە ، کە بە تورکی دەردەچوو و جەمیل پاشا سەرنووسەری بوو . ئەم غەزەتە (رۆژنامە)یە یـەکەم بڵاوکراوەیەکی کـورد بوو کە بە ئیجازەی دەوڵەت دەردەچوو، باسی زۆری گیروگرفتی کوردی تێدا دەهێنرایە پێشەوە : فـەرهـەنگ، زمان و یەکێتی نەتەوایەتی، و زۆر بە زوویی لەناو کوردی ئەستەمبوڵدا یەکجار زۆر خۆشەویست بوو .

هەر لەو سەروبەندەدا(پایزی ١٩٠٨) ، کۆمیتەیەك بە ناوی " کورد نەشری مەعاریف جەمعیەتی"، کە دەبێ سەر بە " تەعالی وە تەرەقیی کوردسـتان "بووبێت ، خوێندگەیەکی کـوردیی لە گەڕەکی" چەنبەرلی "ی ئەسـتەمبووڵ کردەوە .

" تەعالی وە تەرەقیی کوردسـتان " رێکخراوێکی خاوەن ئامانج و بەرنامە و رێکخستنی دیارکراو نـەبوو،

---

* Dr. Bletch Chirguh, La Question Kurde (Cairo, 1930), P.50) .

خوێندەوارانی کوردی خاوەن بیری زۆر جیاوازی ئەستەمبووڵی کۆدەکردنەوە . خەباتی فەرهەنگی- کۆمەڵایەتی وکارە چاکەکانی(خوێندەواری هێنانە ناو حەماڵە کوردە بەدبەختەکانی بازاڕو شەقامەکانی ئەستەمبووڵ) دەبوو زەمینەی پێکهاتنی بزووتنەوەی سیاسی سازبکەن، بەڵام دوای سەرەتایەکی باش، ڕەنگە هەر لەبەر ئەوەش کە وا بەزوویی ئەوەندە کوردی زۆری لێ کۆبۆوە، ڕابەرانی لێك ترازان (بەدرخانەکان دژی شێخ عەبدول قادرو سەیدەکانی نەهری)، ڕەقابەتی کۆن زیندوو بوونەوە و تەنانەت یەکتریان بە " خاین"یش دانا*. شێخ عەبدول قادر لە کۆمەڵەکە دەرچوو و بۆخۆی چوو ڕۆژنامەی "هەتاوی کورد"ی دەردەکرد. بزووتنەوە بەم دووبەرەکیانە زۆر کز بوو .

٢- کورد کولوپ لەری

ئا لەم کاتەدا کە کوردی ئەستەمبوول هەر ژێرپێیخۆیان دەشێلا(نەدەچوونە پێشەوە)،کاری خەباتکارانیکورد لە کوردستان بە شێوەیەکی تر بوو، لاوان و خوێندەوارانی خەباتکاری کورد " کورد کولوپ لەری " (یانە کورد-یەکان) یان لە شارستانی کوردەواری دادەمەزراندن ، بەتایبەتی لە : بتلیس، دیاربەکر، مووش، ئەرزەرۆم، و مووسڵ . هەر بە نموونە، یانەی مووش پێوەندیی بە عەشیرەتانی ویلایەتەکەوە گرێ دا ** ؛ کاتێك یانەی بتلیس لە کۆتایی ساڵی ١٩٠٨دا کرایەوە ٧٠٠ ئەندامی ناونووس کرد، ژمارەی ئەندامانی بە چەند مانگێك بە چەندهەزارکەس گەیشت ***. یانە کوردیەکان، بە جۆرە نەزمێکی عەسکەری بە تەرزی ڕێکخستنی " تورکی لاو"، ڕێکخرابوون،کە ئەوانیش ئەو شێوە ڕێکخستنەیان لە" کاربۆناری"ی ئیتالیایی وەرگرتبوو(٤٨) . ئەم یانە کوردیانە،بێ گومان، نیشانەی سەرەتای خەباتی سیاسیی ڕێکخراو و یەکەم ڕێکخستنی نوێی سیاسی بوون لە کوردستاندا .

دوای هەرای مارتی ١٩٠٩ و وەلانانی عەبدول حەمیدی دووەم (٤٩) ، " تورکی لاو " پێیان وابوو کە ئیتر کارێکیان بە خوێندەوارانی غەیرە تورك نەماوە، زۆر سەرەڕۆیانە تورکچێتیی ئەوپەڕی خەستی خۆیان پیشان دا .

---

* B. Nikitine, Les Kurdes, Imprimerie Nationale, Librairie C. Klincksieck (Paris,1956) .

** لازارێف،(بە ڕووسی) مەسەلەی کورد ،مۆسکۆ، ١٩٧٢ ، ل١٤٧ ،کە لە ئەرشیفەکانی ڕووسیای وەردەگرێ .

*** لازارێف، هەمان سەرچاوە .

خوێندگە و رێکخراو و بڵاوکراوەی غەیرە تورك ، دیارە بە " تەعالی وە تەرەقیی کوردستان " و رۆژنامەکەی " کورد تەعاون وە تەرەقی غەزەتەسی " و خوێندگەکانی گەڕەکی چەنبەرلیی ئەستەمبوڵ و بە یانە کوردیەکانیشەوە(کوردکولوپ لەری)، هەموو هەر هەموو، قەدەغەکران و بەرپرسیارانیان گیران و یا کوژران؛ زۆرکوردی بەدەرەوە و خەباتکارانی ریزی پێشەوە،بە ساڵانی زۆری زیندان حوکم دران،هەندێ خۆیان شاردەوە، زۆربەی بەدرخانەکانیش دیسان دەربەدەری هەندەران بوونەوە .

کوردستان لە سەرەتای حوکمی" تورکی لاو" یشدا بێ راپەڕین نەبوو، ساڵی ١٩٠٩ و دواتریش لە ١٩١٣دا بە رابەریی سەلیم (خەلیفە) (٥٠) لە راپەڕیندا بوو . بەتایبەتی ویلایەتی مووسڵ (هەرێمی باشووری کوردستان) لەو سەروبەندەدا بڵێسەی راپەڕینی تێدا بەرز بیۆوە (دوایی دەبینین، تەنانەت دوای نەمانی حوکمی عوسمانی و داگیرکرانی لەلایەن ئینگلیسیشەوە،ئەو بڵێسەیە هەر لە بەرزبوونەوەدا دەبێ و سەرێشەیەکی زۆر بۆ ئینگلیسی داگیرکەر دەنێتەوە،شێخ مەحموود دە ساڵ دوای ئەوە بوو بە پادشای کوردستان). بارزانی و زێباری دەیانویست لەشکرو ئیدارەیعوسمانی بەتەواوی لەو ناوچانەی ئەوان وەدەرچن . عوسمانی،لەشکری چوارەم وشەشەمیان نارد و دەوری چل دێیەکیان تاڵان و وێران کرد، بەڵام نەیانتوانی چۆك بە بارزانییان بدەن ، ئەوەبوو شێخ عەبدوسسەلامی بارزانی تا کۆتایی ١٩١٤ بەرگریی کرد .

لەم سەردەمەی دیکتاتۆریی " تورکی لاو"دا، چەندین خەباتکارانی کورد و ئەرمەنی و عارەب،بۆ خەباتی دژی دوژمنی هاوبەش، پێوەندییان بە یەکتر هەبوو . کورد لەو رۆژە رەشانەدا یارمەتیی راپەڕینی عارەبی یەمەن و عیراقی عارەب (بەغدا و بەسرە) و جەبەل و جەزیرە(ی سووریا)یان دەدا . شێخ یەحیای ئیمامی یەمەن زەلامی دەناردن بە کوردستاندا دەگەڕان،پارەیان بۆ بزووتنەوەی عارەبی یەمەن کۆدەکردەوە*(٥١) .

٣- هێڤیا کورد

خەباتی میللەتانی ژێردەستی تورك، " تورکی لاو "ی ناچارکرد لە سیاسەتی چەوساندنەوەی ئەو میللەتانەدا

---

* لازارێف، هەمان سەرچاوە .

نەرمیەك پیشان بدا . ئەوەبوو سالی ۱۹۱۲ کۆمەڵەی نهێنیی " هێڤیا کورد" بە رەسمی ئیجازەی درا . " هێڤیا کورد" ، دەستەیەك خوێندکار و رۆشنبیری کورد سالی ۱۹۱۰ دروستیان کردبوو، وادیارە یەکەم رێکخراوی سیاسیی کوردی بەمەرکەزیەت بووە، کوردێکی ئەندامی پەرلەمانیعوسمانی بە ناوی " خەلیل حسەن مۆتکی" رابەری بوو . هەر خوێندەوارێکی کوردی کە راینەکردبوو یان نەگیرابوو، ئەندامی ئەم کۆمەڵەیە بوو . پیاوی فکر(ئیدیۆلۆگ)ی ئەم کۆمەڵەیە، زەلامێك بوو ناوی دکتۆر شوکرو محەمەد سەکبان (کە دوایی رووی لە کورد وەرگێرا و داوایکرد تورك کوردان بتوێننەوە*) . " هێڤیا کورد" ، لە سالی ۱۹۱۳وە ، رۆژنامەیەکی رۆژانەی بە دوو زمانی کوردی و تورکی بە ناوی"رۆژا کورد" دەردەکرد ."رۆژا کورد" سالی ۱۹۱٤ناوی کرا بە" هەتاوی کورد " (٥٢) . ئامانجی ئەم رۆژنامەیە : چاکترکردنی ئەلف - بێی کوردی، بڵاوکردنەوەی بیری نەتەوەیی و پەروەردەکردنی گەلی کورد بوو . ئەم کۆمەڵەیە، زۆرتر لە ناو کرێکاران و لاوانی کورددا چالاك بوو، کە بە رادەیەکی باش مەسرەفیان دەکێشا، لەدواییدا وای لێ هات لە زۆر شاری کوردەواریدا هەبوو و تەنانەت گەیشتە ناو کوردەکانی ئەوروپاش . تا لێرەدابوو کە شەری جیهانیی یەکەم هەڵگیرسا، خەباتکارانی چالاکی کۆمەڵە لێك دابران، بە هۆی عەسکەری کردنی ئەو شەرەوە هەر یەکەیان کەوتە لایەکەوە ، و خەبات و چالاکیی پر لە هیوای کوردی " هێڤیا کورد" پەك خرا .

٤- کوردستان موحیببوون جەمعیەتی

سالی ۱۹۱۲ ، بۆ روون کردنەوەی مەسئەلەی کورد، لە ئەستەمبووڵ دامەزرا .

- پارتی موجەددید:

هەر لە هەمان درەنگانی سالی ۱۹۱۲دا،کوردێکی ئەندامی پەرلەمان(لوتفی فکری) خۆی لە ئیتیحادیەکان جیاکردەوە و پارتی موجەددید ی دامەزراند . پرۆگرامەکەی، داوای عیلمانیەتی ئیمپراتۆریی عوسمانیی(لێك جیاکردنەوەی دین و دەوڵەت، یەکسانیی مافی ژن و پیاو...ئیدی) و بەکارهێنان تیپی لاتینیی دەکرد . ئەم قسانە،جارێ بۆ ئەو سەردەمە زۆربوون .تەنیا چەندخوێندەوارێکیکەم قەبوولیان بوو کە کەمیان کورد بوون .

* Dr. Sekban, La Question Kurde, des Problemes des minoritées,Presses Universitaires de France,1933.

پارتی موجەددید ڕۆژنامەیەکیشی هەبوو ناوی" ئیجتیهاد " بوو ، " بیروڕای مۆدێلی نوێی بڵاودەکردەوە"، سەرنووسەری : خوێندەوارێکی کورد بوو ناوی " عەبدوڵڵا جەودەت" بوو . مستەفا کەمال(ئەتاتورك) پازدە ساڵ دوای ئەوە ئەو دروشمانەی خستە کارەوە) .

دەکرێ بڵێین : ئەم سەردەمەی پێش شەڕی جیهانیی یەکەم، بەگشتی، سەرەتای چاوکردنەوە و فێربوونی شاگردانی ڕۆشنبیریی نوێی کورد بوو. سامانێك بـە ڕەنجی زۆر وەسەریەك نرا و مشتی شەڕی جیهانیی یەکەم پرش و بڵاوی کردەوە .

شەش - ساڵانی شەڕی جیهانیی یەکەم

" نیشتمانی تورك، نە تورکیایە و نە تورکستانە
نیشتمانی ئێمە وڵاتی مەزن و نەمری توورانە"
(زیا گۆك ئالپ)

رژیمی حوکمی سێقۆڵیی" ئەنوەر، تەلعەت، جەماڵ"ی ئیتیحاد و تەرەقی، بە هیوای گرتنی ئەو توورانەی شیعری زیا گۆك ئالپ،ئیمپراتۆریی‌عوسمانیی کێشایە شەڕەوە . رژیمی ئەو سێ زەلامە، بۆ بەجێهێنانی خەونی ئەو توورانە ، و لەژێر پەردەی شەڕدا ، کوشتاری پتر لە یەك ملیۆن ئەرمەنی و ٧٠٠هەزار کوردی کرد . ئەو هەمووە جووتیار و دێهاتیە کوردانەش کە بە خڕی کۆکرابوونەوە و رەوانەی جەبهەکان کرابوون ، تا بە فەرمانی " سوڵتان رەشاد"ی خەلیفە گوایا جیهاد بکەن ، ئەوانیش جیهاد پێ کردنەکەیان یەکجار زۆر گران کەوتە سەر . هەڵوێستی کوردان لەو چوار ساڵەی شەڕدا چی بوو ؟ زۆریان داوای جیهادی خەلیفەیان قەبووڵ بوو و چوون شەڕیان بۆ کرد . هەندێك - بەتایبەتی عەشیرەتەکانی‌کوردستانی باشوورو خەڵکی دەرسیم- بە دەنگی خەلیفەوە نەچوون و وەڵامیان نەدایەوە . چەند خوێندەوارێکی دەوڵەمەند، توانیان بە پارە خۆیان لە عەسکەری کردن بپەڕێننەوە . هەندێك کەسی تریش - بێ فایدە - هەوڵیان دا خۆیان و قەم و قیلەیان لە رووسیای هاوسێدا لە شەڕ و بەڵای شەڕ دوور بخەنەوە .

رووسیای قەیسەری ، لە کاتێکدا کە بەڵێنی یارمەتیی ماددیی زۆری بە بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد دەدا، خۆی ئامادە دەکرد کوردستان بخاتە سەر رووسیا*. رێك بەهەمان شێوەی کە هێزە ئیمپریالیستەکانی تری وەك ئینگلیس و فەرەنسا ئەعیانی کوردو تورك وعارەب وئەرمەنیان بۆ مەبەستی‌خۆیان هەڵدەسووڕاندن، رووسیای قەیسەرییش دەیویست کوردان بۆ مەبەستی خۆی بەکاربێنێ . هاوپەیمانان (ئینگلیس،فەرەنسا ، رووس)،لە سەرتاسەری شەڕی جیهانیی یەکەمدا سەرگەرمی باسی چۆنێتیی دابەش کردنی ئیمپراتۆریی عوسمانی بوون؛ کە ئیمپراتۆرییەکەیان تەپاند،کوێ بۆکێ بێ ؟ . مەرکەزی باسیان : وڵاتانی عارەبی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و

---

* بڕ- ئەرشیفی سیاسەتی دەرەوەی رووسیا(پۆسۆلستۆڤۆ ف کۆنستانتینۆپۆل‌لە١٩٠٧-١٩١٣. د ٣٥٧٢، ١-٣، سازونۆف - چاریکۆف)، لە لازارێڤ (هەمان سەرچاوە) دا، ل١٥٩ .

کوردســتان و ئەرمەنسـتان بوو . لەناوەندی مایسی ١٩١٦دا، وەزیرانی دەرەوەی ئینگلیس (سایکس) و فەرەنسا (پیکۆ) پەیمانێکیان ئیمزاکرد(٥٣) ، رووسیاش کەمێك دواتر(١٩١٦/٩/١) پاش دەستکاریەکی زۆر کەم ئیمزای‌کرد . ئەم پەیمانە کە بە ناوی پەیمانی سایکس - پیکۆ ناسرا، بوو بە بناغەی پەیمانی سێڤر بـۆ دابەش‌کردنی ئیمپراتۆریی‌عوسمانی لە نێوان ئینگلیس و فەرەنسادا*.

---

* بۆ زانیاریی پتر دەربارەی رێککەوتنی سایکس- پیکۆ بڕ- (بە رووسی) : "پارچە-پارچەکردنی تورکیای ئاسیایی"، لە ئەسنادی نهێنیی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی پێشووی رووسیا، کە کاربەدەستانی سۆڤیەت بڵاویان کردۆتەوە (مۆسکۆ، ١٩٢٤) .

حەوت - ساڵانی دوای شەڕ

بە بڕیاری شەڕوەستاندنی مودرۆس(مۆندرۆس) لە ١٩١٨/١٠/٣٠دا، ئیمپراتۆریی عوسمانی تەسلیم بوو و شەڕی جیهانیی یەکەم کۆتایی هات (٥٤) . هـات وهـاواری گرتنی هەموو " تـووران "ی کە توورانی میللەتی تورکیان پێ هان دەدا، نزیك بوو خودی تورکیاشیان پێ لەدەست بدا . هێزی دەریایی ئینگلیس لە بۆسفۆردا دەگەڕا . لەشکری ئینگلیس و فەرەنسی و ئیتالیایی و یۆنانی ٧٥٪ی قەڵەمڕەویی تورکیایان بەدەستەوە بوو، هەر دەشتی قاقڕی ئەنادۆڵی مەرکەزی و بەشێکی کەناری دەریای ڕەش مابوونەوە کە بەلایاندا نەچووبوون .
ماوەی نێوانی ئۆکتۆبری ١٩١٨ و حوزەیرانی ١٩١٩ باشترین هەلی نەتەوەی کورد بوو دەوڵەتی خۆی تێدا دابمەزراندایە . لە حوزەیرانی ١٩١٩شەوە تا کۆتایی ١٩٢١هێشتا هەر دەکرا ،بەڵام ڕابەرایەتیی کورد نەیکرد: فەرمانڕەواییەکی تورك لە ئارادا نەمابوو، ئیتیحادیەکان رایانکردبوو، سوڵتان و حکومەتەکەی بە زەحمەت لـە کەناری شاری ئەستەمبووڵ بەولاوە قسەیەکیان دەڕۆیشت، ئەوەی لە لەشکریعوسمانی مابۆوە لە هـەڵوەشاندا بوو، ئەفسەرانی لەشکر هەر یەکە بەلایەکدا و پەرێشانی ژیانی خۆیان بوون ، چونکە وا دانرابوو لەشکری عوسمانی هەر نەمێنێ و دەبوو هێزێکی بەتەواوی ڕەمزی بە ناوی " حەرەسی ئیمپراتۆری " لە جێی دابنرایە . رووسیای قەیسەری،کە بەگوێرەی پەیمانی " سایکس- پیکۆ" زۆربەی کوردستانی بەردەکەوت ، رژێمی گۆڕا بوو بە" سۆڤیەت"و،دەستی لەو پەیمانە و بەشی خۆی لە خاکی هاوسێیان کێشایەوە . لەشکری ئێرانیش حاڵی لەوەی عوسمانی باشتر نەبوو . قەت هەلومەرج بۆ رزگاریی هەموو کوردستان لە چنگی بێگانە ئەوەندە لەبار نەبووە . تەنانەت ئەگەر بشڵێین لەوانەبوو ئینگلیس و فەرەنسی بە دروست بوونی دەوڵەتێکی کوردستانی وا شاد نەبوونایە، ئەوە لە مەسەلەی نەدەگۆڕی . ئینگلیس - وەك کە کشانەوەیان لە ئورفە و عەنتاب بە ئاشکرا دەریخست - لەو کاتەدا توانای ڕێگرتنی ئەوەیان نەبوو . ئەگەر کورد دەوڵەتی خۆی بە " کاری کراو" پیادە بکردایە،ئینگلیس و فەرەنسی ئەوسا شتێکیان بۆ نەدەمایەوە غەیری ئەوە کە هەوڵ بدەن بۆ وەدەست هێنانی ئیمتیازاتی نەوت دۆستایەتیی بکەن . بیری دروست بوونی دەوڵەتێکیکورد ، وەك دوایی دیتمان،ئینگلیسی بەتایبەتی ئەوەندە ناڕەحەت نەدەکرد . بەڵام بەداخەوە لەدەست کورد چوو .
پەرەسەندنی کورد هێشتا لە وەزعیکدا بوو ،مەگەرهەر بکرایە ڕابەریەکی وای تێدا پەیدا بوایە : زۆر زۆرتر لە ژێر تەئسیری عەقڵی دەرەبەگ و کاهینناندا بێت تاوەکو بیرو ڕێگای نوێ . ڕابەریی کورد ،لە نێوان " لەمێژینە"

و گوایە " نوێخوازان"دا - وەك دەڵێن- داپاچرابوو . نیو دەرزەن حیزب و کۆمیتە بوون ، و داخی گرانی کـورد ، ئەوانە هی ئەو رۆژە نەبوون . کاری دروست کردنی دەوڵەتی نەتەوەیی لە توانای ئەوانە بەدەربوو، ئـەوانە عەقڵی سیاسی و مێژوویی پێداویستی ئەوەیان نەبوو . ئەوانەی کە ئەوسا گوایە" شۆڕشگێڕ"ی کورد بوون ،پـارچەیەك لە ریسی خوێندەوارانی عوسمانی بوون ،بە هەرچی مەغزای فەلسەفی و سیاسیی دە دنیای ئەو فەرهەنگەدا بوو. نوختەی هەرەگرنگ دەربارەی رۆشنـبیرانی عوسمانی ئەوەبووکە ئەوانە رۆشنبیر نـەبوون ؛ بەڵكو " خوێندەواری ئیستیعمارکراو"بوون،"موستەعمەرەی خوێندەواریی رۆژئاوایی" بوون نەك رۆشنبیر . بە و ژیانەی هەیانبوو، " رۆژئاواییەتی" یان گرتبوو و لە میللەتی خۆیان غەریب بوون . هەربەشی ئەوەندە لە فـەرهەنگی ئەوروپاییدا توابوونەوە کە دەیانزانی میللەتەکەیان دواکـەوتووە، بـەڵام ئەوەندەیان لـەو فـەرهەنگە وەرنـەگرتبوو پێی تێبگەیشتنایە بیانزانیایە ئەو دواکەوتووییە لەچیەوە هاتبوو ،پەرەسـەندنی مێژوویی و ئابووریی زەمینەی ئـەوە چیبوون و چۆن بوون . ئەو شۆڕشگێڕانەی هەربە شکڵ نوێ بوون ،لە جەوهەردا هەمان ئەهلی تەوەککول بە قەزاو قەدەری پێشوو بوون (جاران رەحمەتی خودا بوو دنیای بە کەیفێ خۆی دەگێڕا ، ئێستـاش دەوڵەتانی ئەوروپایی) . هەمیشە بەدوای ئەو وەهمەوەبوون کە رزگاربوون بەبێ خەبات کردن پێك دێ، هەر یەك هیوایان بۆ خۆیان و گەلیان هەبوو : لەژێرسێبەری دەوڵەتێکی بە ژیاریدا بپارێزرێن و ئیتر وەحەسێن . ئەوەبوو تەرزی بیرکردنەوەی "رۆشنبیرانیعوسمانی"ی کە هەر دەهاتنە پێشەوە و زیادیان دەکرد ، لە دڵی ئیمپراتۆریەکی نیوە موستەعمەرەدا ، کە تاقە رێی سەرکەوتنی تێدا بە سەفارەتخانەی دەوڵەتە گەورەکاندا دەرۆیشت،و پیاو کاتێك دەکرا بە وەزیر یـا پاشا ئەگەر ئەم سەفیری ئەوروپایی یان ئەوەی تریان پشتی بگرتایە . کوردی عوسمانیی خوێندەواریش،کە ئا لەم خوێندگەیەیعوسمانی دەرچووبوون ، لایان وابووکە رزگاریی کوردستان هەر تەنیا و تەنیا لەدەستی ئینگلیس و فەرەنسادا بوو(٥٥) ، بەتایبەتی لەدەستی ئینگلیسدا. ئیتر سەیر نیە کە ژمارەیەکی باش لەوجۆرە خوێندەوارانەی کـورد لە دەستەی دامەزرێنەرانیکۆمەڵی دۆستایەتیی بریتانیی‌دا بوون، کە سـەرۆکەکەی کێ بووبێت غەیری هەمان سوڵتانیخەلیفەی عوسمانی خۆی! . لەلایەکی تریشەوە، لە کوردستاندا نەریتی کۆمەڵایەتی زۆر گۆڕابوو، دەسەڵاتی سیاسی هەر لە نەمانی سەربەخۆیی ئەمارەتەکانەوە تا دەهات پرش وبڵاوتر دەبۆوە، لێك هەڵدەپریواو دەهاتە خوارەوە ، سنووری دەسەڵاتی سیاسی،لەوەی میرێکەوە هاتبووە سەر ئەوەی ئاغایەکی عەشیرەتی . هیچ رابەرێکی لەمێژینەی کورد نەبوو کە بیتوانیبا تەنانەت نیوەی ئەو هێزەش پێك بهێنێ کە بەدرخان یان یەزدان شێر چەند دەساڵی پێش ئەوە پێکیاندەهێنا . بەڵام،خۆ دەوڵەتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست (عیراق، سووریا،لوبنان،

ئوردون و...ئیدی)یش کە دروست ببوون،بەرهەمی خەباتی یەکەم رابەرانی چینی ناوەند و شۆڕشگێڕ نەبوون، نەخێر. ئەوە ئیمپریالیزمی ئینگلیس و فەرەنسی بوون کە ئەو دەوڵەتانەیان دروستکردن، خۆیان دایانتاشین و بۆ خزمەتی بەرژەوەندی دەست بەجێی خۆیان لەوناوە قوتیان کردنەوە . ئەگەر ئینگلیس و فەرەنسا بیانویستایە دەوڵەتێك بۆ کورد دابنێن، دەیانتوانی بە تەرزێکی کە خۆیان بیانویستایە بۆ خزمەتی بەرژەوەندی خۆیان دروستیان بکردایە، چونکە رابەریی کوردیش لە نزیکەی هەمان پلەی دواکەوتوویی رابەریی زۆر وڵاتانی عارەبدا بوو . ئەوەی راستی بێت ، ئینگلیسەکان بیرێکیان لە دروست کردنی دەوڵەتێکی کوردیش کردەوە، وەك کە دوایی لێی دەدوێین .

با جارێ لێرەدا ئاماژەیەك بەو رێکخراوە کوردانە بکەین کە دوای ئاگریەسی مودرۆس دروست بوون :

١- ئیستیخلاسی کوردستان

لە پێشدا سەیدعەبدوڵڵای شێخ عەبدول قادری شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری " ئیستیخلاسی کوردستان "ی دامەزراند . هەر ئەوەندەی دەربارە دەزانین کە لەگەڵ دیپلۆماتاندا مەسەلەی کوردی باس کردووە .

٢- کورد ئیستیقلال جەمعیەتی

سورەیا بەدرخان بەگ لە قاهیرە دایمەزراند ،کە لە یەکەم راپەڕینی کوردی سەردەمی کۆماری تورکیادا دەورێکی گرنگی دیت .

٣- کوردستان تەعالی جەمعیەتی

رێکخراوی هەرەگرنگ بوو، کە مەلا سەعید و مەلا خەلیل خەیالیی مۆتکی و هەمزە بەگی مەکس دایانمەزراند*. ئەم رێکخراوە دەیویست کورد لە چاردە نوختەکانی بیروباوەڕی ویلسن (سەرکۆماری ئەمریکا) دەربارەی

---

* مەلا سەعید، دواتر بە " بەدیعوززەمان سەعید نوورسی " ناسرا، خاوەنی زنجیرەیەك نووسینی ئاینیی بەناوی " رسالەیی نوور" و بناغەدانەری دەستەیەکی ئاینی بە ناوی " نوورجوو"(نوورچی) ، ئەم دەستەیە ئەمڕۆ چەند سەد هەزار ئەندامی هەیە، بەتایبەتی لە ئەنادۆڵی تورکدا .

"مافی دیاری کردنی چارەنووسی خۆ" ی نەتەوە ژێردەستەکان کەڵك وەربگرێ . شێخ عەبدول قادری کە بۆ مەککە دوورخرابۆوە، گەڕایەوە و لە یەکەم کۆنگرەیدا بەشدار بوو، و بە سەرۆکی هەڵبژێردرا. ئەمین عالی بەگی کوڕی بەدرخان و جەنەڕاڵ فوئاد پاشا بوون بە جێگرانی سەرۆك، و جەنەڕاڵ حەمید پاشا بە سکرتێری گشتی هەڵبژێرددرا. رابەرانی، دوای کۆنگرە وەفدێکیان پێکهێنا و چوون سەریان لە نوێنەرانی ئەمریکا و ئینگلیس و فەرەنسا لە پایتەختی عوسمانی دا، و مەبەست و ئامانجیان بۆ روون کردنەوە .

باسی"سەربەخۆیی"ی کوردستان لێدوانێکی توندوتیژی دە کۆمەڵەکەدا پێکهێنا.خەباتکارانی لاوی شۆڕشگێڕ " سەربەخۆیی تەواو "یان بۆ کوردستان داوا دەکرد . ئەعیانەکان بە رابەریی شێخ عەبدول قادری سەرۆکی کۆمەڵەکە (و سەرۆکی مەجلیسی مشاورانی سەلتەنەتی) بەرگرییان لە " ئۆتۆنۆمیی کوردستان لە چوارچێوەی ئیمپراتۆریی عوسمانیدا" دەکرد . ئەوە کە" چوارچێوەی ئیمپراتۆریی عوسمانی " ئاداری بە سەر پاداریەوە نەمابوو، بۆئەوان مەسەلەیەك نەبوو، دەیانویست قۆڵی لێهەڵکەن ولەگەڵ تورکاندا چوارچێوەی ئیمپراتۆریی تلیش- تلیش- بوو سەرلەنوێ هەڵبەستنەوە، ئاداری بخەنەوە سەر پاداری و، تاکوکورد ئەوسا لەوێدا ئۆتۆنۆمیی دەست بکەوێ .

دەقی قسەی شێخ عەبدول قادر بەم جۆرە بوو : " ئێمە بێین و لەم رۆژی پێویستیەی تورکاندا پشتیان تێبکەین، و بە سەربەخۆیی کوردستان لێدانێکی کوشندەیان لێ بدەین، ئەوە شتێکە شایانی شەرافەت وغیرەتی کورد نیە، من لەوەدا پێدادەگرم کە حەقمن دەبێ یارمەتیان بدەین، ئەوجا ئێوە خۆتان چاك دەزانن کە تورك ئێستا ئۆتۆنۆ- میی کوردستانیان بە تەبەعەیی سوڵتان قەبووڵ کردووە،بە هەمان شێوە دەشزانن کە ئەگەر تورك بەڵێنیان نەبەنە سەر،نەتەوەی کورد ئەوسا دەتوانێ مافی خۆی بەزۆر بستێنێ". ئەوەبوو چەندساڵێك دوای ئەوە،فەرمانڕەوایانی تورك بەڵێنیان نەبردە سەر، نەتەوەی کورد ویستی بەزۆر مافی خۆی بستێنێ بەڵام ئەوسا نەیتوانی و،مستەفا کەمال شێخ عەبدول قادری" زێدە بە نەخوەت"ی لە سێدارە دا .

– راپەڕینی کۆچگیری :

ئەندامانی لاوی کوردستان تەعالی جەمعیەتی، کە خوێن گەرمتر بوون، چوونەوە کوردستان و کەوتنە پێکهێنانی لقەکانی کۆمەڵە و نێوان پەیداکردن لەگەڵ گەلدا . چەند لاوێك لەمانە، چەند مانگێك دوای ئەوە ، توانیان عەشیرەتانی نێوان سێواس و مەلاتیە بەسیج بدەن و راپەڕن. ئەوەبوو، ناوچەیەکی زۆری دەوری کۆچگیری لە ناوەڕاستی١٩١٩دا، بە بنکە و سەرەتای کوردستانێکی سەربەخۆ رێکخرا. بەڵام راپەڕینی کۆچگیری پێوەندیی بە شوێنەکانی تری کوردستانەوە نەبوو، عەسکەری کەمالی لە مارتی ١٩٢١ دا

لەناویان برد و ١١٠کەسیان لێ بە مەرگ حوکم دان . مستەفا کەمال، کە هێشتا خۆی هەر بێ هێز و لە وەزعی خەتەردا دەدیت و ، نەیدەویست ئاغاوەتی کـورد لە خۆی بڕەنجێنێ ، لەسـەر داوای عەشـیرەتانی دەرسـیم حوکمەکانی بە جێ نەهێنا و بەخشینی .

٤- کورد تەشکیلاتی ئیجتیماعیە جەمعیەتی

جیاوازیی نێوان ئۆتۆنۆمیخوازان و داواکارانی سەربەخۆیی کوردستان،ئاخریەکەی بوو بەهۆی لێك دابڕانی ئەو دوو دەستەیەی کوردستان تەعالی جەمعیەتی . ئەوانەی داوای " سـەربەخۆیی " یان دەکرد ، لێی جیابوونەوە و مەڵەیەکیان بۆ خۆیان بە ناوی " کورد تەشکیلاتی ئیجتیماعیە جەمعیەتی " پێکهێنا .

٥- کورد مێللەت فیرقەسی

لەو بەینەدا دروست بووە ، کە زانیاریەکی ئەوتۆمان دەربارەی نیە .

٦- یانەی دیاربەکر

جەمیل پاشازادە لە کۆتایی ساڵی ١٩١٨دا یانەی دیاربەکری ژیاندەوە،کە زانیاریی دەربارەی بەرادەیەکی باش دەست دەکەوێ . هەڵوێستی لەوەی کورد ئیستیقلال جەمعیەتی(ی سورەیا بەدرخان) نزیك بوو، سەدان ئەندامی هەبوو کە دەوری بیست لەوانە رۆشنبیران بوون . لەسەرەتادا زۆرتر هەر چالاکیی فەرهەنگیی هەبوو،کاتێك هاتە سەر بیری دامەزراندنی بەشێکی عەسکەری کە کەمالی ئەوسا ئیتر بەشی ئەوەندە بەهێزبوون کە بتوانن لەوەی پەشیمان بکەنەوە .

هەشت - پەیمانی سێڤر (١٠/٨/١٩٢٠)

" لۆید جۆرج "ی سەرەك وەزیرانی ئەوکاتەی ئینگلیس، لە" بیرەوەریەکانی شەڕ"یدا دەڵێ :" بە بێ گرتنی عیراق و سووریا ، بەهیچ جۆرێك ڕێمان نەدەدا ئەو کۆنگرەی ئاشتیە پێکبێت" *. بەشێکی گرنگی ئەو داگیر-کردنەی بڕیاریان دابوو ئەوەی ویلایەتیمووسڵ(هەرێمی باشووریکوردستان) بوو، کە هەرچەندە لە ڕێککەوتنی سایکس- پیکۆدا بۆ فەرەنسا دانرابوو،بەڵام ئینگلیس چوار ڕۆژ دوای شەڕ وەستاندنی مودرۆس چوون داگیر-یان کرد. ئینگلیس لێکۆڵینەوەی زۆریان کردبوو و بەم نەتیجەیە گەیشتبوون کە هەرێمی باشووری کوردستان نەوتی زۆری هەیە ، ئەوەشیان لەبەرچاو بوو کە دوایی گفتوگۆی زەحمەتی بەدوادا دەهات، لەبەرئەوە بە زوویی داگیریان کرد و کەوتنە خۆ نزیك کردنەوە لە کورد، بەڵکو پشتگیریی کورد بەلای خۆیاندا بشکێننەوە .

ئینگلیس بۆئەوە،هەرلە سەرەتای ١٩١٨وە(کە هێشتا شەڕ بوو) کەوتبوونە پێوەندی و نێوان پەیداکردن لەگەڵ ڕابەرانی کورددا . سێر پێرسی کۆکس(دواتر بوو بە مەندووبی سامیی ئینگلیس لە عیراق) لە کوردانێك دەگەڕا بەکەڵکی ئینگلیس بهاتنایە ، لە تەمووزی ١٩١٨دا بۆ دیداری جەنەراڵ شەریف پاشا چووە شاری مارسێی (مارسیلیا)ی فەرەنسا تاکو ئۆتۆنۆمی یان سەربەخۆییی کوردستانی لەگەڵدا باس بکا** (جەنەراڵ شەریف پاشا دواتر بوو بە سەرۆکی وەفدی کورد لە کۆنگرەی ئاشتی) .

ڕووسیای سۆڤیەتی، لە ٣/١٢/١٩١٧دا، بە میللەتانی ڕۆژهەڵاتی ڕاگەیاند کە هیچ ڕێککەوتنێکی ڕووسیای قەیسەریی دەربارەی دابەش کردنی خاکی ئێران و ئیمپراتۆریی عوسمانی ناسەلمێنێ . کەواتە، بەشی ڕووسیا بۆ ئەوانی ترمایەوە . ئەمریکا، کە دەوری لە سەرکەوتنی هاوپەیمانانیدا ببوو، ئەویش داوای بەشی خۆی دەکرد. ڕاپۆرتی کۆمیتەی "کینگ- کرێن"ی ئەمریکایی،کۆنگرەی ئاشتیی ڕاسپارد: دەوڵەتێکی ئەرمەنی لە زۆربەی ئەو ناوچانە پێکبێت کە لە سایکس- پیکۆدا بۆ ڕووسیا دانرابوون ، دەوڵەتێکی تورك لە بەشێکی ئەنادۆڵدا پێکبێت ، ئەو دەوڵەتانە هەموو لەژێر ئینتیدابی دەوڵەتی وڵاتە یەککرتووەکانی ئەمریکادا بن . هەرچەندە

---

* لازارێف، هەمان سەرچاوە، ل ٣٣٨ .

** Dana Adams Schmidt, Journey Among Brave Men, Boston-Toronto,1964,P.192-193.

فەرەنسا ،لەكۆنفرانسی ئاشتیدا ،لەسەرەتادا نەدەهاتە ژێرباری دروست كردنی دەوڵەتێك بۆكورد ، بـەڵام دوایی ملیدا بەمەرجێك دەوڵەتیكوردستان هیچ لەوبەشانەی كوردستان نەگرێتەوە كە سایكس- پیكۆ بۆ فەرەنسای دانابوون ، ئەوبەشانەی دەبوو بكەونە دەوڵەتی سووریاوە ، و ئەوانەی دەكەوتنە نێوان كلیكیا (سیلیسیا) ی " فەرەنسی " و كەناری رۆژئاوای فوراتەوە .

جەنەراڵ شەریف پاشای بابان ی نوێنەری كورد و بۆغۆس پاشا ی نوێنەری ئەرمەنی ، لە ١٩١٩/١٢/٢٠ دا پێكەوە دانیشتن و، بە رێككەوتنێك چارەسەری كێشەی نێوان كورد و ئەرمەنییان دوزیەوە و جیاوازیی هەڵوێستیان لە نێوان هەڵگرت .

بـەشـداراني كۆنگرەی سـێڤەر بریتی بوون لە : ئینگلستان، وڵاتە یەكگرتووەكانی ئەمریكا (بـە سـیفـەتـی چاودێریكەر)، فەرەنسا ، ئیتالیا ، ژاپۆن،ئەرمەنستان، بەلجیكا(بلژیك)،یۆنان،حیجاز (عارەبستانی سعوودیی ئێستا) ،پۆڵەندا(لـەهستان)، پۆرتوگال، رۆمانیا، دەوڵەتی" سیرب - كروات - سلۆڤین " (دواتر:یوگۆسلاڤیا)، چیكۆسلۆڤاكیا ،توركیا ،و وەفدێكی كـورد بەسەرۆكایەتیی جەنەراڵ شەریف پاشا بۆ بەشداربوون بە سـیفەتی چاودێریكەرلە كاتی باسی كوردستان و ئەرمەنستاندا .

نەتیجەی كۆنگرە، پەیمانێكی دوور و درێژی ٤٣٣بەندی بوو ،كە لە ١٩٢٠/٨/١٠دا لە سـێڤەر ئیمزا كرا * .

سێ بەندی ٦٢ و ٦٣ و ٦٤ ی بەشی سێیەم دەربارەی كوردستان و بەم جۆرە بوون :

« بەندی ٦٢ :

كۆمیتەیەك،ی بنكەی لە ئەستەمبووڵ دەبێ و، لە سێ ئەندامان پێكدێت كە لەلایەن حكومەتانی بریتانیا و فەرەنسا و ئیتالیاوە دادەنرێن، لە شەش مانگی دوای وەكارخستنی ئەم پەیمانی حازریەدا، پلانێك بۆ ئۆتۆ- نۆمیی ناوچەیی بۆ ئەو مەڵبەندانە ئامادە دەكا كە زۆربەی دانیشتوانیان كوردە و، كەوتوونەتە رۆژهەڵاتی فورات و، باشووری سنووری ئەرمەنستانی كە هێشتا دەبێ دیاربكرێ و، باكووری سنووری نێوان توركیا و سووریا و میسۆپۆتامیا، وەك لە بەندی ٢٧ی بەشی دوو(بڕگەی٢و٣) دا هاتووە .

---

* بۆ دەقی پەیمانەكە بڕ- كۆمەڵە...

Nouveau Recueil Général des Traités,Leipzig,1924,t.XII,3e série, P.664-779.

(كۆمەڵە پەیمانانی گشتیی نوێ)

ئەگەر نەکرا مەسەلەیەك بڕیارێکی تێکڕایی لەسەربدرێ، هەرکام لە ئەندامانی کۆمیتەکە مەسەلەکە بـە حکومەتی خۆی دەگەیەنێ . پلانەکە دەبێ پارێزگاریی تەواوی ئاسووری - کلدانییەکان وکەمایەتیە قەومی و ئاینیەکانی تری ناوچەکە دابین بکا . بۆ ئەم مەبەستە، کۆمیتەیەك لەنوێنەرانی بریتانیا ، فەرەنسا ، ئیتالیا ، ئێران و،کورد سەر لە ناوچەکە دەدا ،تاکو بپشکنێ و بڕیار بدا ،ئەگەر هیچ ،دەستکاریەك لەهەر شوێنێکی سنووری تورکیادا کە هەمان سنووری ئێرانیش بێت بکرێت، بەشێوەیەکی کە لەم پەیمانەدا باس کراوە » .

« بەندی ٦٣ :

حکومەتی عوسمانی لە ئێستاوە دەستەبەر دەبێ کـە، هەموو بڕیارەکانی ئەو دوو کۆمیتەیەی لە بەندی ٦٢دا باس کراون، لە سێ مانگی دوای پێ ڕاگەیاندنیدا، قەبووڵ و جێ بەجێ بکا » .

« بەندی ٦٤ :

ئەگەر هاتو تا ساڵێك پاش خستنە کاری ئەم پەیمانە کـوردەکانی دانیشتووی ئەو مەڵبەندەی لە بەندی ٦٢دا دەست نیشان کراوە، بە ئەنجومەنی کۆمەڵی نەتەوەکانیان ڕاگەیاندو سەلماندیان کـە زۆربەی دانیشتوانی ئەو مەڵبەندە دەیانەوێ لە تورکیا جیاببنەوەو، ئەگەر ئەنجومەنیش پێی وابوو ئەوانە بـۆ سەربەخۆییەکی وا دەبن و ڕایسپارد کە بیاندرێتێ،ئەوا تورکیا لە ئێستاوە دەسـتەبەر دەبێ کە ئەو ڕاسپاردەیە قەبووڵ بکا و لەهەموو هەقودارایییەکی لەومەڵبەندە دەست هەڵگرێ . چۆنێتیی ئەو دەست هەڵگرتنە بەدرێژی لە پەیمانێکی تایبەتی نێوان تورکیا و هێزە هاوپەیمانەکاندا باس دەکرێ .

ئەگەر ،وکاتێك،دەست هەڵگرتنی باس‌کراو بەجێ هات،و کوردی لەو بەشەی‌کوردستان دەژین کە ئێستا سەر بە ویلایەتی مووسڵە بە ئارەزووی خۆیان ویستیان بچنە پاڵ ئەم کوردسـتانە سەربەخۆیە، ئەوە لەلایەن هێزە هاوپەیمانە سەرەکیەکانەوە هیچ بەرهەڵستییەکیان ناکرێ * » .

پێش ئەوەی بێینە سەر باسی ئەو سنوورانەی بەندی ٦٢ دایناون، دەبێ ئەوە بڵێین کە پەیمانی سێڤر هەرێمی باشووری کوردستان (ئەوسا بە ناوی ویلایەتی مووسڵ) ی هەروا بە تەبیعەتی حاڵ بە بەشێك لەو کوردستانە دانەناوە کە لێی دواوە . بەگوێرەی ئەو پەیمانە، دەبوو خەڵکی هەرێمی باشووری کوردستان لەپێشدا چاوەڕێیان

* بڕ- کۆمەڵە... ل ٦٧٧- ٦٧٨ .

بکردایە تا ئەو دەوڵەتە کـوردیە (بەشێکی باکووریان) دروست دەبوو، ئەوسا دوای ئەوە پرسیاریان پێ دەکرا بزانرایە ئایا دەیانویست ببن بە بەشێك لەو دەوڵەتە سەربەخۆیەی کـورد یان نا، دوای دروست بوونی ئەو دەوڵەتە و دوای ئەوەش کە زۆربەی خەڵکی هەرێمی باشووری کوردسـتان بیانویستایە ببن بە بەشێك لەوە، ئەوساش دە-مایەوە سەر ئەنجومەنی کۆمەڵی نەتەوەکان کە بیگوتایە" پێی وایە ئەوانە بۆ سـەربەخۆییەکی وا دەبن و رابسپێرێ کە بیاندرێتێ"، ئەگینا دەبوو" داوا لەبریتانیای مەزن بکرێت کە ئەو ناوچەیە بخاتە ژێر ئینتیدابی خۆیەوە " .

ئەوجا ئەم پەیمانە زۆر شوێنی کوردەواریی وەك : ئادی یەمان، مەلاتیە، ئەلبستان، دارەندە، دیوریك (دیڤریك) ی کە دەکەوتنە رۆژئاوای فوراتەوە (و زۆربەی دانیشتوانیان هەر کورد بوون) هەروا بەکەیفێ خۆی لە کـوردستان جیاکردۆتەوە و خەتی پێدا کێشاوە . ئەو" کەیفێ خۆی"یە، رێککەوتنێکی(هەمان رۆژی ١٠/٨/١٩٢٠ی) نێوان ئینگلیس‌و فەرەنساو ئیتالیا روونی دەکاتەوە، کە ئەوشوێنانەی بە "جەغزی بەرژەوەندی تایبەتی فەرەنسا" دانا-بوو .بەندی ٢٧(بەشی٢،بڕگەی٢و٣) - کە بەهۆی یەکجار زۆر دوورو درێژیی ناتوانین لێرەدا جێی بکەینەوە -، نەك هەرناوچەی‌کورداغ و دەشتی جزیرەی وەك ئێستا خستووەتە سەر سووریا ،بگرە شارەکانی:کیلیس،عەنتاب، بیرەجیك، ئورفە، مـاردین، نسێبین، و جەزیرەی ئیبنی عومەر(جزرە) شی هـەر بۆ سـووریای ژێر ئینتیدابی فەرەنسا داناوە *(٥٦) . ئەو شوێنانەی کە فەرەنسا چ راستەوخۆ و چ ناراستەوخۆ بۆخۆی دادەبڕین (جەغزی رۆژ-ئاوای فورات و جەغزی کە بۆ سووریای ژێر ئینتیدابی دانابوو) یەك لە سەرسێی کوردستانیی‌عوسمانیی دەگرتەوە .

جگە لەو یەك لەسەر سێیەش ، "سنووری ئەرمەنستانی کە هێشتا دەبێ دیار بکرێ"ی پەیمانەکە، لەراستیدا بە بەندی ٨٩(بەشی٦ : ئەرمەنستان) ی هەمان پەیمان دیارکرابوو : " تورکیا، ئەرمەنستان و لایەنانی تری بە شکۆی ئەم پەیمانەیان ئیمزا کردووە، دەستبەر دەبن کە سنووری نێوان ئەرمەنستان و تورکیا لە ویلایەتەکانی ئەرزەرۆم،ترابزۆن، وان،و بتلیسدا بەو جۆرە بکێشرێ کە سەرکۆماری ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دایدەنێ، و بڕیاری و هەرکردارانێکی ئەو رایبسپێرێ بۆئەوە کە ئەرمەنستان دەستی بگاتە دەریا، و بۆ بێچەك کردنی هەر قەڵەمڕەویەکی عوسمانیی سەر ئەم سنوورە ، قەبووڵ بکەن** . بڕیاری سەرکۆماری ئەمریکا ویلسن ، بـە پێچەوانەی ئەو قسانەی خۆی بوون کە دەربارەی مافی دیاری کردنی چارەنووسی خۆ ی نەتەوەکانی دەکردن ،

---

* بڕ - کۆمەڵە... ل ٦٦٨-٦٦٩ .

**بڕ- کۆمەڵە... ل ٦٨٣-٦٨٤ .

بەبێ ئەوە ئەزیەتی ئەوەندە بكێشێ بزانێ خەڵكی ئەو ناوچانە چارەنووسی‌خۆیان چۆن دەوێ، یان سەیركا بزانێ لە چ نەتەوەیەكن . سەركۆماری ئەمریكا : مووش، ئەرزنجان،بنگۆل،بتلیس،وان،كاراكیلیسیا(ئاگری)،ئیگدیر، و ئەرزەرۆمی كە هەرە زۆربەی خەڵكی هەموویان كـورد بوون(٥٧) دەخستە سەر ئەرمەنستان (و ئەرمەنستان دەبوو بكەوێتە ژێر ئینتیدابی ئەمریكاوە) . بەوە،یەك لەسەرسێی دیكەش لە كوردستانی عوسمانی جیا دەكرایە-وە (گوتمان فەرەنسا یەك لەسەرسێی بۆخۆی جیاكردبۆوە)، كەواتە ئەو كوردستانە سەربەخۆیەی كە پەیمانەكە باسی دەكرد، كوردستانی ئێرانی نەدەگرتەوە و لە كوردستانی عوسمانییش هەر یەك لەسەرسێی دەگرتەوە . زۆر لەوەرگەی لەمێژینەو ناوچەی بە پیت دەكەوتنە ئەو دوو لەسەرسێیەی كوردستـانی عوسمانییەوە كە بـە گوێرەی پەیمانی سێڤر لەكورد دەستێندرا. ناوچەی هەژاری خارپووت،دەرسیم،هەكاری،وسێرت لەو یەك لە سەرسێیەی كوردستانی‌عوسمانیدا بوون كە دەدرا بەكورد ، دیاربەكر دەكرا بە پایتەختی،ویلایەتی مووسڵ دەبووە مەركەزی ئابووریی، ودیارە نەوتەكە بەدەست ئینگلیسەوە دەبوو . ئەگەر پەیمانی سێڤر جێ بە جێ بكرایە،كوردستـان دەكرا بە پێنج بەش : بەشێكی رۆژئاوای راستەوخۆ لەژێر حوكمی فەرەنسادا دەبوو، بەشێكی لە باشوور لەژێر حوكمی سووریادا، ئێرانیش بەشی رۆژهەڵاتی حوكم دەكرد، و بەشێكی باكووری دەخرایە سەر ئەرمەنستان ، و كوردستانی سەربەخۆ هەر لە بەشی ناوەنددا دەبوو .

كە پیاو سەرنجی ئەمانە دەدا، بەخۆی نیە هەندێكی پێ سەیرە كە چۆن كـوردی نەتەوەیی بە چەندین پشت ئەم پەیمانە زاڵم و بێ ویژدانەی سێڤریان بە سەلماندنی مافی‌كورد لە یاسای نێونەتەوایەتیدا داناوە(٥٨) . پەیمانی سێڤری كە بە سیستەم دەیویست قەڵەمڕەویی توركان دابەش بكات، نەك هەر بۆ گەلی تورك شتێكی ناهەق و تەوهین بوو، بگرە سووكایەتی بوو بە گەلی كوردیش .

بە رووخان و لێك‌هەڵوەشانی ئیمپراتۆریی عوسمانی،هەموومیللەتانی ژێردەستی توانیان دەوڵەتی خۆیان دروست بكەن . تاقە میللەتێكی كە لەو قاعیدەیە بەدەر بوو، میللەتی كورد بوو، چونكە رابەرانی كورد لە رووی عەقڵی سیاسیەوە بێ فەڕ و لە رووی مێژووییەوە نیوسەدە لە سەردەمی خۆیان دواكەوتوو بوون .

نەتیجەكە ئەوەبوو،كوردی كوردستانی عوسمانی ، لەنێوان سێ قەوارەی سیاسیی دروستكراوی نوێدا دابەش كران : توركیا، عیراق، و سووریا .

پەراوێزی وەرگێڕ

« زۆرتر وایە ناوی سەرچاوە لێرەدا هەر بە کورتی ئیشارەتی پێدەکرێ، بۆناوی تەواو بڕ- ناوی هێندێك لە سەرچاوەكانی وەرگێڕ ل١٤٣-١٤٤» .

(١) نوسخە فەرەنسی و ئینگلیسیەكە دەڵێن : نەمسا (ئوتریش) ، ئەڵمانیەكە دەڵێ : ئیمپراتۆریی نەمسا- هەنگاریا(ئوتریش - مەجارستان) . ئیمپراتۆریی نەمسا ساڵی ١٨٦٧بوو بە ئیمپراتۆریی نەمسا- هەنگاریا، تا لە ئەنجامی شەڕی جیهانیی یەكەمدا (لێ جیابوونەوە و سەربەخۆبوونی هەنگاریا و چیكۆسلۆڤاكیا) بوو بە كۆماری نەمسا(١١/١١/١٩١٨) .

(٢) مەبەست لەو ئیمتیازانەیە كە حكومەتی - لێرەدا - عوسمانی دەیدا بەو ئەوروپاییانەی كە لە قەڵەمڕەویی عوسمانیدا دەژیان و/ یان بە كاری بازرگانی سەریان لێدەدا . فەرهەنگی ئەوروپایی زاراوەیەكی تایبەتی بۆ ئەوە بەكار دێنێ ،كە هەم لە حەقارەت وهەم لە حەقیقەت زۆر دوور نیە ، وشەیەك(كاپیتولاسیۆن،كاپیچیوو- لێیشنز) ، كە هەرچەندە مانای رێككەوتنی نووسراویش دەگەیەنێ(- وەك بڵێین- بە سەردێڕ داڕشتن ، داڕشتنی مەرجەكانی رێككەوتن لەژێر چەند سەردێڕێكدا) بەڵام زۆرتر هەر بە مانای (پەیمانی) تەسلیم بوون، ملدان بۆ خواستی بەرامبەر بەكاردێ . ئەوروپایی ئەوە بۆ زنجیرەیەك لە ئیمتیازان بەكاردێنن كە لە نێوان ساڵانی ١٥٣٨ و ١٩٢٣دا هەیانبوون . بە گوێرەی ئەو ئیمتیازانە ، ئەوروپایی لە قەڵەمڕەویی عوسمانیدا لە زۆر رووەوە بە قانوونی وڵاتانی خۆیان دەژیان ، دادگا و قانوونی مەدەنی و حاكمی خۆیان هەبوو و دەوڵەتی عوسمانی هەقی بەسەریانەوە نەبوو، بۆ حاڵەتی غەیرە مەدەنییش،- بڵێین - جەزایی،هەر رێكخستنی تایبەتیان بۆ دانرابوو كە زۆر بە قازانجی ئەوان بوو؛ و لەبازرگانیدا باجیان كەمتر دەدا، وا دەبوو هێندێك باجیان هەر نەدەدا ؛ زۆر كار و باری ئاینیی مەسیحی(دەسەڵات بەسەر كلیساكاندا...ئیدی) بۆ ئەوان دابڕابوو(كە بنكەی ئیستیعمارگەریی ئەوروپاییانیان پێكدێنا) . ئەگەر كەسانی خەڵكی وڵاتەكەش جنسیەی ئەوروپاییان وەربگرتایە، دیارە ئیتر هەمان ئیمتیازاتیان دەبوو ؛ وا دیارە رەحمان بەكری خۆشخوانی موكریان یەكێك بووە لەو كەسانەی كە بەر قانوونی كاپیتولاسیۆن كەوتوون، ئەڵمان وەخۆیان گرتووە (بڕ- توحفەی موزەففەرییە) :

" رەحمان بەكر راوەستاوە(..)،حوكمی خاریجەگەری بەوی دراوە، ئەلحەملای كارمان تەواوە " .

ئەوروپایی، پەیمانێکی نێوان فەرەنسا وعوسمانی (١٥٣٨/٢/١٨) بـە یەکەم گەوی ئەو زنجیرە " ملدانانە " ناودەبەن کە دواتر(١٥٦٩/٥/٣) نوێ و ئەوەندەی ترخست کراوەتەوە .

دوو بازرگانی ئینگلیس ، " ریچارد ستێپەر" و " ئێدوارد ئۆسبۆرن" ، دوای رێ خـۆش کردنێك ، " ویلیام هاربۆرن" ناوێکیان بە نوێنەری خۆیان نارده ئەستەمبووڵ . هاربۆرن ،کە دەیزانی عوسمانی پێشتر لەژێر باری کێشەی لەگەڵ نەمسادا ئیمتیازی دابوون بە فەرەنسا ، ئامادەیی دەربڕی کە بۆ شەڕی ئێران : ئاسن ، پۆڵا ، تەنەکە و زەرد (نحاس، برنج) فریای عوسمانی بخا . ئینگلیس بەوە (لە ١٥٩٠/٥/٣دا) یـەکەم " ملدان" یان وەدەست هێنا ، و زۆر چالاکانە کەوتنە دامەزراندنی بنکەی بازرگانییان لە ئیمپراتۆریی عوسمانیدا .

ئەوروپایی پێش سەدەی شازدەش ئیمتیازی لەو بابەتانەیان لە دەوڵەتیعوسمانیداهەبوون، بەڵام ئەوانە ملدانی لە رووی زەعیفیەوە نەبوون .دەسەڵاتیعوسمانی تا ١٥٢٩ لەهەڵچووندا بوو،لەو تاریخە بەدوا ئیتر لە رۆچووندا بوو تاکۆتاییهات. رەنگە یەکەم ئیمتیازی کە عوسمانی لە قەڵەمڕەویی خۆیدا دابێتی بـە بێگانە ئەوە بووبێ کەبایەزید(سوڵتان١٣٨٩-١٤٠٢) داویە بە بازرگانانی"جێنەوا"(ئێستاشارێکە لە ئیتالیا) و"راگوسا"(ئێستا " دوبرۆڤنیك"ی کرواتیا) کە لە بەرامبەر باجێکی دیارکراودا " بە قانوونی نوێنەرانی دیپلۆماسیی وڵاتـانی خۆیان "لە ئیمپراتۆرییعوسمانیدا بازرگانی بکەن . سوڵتان محەمەدی دووەمیش ،لە دوای گرتنی ئەسـتەمبووڵ (١٤٥٣)، بـۆ ژیاندنەوەی مەرکەزی بازرگانیی شارەکە ، هێندێك ئیمتیازی دان بە بازرگانە ڤینیسیەکان (ڤینیس(بندقیە ← بۆنۆ دۆدجە) ئێستا پایتەختی مەڵبەندی ڤینیتۆ لە ئیتالیا) . بازرگانە ڤینیسیەکان دەبوو پارەیەکیدیارکراو بۆ ئیمتیازی باجیکەم و مانەوەی نوێنەری بازرگانییان لە ئەستەمبووڵ بدەن؛ ئەو نوێنەرەیان پێی دەگوترا:" بایلۆس " (وشەیەکی یۆنانی)، دوایی ئەوە هەڵگەڕاوەتەوە بووە بە" باڵیۆز"، دواتر بە شوێنێکی مانەوەی هەموو نوێنەرانی بێگانە لە گەڕەکی" چەمبەرلی"(چەنبەرلی) لە ئەستەمبووڵ گوتراوە :" باڵیۆزخانە" .

(بڕ- شۆ و شۆ،مێژووی ئیمپراتۆریی عوسمانی و تورکیای نوێ؛ لۆرد کینرۆس،سەدەکانی عوسمانی) .

(٣) ئینگلیسەکان وەرەقەی مەترسیی محەمەدعەلی پاشایمیسریان بەکار دێنا ،پیاوی خەتی خۆیان کردە هـەمە- کارەی حکومەتیعوسمانی (بۆ ئیمتیازان و لەسەر حیسابی فەرەنسا کە لایەنگری محەمەدعەلی بوو) . پیاوی خەتی ئینگلیس(مستەفا رەشید پاشا) شتێکی بە ناوی سوڵتانەوە (خەتی شەریف،خەتی هومایوونی) لە ١١/٣ /١٨٣٩دا راگەیاند کە بە سەرەتای تەنزیمات(تەنزیماتی خەیریە) دادەنرێ . خەتی شەریف ، " خەتی گولخانە " -

شی پێ دەگوترێ (بە ناوی شوێنی راگەیاندنی : گۆشەیەکی کۆشکی سەڵتەنەت کە لە رابردوودا شوێنی فڕنی دروستکردنی شیرینیی بە شکڵی گوڵاڵە بووە) (بڕ-لۆرد کینرۆس،سەدەکانی...) . تەنزیماتیخەیریەی عوسمانی (شتێکی لەبابەتی" ئیسلاحات"ی دواتری رەزاشای ئێران): پێکهێنانیهێزی چەکداری نوێ،نیزامێکیئەوپەڕی مەرکەزی ودیکتاتۆری، ئیمتیازی زۆر دان بە شیرکەتەکانی بێگانە و رازیکردنی سەفارەتان بۆ دابین کردنی داهات و دەسەڵاتی حاکم، هەمووی لەژێر پەردەی نوێخوازی و پێشکەوتندا. هەرچەندە " تەنزیمات" زۆرتر بەو جۆرە" ئیسلاحات"ـەی نێوان ساڵانی١٨٣٩ و ١٨٧١ گوتراوە(لە سەردەمی سوڵتان عەبدول مەجیدو عەبدول عەزیز دا)، بەڵام ریشەی دەگەڕێتەوە " نیزامی جەدید" ی سەلیمی سێیەم و کارەکانی مەحموودی دووەم .

" ئیسلاحات"ـە شەش نوختەییە مەسخەرەکەی مستەفا کەمالیش- بەشێوەیەك- درێژە پێدانی هەمان تەنزیماتە

(٤) دیونو عمومیە قۆمیسیۆنو(کۆمیتەی قەرزی گشتی)، ساڵی ١٨٨١ لـە نوێنەرانی : ئینگلستان،هۆڵەندا، فەرەنسا، ئەڵمانیا، ئیتالیا، نەمسا- هەنگاریا، و ئیمپراتۆریی عوسمانی پێکهاتووە . عوسمانی هەر لە ١٨٧٥ ـەوە (سەردەمی عەبدول عەزیز) کەوتبووە زەلکاوی ئیفلاسەوە،کاتێ عەبدولحەمیدی بلیمەتی سیاسەت هاتـە سەر حوکم(١٨٧٦) هەوڵی دا مەسەلەی دارایی چارە بکا، و دەوری سەرەکیی لەو مانۆڕ(مناوەرە)انەدا دیت کە بە پێکهاتنی ئەو کۆمیتەیە گەیشت . راستە ئەم کۆمیتەیە رەمزێکی دەسەڵاتی ئیستیعماری ئەوروپایی بوو، بەڵام ئەوە عەبدول حەمیدی لە بەڵای گەورەتر رزگارکرد، عەبدول حەمید تەنانەت زیان بژێریەکەی رووسیاشی وەبەر کاری ئەم کۆمیتەیە خست (ئەو زیانبژێریەی کۆنگرەی بەرلین بریاری دابوو (بڕ- پـەراوێزی وەرگێڕی ژمارە ٤٨ی باسی دووەمی ئەم کتێبە)) . وا دیارە نووسەر (کە باسی ١٨٧٨ی کردووە) بیری لای پێشنیارێکی رووسیا بووە لەکۆنگرەی بەرلین کە داوایکردووە کۆمیتەیەکی ئەوروپایی دارایی عوسمانی بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە،بەڵام کۆنگرە قەبووڵی نەکردووە.(بڕ- شۆ و شۆ،مێژووی ئیمپراتۆریی‌عوسمانی‌وتورکیای نوێ؛ زورخەر، هۆکاری ئیتیحادی) .

(٥) ستراتفۆرد کانینگ،ساڵەهایەك پێش ئەو مەسەلەی کۆمیتەی قەرزە سەفیری ئینگلیس بوو لە ئەستەمبووڵ، سوڵتانعەبدولمەجیدییەکەم هەرلە سەرەتای سەڵتەنەتیەوە(کە تەمەنی ١٦ساڵ بوو) زۆر لەژێرتەئسیری ئەودا بوو،دەسەڵاتی یەکجار زۆر و بەناوبانگ بوو، کە لە ئەستەمبووڵ بیانگوتایە" بویوك ئێلچی"(سەفیر،سەفیری

گەورە) مەبەست لەو بوو، ئیتر پێویست نەبوو ناوی خۆی و یا وڵاتی بهێندرایە . بویوك ئێلچی،دوای ئەوە کە لە کۆتایی چوارەم جاری بوونە سەفیری لە ئەستەمبوڵ(١٨٥١) گەڕایەوە لەندەن، لە پاداشی ئەو دەورەیدا کە لە ئەستەمبوڵ دیتبووی، لەقەب و ناوی " لۆرد ستراتفۆرد دو رێد کلیف" ی درایێ . ساڵی ١٨٥٣ بۆ پێنجەم و دواجارکرایەوە بە سەفیر لەئەستەمبوڵ تا ١٨٥٨ ،کە پێش گەڕانەوەی بۆ وڵاتی‌خۆی،لەمەراسیمێکی بەشکۆدا، بە ناوی ڤیکتۆریا ی شاژنی ئینگلیس لەقەبێکیشی دا بە عەبدول مەجید(نایت ئۆف گارتەر) و یەك شریتی شینی " سانت جۆرج"یشی دە ملی هاڵاند!،- وەك لۆرد کینرۆس دەڵێ : تاکو ئیتر سوڵتانی مسوڵمانان سەیری بکات و چاو لە سەربازی شەهیدی مەسیح بکات !.گارتەر واتا گۆرەوی بەند ،لێرەدا لە- بە ئەسڵ-گۆرەوی‌بەندی سەر رانی خانمێك(ژنی‌شازادەی وێڵز) کە لە سەمادا بەربووەو پادشا- بیلا مانێ- بۆی هەڵگرتووەتەوە،و وا لێرەدا وێڕای ملوانکەی بە وێنەی خدری زیندەی‌مەسیحی،کراوەتە ملی‌سوڵتان وخەلیفەی الإسلام والمسلمین .

(٦) نووسەر،کە خۆی خوێندەوارێکی دووکانداری سیاسەتە و رۆشنبیر نیە،هەمان وشە بۆ "خوێندەوار"و بۆ " رۆشنبیر" بەکاردێنێ، کە دوو شتی جیاوازن . ئەوە لەولا بوەستێ کە خوێندەوارێکی خاوەن دیپلۆمی دکتۆرا دەکرێ بەتاڵیکی‌هیچوپووچ بێت، تەنانەت دکتۆرێك یا پرۆفیسۆرێکی یەکجار زۆر خوێندەواریش دەکرێ سەرسەرییەکی ئەوپەڕی تاریکبیر بێت و تەنانەت کار بۆ دەستگایانی جاسوسی یا سواڵ لە دیوە-خانانی سیاسەت بکات، لە کاتێکدا کە دەکرێ نەخوێندەوارێك رۆشنبیر بێت، پەیامبەرێکی مەزن بێت .

(٧) نەتیجەیەکی " تەنزیمات" (زۆربوونی کادیری ئیدارەی مەرکەزیی ئیمپراتۆری) ئەوەبوو کە ، کەسانێك لە ئیدارەدا پێگەیشتن کە خۆیان بە هەق‌خوراو دەزانی(نامیق کەمال، زیا پاشا،عەلی سواڤی)، خوێندەوار و نوو-سەرو هونەرمەند بوون و نەیاندەتوانی قەڵغانی خوێندەوارانی تری کار بە دەست (عەلی پاشا، فوئاد پاشا) ببڕن !، و پێش‌بکەون؛ دەیانویست جەغزی دەستەی حاکم گەورەتر ببێ،و باسی نوێنەریی"هەموان"یان هێنایە پێشەوە، بە نامیلکە و - زۆرتر- بە رۆژنامەگەری (رۆژنامەی " تەسویری ئەفکار" ١٨٦٠-١٨٧٠) و.. .ئیدی دەیانویست جێی خۆیان بکەنەوە . لە رووی سیاسیەوە، من وا دێنە بەرچاوم کە هەلپەرستانێك بوون لە تاقمی - وەك لە سلێمانی دەڵێن - نە شیش بسووتێ و نە کەباب ، دەیانویست بە شادکردنی ناڕازییان کاربەدەستان بۆخۆیان رازی بکەن ، بەڵام ئەو بارتەقاییەیان هەر بۆ رانەگیرا . حاکمانی وەخت ، لەجیاتی ئەوە کە سەرو

وەزیفەیەکی باشیان بدەنێ و مەمنوونیان بکەن ، لێیان دان ؛ ئەوانیش زۆریان پێ ناخۆش نەبوو بچنە سالۆنەکانی پاریسەوە، ئەوەبوو رایانکرد چوونە فەرەنسا . لەوبەیندا ، مستەفا فازل پاشایەك (کوڕی برایمی محەممەدعەلی پاشای میسر) لەگەڵ سوڵتاندا تێکچوو (گوایا سوڵتان بە بەرتیل هەقی ئەوی خواردووە و لەقەبی "خدێوی"ی داوە بە براکەی تر(ئیسماعیل))، ئەویش بە پارەیەکی زۆرەوە چووە پاریس و بوو بە وەلی نیعمەتی ئەوتاقمە لەوێ . بەڵام بەهەرحاڵ، بە هێنانە مەیدانی دروشمی " دەستوور- پەرلەمان - عوسمانیەت " سەرنجی کسانێکیان لە کۆمەڵگادا راکێشابوو و لە ١٨٦٥دا کۆمەڵەیەك بە ناوی " یەنی ئۆسمانلیلار جمعیەتی " (کۆمەڵی عوسمانیانی نوێ) دامەزرابوو،کاتێك مستەفا پاشا لە پاریسەوە نامەیەکی کراوەی بۆ سوڵتان بڵاو- کردەوە، ئەوکۆمەڵەیە بەشی ئەوەندە لە ئەستەمبووڵ هەبوو کە نامەکە زۆر بڵاو بکاتەوە و سەرنجێکی حکومەت بۆ حاڵی ئەوانە رابکێشێ . حکومەت ، ئیتر - یەك دووانێکیان نەبێت - هەمووی هێنانەوە و بە سەرو وەزیفە مەمنوونی کردن و ؛ ئەوکارەی کە لە سەرەتادا عەقڵی پێ نەشکابوو، ئێستا کردی و مەسەلەکەی کپ کرد (یەك چیرۆکی شانۆگەریی" وەتەن یاخود سیلیسترە "ی نامیق کەمالی لێدەرچێ، ئیتر چالاکیەکی ئەوتۆ لەو تاقمە نەدیترا). زۆر وێ دەچێ، ناوی " عوسمانیانی لاو " لەو مستەفا پاشایەوە سەری هەڵدابێ (لە پاریسەوە، بە مۆدێلی ئەڵمانیای لاو ،ئیتالیای لاو...) .(" لاو" بە شێوازی باکوور واتا " کوڕ"، بەڵام من لێرەدا بە شێوەی بەکارهاتووی باشوور بەمانای "جەوان ، گەنج"ی بەکار دێنم) .

قۆناغی دووەمی داوای دەستوورو پەرلەمان لە عوسمانیدا ئەوەبووکە مدحەت پاشا رابەریی‌کرد.خەباتی مدحەت پاشا ولایەنگرانی (و تەفسیری هێندێك" تەلەبە"ی ئاینی،کە بۆ دەستوور راگەیاندن پشتیان گرتووە) وا بووە لە سەرچاوەکاندا لە قەوارەی خۆی گەورەتر خراوەتەبەرچاو . ئەمجارەش" سیاسەتچێتی" بوو جێیەکی بۆ دروشمی دەستوور کردەوە . رەنگە مدحەت پاشا خۆی مەسەلەی دەستووری بەجیددی بووبێت، بەڵام فکرە و - بەتایبەتی- " زیهنیەت "ی دەستوورو پەرلەمان لە کۆمەڵگای عوسمانیدا قەت ئەو هێزەی نەبووە کە خۆی بسەپێنێتە سەر حوکم، هەمیشە عونسوری تری سیاسی دەکاردا بوون کە پەرۆی ئەو دروشمەیان تێدا بەکار هێناوە .

لە کاتێکدا سەفیرانی دەوڵەتە ئەوروپاییەکان لە ئەستەمبووڵ دەیانویست بە کۆنفرانسێك هێندێك -گوایا- ئیسلاحات بەسەرعوسمانیدا بسەپێنن ، تاکو پێش بە هێرشی رووسیا بگرن (رووسیا کوشتاری بولگارەکانی کردبووە بیانوو ،دەیویست بەناوی پاراستنی هاوئاینانی،دەست بەسەر بالکاندا بگرێ) . عەبدول حەمیدی‌دووەم مدحەت پاشای کردەوە بە سەرەك وەزیران و دەستووری عوسمانیی - لە رۆژی کردنەوەی کۆنفرانسەکەدا - پێ

ڕاگەیاند (١٨٧٦/١٢/٢٣)،ئەوە بوو دەنگی تۆپەکانی(ئاهەنگ گێڕانی ڕاگەیاندنی دەستووریعوسمانی) ژووری کۆنفرانسی سەفیرانی ئەوروپایی هێنایە لەرزە،و زەلامێکی نارد کە: وا دەستووری یەکسانییهەموان لە بەرامبەر قانوون و پەرلەمان بڕیاری لەسەردرا، ئیتر ئێوە باسی ئیسلاحاتی چی دەکەن ؟ . عەبدول حەمید ئیتر کاری بە مدحەت پاشا نەما، نەیهێلا سێ مانگیش لە سەرەك وەزیرایەتیدا بمێنێتەوە، لە ١٨٧٧/٢/٥دا دووری خستەوە (و دواتر لە مایسی ١٨٨٤دا لە حەپسی مەنفادا کوشتی) . یەکەم جەلسەی یەکەم پەرلەمانی عوسمانی لە ١٨٧٧/٣/١٩دا کرایەوە ، بەڵام عەبدول حەمید نەیهێلا ساڵێکی تەواو بکا ، لە ١٨٧٨/٢/١٤دا (بە بەهانەی شەڕی رووس) دایخست و ئیتر کۆتایی پێ هێنا(تا دوایی لە ١٩٠٨/١٢/١٧دا دیسان بۆ بارییەکی تری سیاسی کرایەوە) . لە کۆنە " عوسمانیانی لاو"، تەنیا " سواڤی" بە داخستنی پەرلەمان واهەڵچوو کە تووڕەبوونی بخاتە بەرچاو، بە هێندێك چەکدارەوە ویستی بچێ سوڵتانی پێشوو(ی دەست بەسەر، مورادی پێنجەم) لە کۆشکی " چراخان" ئازاد بکا تاکو ئەو تەختی سەڵتەنەت لە عەبدول حەمیدبستێنێتەوە،ئەوەبوو پۆلیس تەقەیان لێ کرد و کوشتیان . کەسانێکی هۆگری دەستوور و پەرلەمان ورەیان بەردا ، خۆشەویستانێکی مدحەت پاشا ترسان ، هێندێکی ترحەزیان دەکرد لە دژی - وشەی زۆر بەکار هاتووی ئەو سەردەمە -" ئیستیبداد" خەبات بکەن، بەڵام دیارە ئەو خەباتە ئازاد نەبوو، لەبەر ئەوە - ناچار- دەبوو بچنە وڵاتانێك کە خەباتیان تێدا ئازاد بووا ! ، کەسانێك لەو دەستانە هەموو ، ڕوویان لە هەندەران کرد : پاریس، لەندەن، جنێڤ، بوخارێست، و میسر(دوای داگیرکرانی لە لایەن ئینگلیسەوە-١٨٨٢) .کەم کردنەوەی مەعاش خۆرانی لەشکرو وەزارەتەکان لەو بەینەدا (بە دەستکارییەکی نیزامیان) بووە هۆی وەزیفە نەمانی کۆمەڵێك خەڵك ، ئەوانیش ڕەگەڵ کۆچ کەوتن ، تاك و تەرای تریش بە شێوەی تر، بە نموونە : ئەحمەد ڕزا (کە دواتر بەناوبانگ بوو) کوڕی یەکێك لە ئەندامە دەوڵەمەندەکانی پەرلەمانی داخراو بوو، ساڵی ١٨٨٩ بۆ دیتنی پیشانگا سەرێکی لە پاریس دا، پاریسی پێ خۆش بوو و لێی -- مایەوە، پاش چەند ساڵێك کەوتە سیاسەتەوە." خەلیل غانم " یێکی مارۆونیی لوبنانی،کە کورسیەکەی پەرلەمانی عوسمانیی چووبوو، لە پاریس ڕۆژنامەیەکی بە ناوی" لا ژۆن تورکی" (تورکیای لاو) دەرکرد. ئیتر کە لە کۆندا "عوسمانیانی لاو" یێك هەبوو، و ئەم " تورکیای لاو"ەشی هاتە سەر، ناوی تێکڕای ئەو دەستە و کۆڕوکۆمەڵانەی عوسمانیی کە خەباتیان بۆ پەرلەمان و دەستوور دەکرد و دژی عەبدول حەمید بوون، لای ئەوروپاییان بوو بە " تورکیلاو"،ئیدی ئەو ناوە بەو شێوەیە جێی خۆی گرت . (بڕ- گارنیە، کۆتایی ئیمپراتۆریی‌عوسمانی...،فەسڵی سێیەم،سەردەمی وەهم- تورکی لاو ؛ ئێریك یان زورخەر،هۆکاری ئیتیحادی...،پێشەکی ؛ شۆ و شۆ،مێژووی...) .

(٨) من ئەم سنف بەندییەی نووسەر زۆر سەیر دەبینم . بەهەرحالْ ، هێندێك شت هەن كە مەسەلەی دیدی جیاواز نین : سەرچاوەكان لەسەر ئەوە یەكن كە " ئیتیحادی عوسمانی جەمعیەتی " مایسی١٨٨٩ لە ئەستەمبووڵ دامەزراوە (و چەند ساڵێك دوای ئەوە ناوی خۆی كردووە بە " ئۆسمانلی ئیتیحاد وە تەرەقی جەمعیەتی ")، و كە چوارکەس دایانمەزراندووە : ئیبراهیم تەمۆ یا تێمۆ(Temo)ی ئەڵبانی، محەممەد رەشیدی چەركەس، عەبدوڵڵا جەودەتی‌كوردی خەڵكی‌عەرەبگر(ئاراپكر)ی ویلایەتی مەلاتیە وئیسحاق سوكووتی‌ی‌كوردی‌خەڵكی دیاربەكر) . ناوی"عەلی"یەكی خەڵكی باكۆ ش لەهەندێ سەرچاوەدا هەیە؛ شۆو شۆ- لە بیرەوەریی" كازم نامی دورو"ناوێك- باسی ئەوكازمەش و پێنج هەڤاڵێكی دەكەن كە گوایا ئەوان دوو ساڵ پێش ئەوە دایانمەزراندووە بەڵام پێش تێ- چوونی ئەو چوارە ژیانێكی تێدا نەبووە . بەڵام یەك بوونی سەرچاوەكان تەنیا لەسەر ناوی ئەو چواركەسەیە . لێم روون نیە نووسەرئەو چوار دامەزرێنەرەی لە سنف بەندییەكەیدا لەكوێدا جێ كردوونەوە . سەباحەدین (١٨٧٧- ١٩٤٨) كوڕی سانیحەی خوشكی عەبدول حەمیدی دووەم ، وێڕای برا(لوتفوڵڵا) و باوكی (داماد ، مەحموود جەلالەدین پاشا) ، پتر لە دە ساڵ دوای دامەزرانی " ئیتیحادی عوسمانی جەمعیەتی " (كە تازە ئیتر ببوو بە " ئۆسمانلی ئیتیحاد وە تەرەقی جەمعیەتی ") چوونە پاریس . ناوی كۆمەڵەكەی سەباحەدین : " تەشەببووسوو شەخسی وە عەدەمی مەركەزیەت جەمعیەتی " بوو(تەشەببووس لێرەدا واتا : پێشقەدەمی،یەكەمهەنگاونان، مویادەرە، ئیبتیكار) . دەستەجاتی" توركی لاو" لەكۆنگرەی یەكەمی پاریسدا(٤-١٩٠٢/٢/٩) بەتایبەتی لە دوو مەسەلەی سەرەكیدا زۆر لێك دوور بوون :

ئا- نەتەوایەتی : ئەحمەد رزا(١٨٥٩-١٩٣٠) ، بە شێوەیەك توركایەتیی دەكرد كە لەگەڵ نوێنەرانی میللەتانی تر (بەتایبەتی ئەرمەنیەكان) دا نەدەگونجا . سەباحەدین دەیویست بە بڕیاری بەجێهێنانی " ئیسلاحات" ی پەیمانەكانی١٨٥٦-١٨٧٨هەموان پێك بهێنێ،بەڵام هەردوولا ئەوەیان قەبووڵ نەبوو .(داخەكەم، هێشتازانیار- یەكی ئەوتۆ دەربارەی هەڵوێستی حیكمەت بابان و عەبدوڕەحمان بەدرخان لەو كۆنگرەیەدا بە دەستەوە نیە) .

ب- سیاسەتی ئابووری و مەركەزیەت : ناوی رێكخراوەكەی سەباحەدین ناوەڕۆكی سیاسەتی تا رادەیەكی باش پیشان دەدا ، وەزعی بازاڕ بڕیاری پلان بدا(ئابووریی بازاڕ) نەك حكومەت پلانی بازاڕ دابنێ؛ بیری ئەحمەد رزا جیاواز بوو . سەباحەدین نامەركەزیەتی دەویست، وەك كە لە ناوەكەیدایە، ئەحمەد رزا مەركەزیەتی دەویست . كۆنگرەی دووەمی" توركی لاو" لە ئەوروپا (پاریس ٢٧-١٩٠٧/١٢/٢٩) ، بە سەرۆكایەتیی ئەحمەد رزا و سەبا- حەدین و نوێنەری داشناقی ئەرمەنی بوو . كۆنگرە بڕیاری توندی دژی رژێمی عەبدول حەمید دەركرد ، بەڵام

هاوکاریی ئەو لایەنانە هیچی لێدەرنەچوو و هەریەکە هەمان ڕێی خۆی گرتەوە بەر . سەباحەدین، ساڵی ١٩٠٨ لە پاریس گەڕایەوە، و لە ئەستەمبووڵ (وێڕای رزا نوور و...ئیدی) " ئۆسمانلی ئەحرار فرقەسی "ی دامەزراند . ساڵی ١٩١١ ، ئەو فرقەیەش بوو بە بەشێك لە " حوریەت وە ئیتیلاف فرقەسی"، کە لە نوامبەری ئەو ساڵەدا بـە رابەریی ئیسماعیل حەقی پاشا و فەریدپاشا(مێردی " مەدیحە"ی کچی عەبدول مەجیدی یەکەم) و رزا نوور پێکهات . سەباحەدین یەکێك بوو لە ١٦کەسی کە رژیمی کۆدێتای ١٩١٣حوکمی مەرگی دان (بەڵام ئەو ئیتر رایکردبۆوە پاریس) . دوای کۆتایی شەڕی جیهانیی یەکەم (و راکردنی رابەرانی ئیتیحاد و تەرەقی : تەلعەت و جەمال و ئەنوەر لە ١٩١٨/١١/٢دا بە کەشتیەکی ئەڵمانی،راگەیاندنی هەڵوەشانی ئیتیحاد وتەرەقی و دەست بەسەرداگرتنی هەموو داراییەکی لەلایەن حکومەتی نوێوە) حوریەت وە ئیتیلاف فرقەسی دیسان سەر شانۆی گرتەوە .

(٩) من تا ئێستا سەرچاوەیەکم دەربارەی بیری ئیتیحادیەکان و کەمالیەکان نەدیتووە کە نەیگوتبێ ئەوانە لە ژێر تەئسیری فەلسەفەی پۆزیتیڤیزمدا بوون . بەڵام ئەوە شتێکە کە درشتکاریەکی زۆری تێدایە . رەنگە پۆزیتیڤیست بوونی ئەوانە وەك سۆسیالیست بوونەکانی نیوسەدەیەکی کوردەواریی پێش ١٩٩٠بوو بێت .
ئەحمەد رزا و خەلیل غانم، ساڵی ١٨٩٥ ، رۆژنامەیەکی دووهەفتانەیان بە ناوی" مەشوەرەت "، بـە دوو زمانی تورکی و فەرەنسی لە پاریس دەرکردووە ؛ دوای ئەوە بـە تەئسیری شەخسی ئەحمەد رزا، دروشمی" ئینتیزام وە تەرەقی" ی لە سەرووی نووسراوە، دوای ئەوە - بەهۆی کۆبوونەوەی دەستەیەك لە ئەحمەد رزا - لەسەر گۆڤارەکە نووسراوە" ئۆرگانی ئیتیحاد وە تەرەقی " ، دوو وشەیکە ئەوسا لە ئەدەبیاتی باوی لایەنگرانی بیری ئۆگوست کۆنت و بیرکارانی تری بیری زانستیدا(سان سیمۆن، پرودۆن، میل،و...) دیتوویانە . نـەك هەر ئەوان ، بگرە دامەزرێنەرانی یەکەم رێکخراوی کوردییش (ئەمین عالی بەدرخان و شێخ عەبدول قادری نـەهری و شـەریف پاشا)هەمان لەو وشانەیان خستووەتە ناوی رێکخراویانەوە. ئیتیحادیەکان، دوایی‌هەموو پترلە جارێك یەکتریان گرتووەتەوەو دیسان لێکجیابوونەتەوە، سنووری ناو و رێکخراو و، شێوەی ناونان و بەرپرسیاری زۆر روون و مەنتیقی نەبوون .کەمالیەکانیش،جگە لە ئینکارکردنی خوداو ئاینی باو(کە ئەمیش شەرت نیە ئینکارکردنی میتافیزیك بگەیەنێت،دەکرێ گۆڕینی شێوەیەکی بێت بە شێوەیەکی تر) فڕیان بە سـەر" هـەر مـەوزووعیەتی زانستی بۆقۆناغی سێیەم/ پۆزیتیڤـی ئیتیحادو تەرەقیی راستەقینە/هەر زانست"ی پۆزیتیڤیستانەوە نەبووە .

(١٠) تاکتیکی - لێرەدا- واتا : بە مەبەستی بەجێهێنانی ئامانجی قۆناغێك .

(١١) ئەسڵ : میسۆپۆتامیا(بە یۆنانی واتا" ناوەندی رووباران")، ئیمپراتۆری رۆمانی" ترایانوس" کە ساڵی ١١٥ پ ز بەشی باکووری مەڵبەندی دیجلەو فوراتی گرتووە(بەشێکی کوردستان)،ناوی ئیدارەی" پرۆڤینسیا میسۆپۆتامیا" ی لێ ناوە،کە پێشتر ئەکەدی (ئاشووری، بابلی) ناوی" بیت نهرایم" (وڵاتی دوو رووبار) یان بۆ ئەو مەڵبەندەو باشووری(عیراقی ئێستا) بەکارهێنابوو . لە عارەبییشدا بلاد الرافدين/ مابين النهرين هەیە .

(١٢) ئەسڵ : (..) سەرەتای شۆڕشی بۆرژوای تورك(..) .

(١٣) زەلامێك لەو ئاپۆرەی جەماوەردا بانگ لە رابەرانی سەرشانۆ دەکا : " ئاخر ئەم دەستوورە چیە ؟ یانی چی ؟" . رابەرێك لەوانە دەست بەجێ و بە تووڕەییەوە وەڵامی دەداتەوە : " دەستوور شتێکی ئەوەندە گەورەیە، کەسانێکی کە مانای نازانن" ئێشـشـەك لەردر" (کەرن،کەرگەلن) . (لە بیرەوەریەکانی خالیدە ئەدیپ،کە لە چەند شوێندا ئاماژەی پێ کراوە، لەوانە شۆ و شۆ لە مێژووی ئیمپراتۆریی عوسمانی و تورکیای نوێ دا) ؛ تۆمەز ئەویش وەکو"حوکمی زاتی" و " حوکمی زاتیی حەقیقی!"یەکەی ئێمە بووە .

(١٤) ئێرانی، سەردەمێك بە وڵاتانی پشت رووباری جەیحوون (رووباری ئامودەریا ، ئۆکسەس) یان گوتووە " توووران" . " پان" بە یۆنانی واتا " هەموو، تەواوی" . رەنگە ئارمینیەس ڤامبەری(جوویەکی هەنگاری١٨٣٢ - ١٩١٣) یەکەم کەس بووبێت کە زاراوەی " پان- تووران" ی بەکارهێنابێ ،مەبەستی لە تووران : تورك زمانەکانی ئاسیای مەرکەزی(تورکەمەن،تاتار ،قرخیزی،ئوزبەك)، هەنگاری، فینلەندی،و ئەستۆنیەکان بووە؛ ئەوانەی لە رووی زمان و نەژادەوە بە یەك کۆمەڵ داناوە . هەرچەندە وادیارە ڤامبەری خۆی دوایی لەو سنف بەندییە پەشیمان بووەتەوە، بەڵام هێندێك ئەوروپایی دوای ئەوەش زاراوەی " زمانانی توورانی" و " نـەژادانی توورانی" یان هەر بەکارهێناوە . دواتر مانای " تووران" کەمی کردووەتەوە و بۆ تێکڕایی وڵاتە تورك زمانەکانی ئاسیای مەرکەزی و ئازەربایجان و تورکیا و ئەفغانستان بەکارهاتووە .

هەلومەرجی جیاواز لە قۆناغی جیاوازدا باوی ئەو دروشمەیان خۆش‌کردووە . ئالپئەرسەلان تورکەش وەفالانی

(پارتی نەتەوەی جووتیارانی جمهوری،و لە مارتی ١٩٦٥ـەوە ناوی : پارتی بزووتنەوەی نەتەوەیی) لە ساڵانی شێستەکان وحەفتاکانی سەدەی بیستدا لە پڕۆپاگەندە بۆ ئەو دروشمەدا زۆر چالاك بوون . تورکەش لە شەڕی جیهانیی دووەمدا هاوکاریی ئەڵمانیای نازیی کردووە، بە هیوای ئەوە کە ولاتانی" توووران "ی یەکێتی سۆڤیەت بخاتە سەرتورکیا، هەمان مەبەستی کە ئیمپراتۆریی عوسمانیی خستە شەڕی جیهانیی یەکەمەوە .

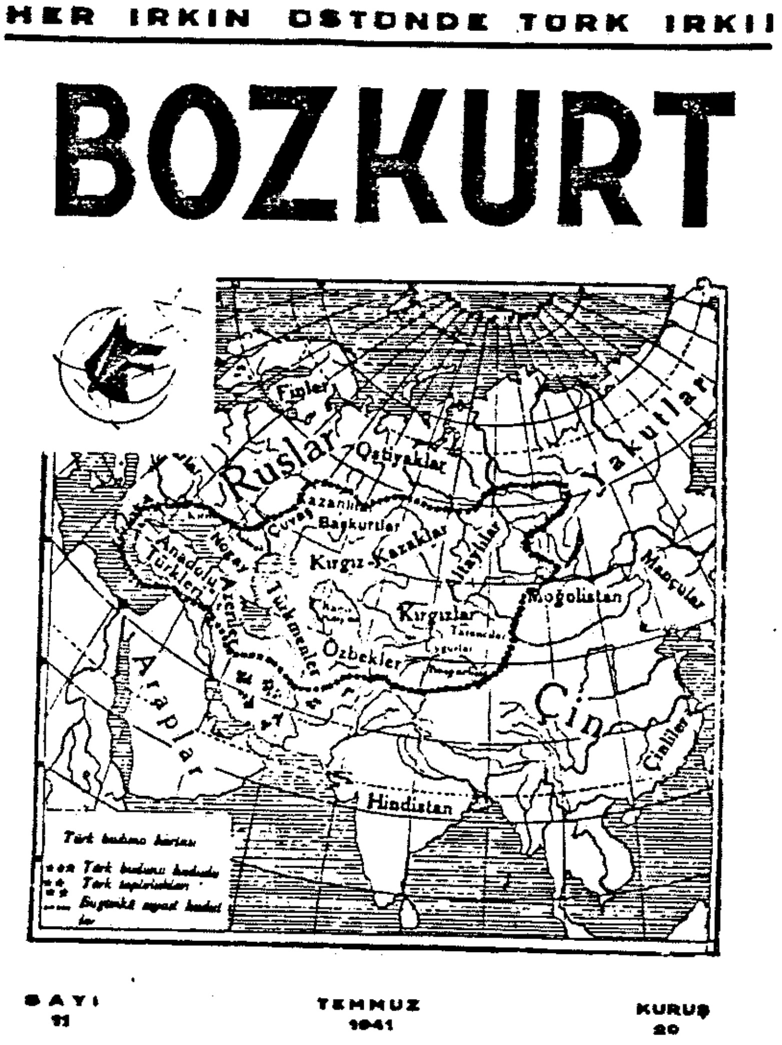

نەخشەی توووران لە سەر بەرگی ژ-١١،تەمووزی ١٩٤١ی گۆڤاری" بۆزکورت" (گورگەبۆز،گورگە بۆر)ی پان تورك (کە لەنێوان ساڵانی ١٩٣٩و١٩٤٢دا دەرچووە) . لەسەروویەوە نووسراوە" هەر عرقن ئوستونده تورك عرقی !" (نەژادی تورك لەسەرووی هەر نەژادێکەوە) (لە " پان تورکیزم لە تورکیا "ی لانداو) .

(١٥) " شاگردی دورکهایم بوو" قسەیەکی زلە ." لاف لێدان "ی شاگردی فەیلەسووفێك بوون و وا بوون دووشتی جیاوازن .لە سەردەمێکدا مارکس بەلای کەم سەدهەزار شاگردێکی هەر لە رۆژهەلاتی ناوەڕاست - بەو جۆرە- هەبوو . یاری کردنی سیاسەتچییەکان بە ساویلکەیی منال و مەزنی شارستانی دنیای سێیەم ئەم قەشمەرەی بە فەیلەسووف پیشان داوە (فەلسەفەی " ئێمە لە میللەتی تورکین، لە ئوممەتی ئیسلامین و لە ژیاریی رۆژئاواییین! " لە لایەن کوردێکی خەلکی دیاربەکرەوە!) . راوچییەکی دکتۆراش ، بەناوی تاها پارلا، دکتۆرنامەیەکی بە ناوی " بیری کۆمەلایەتی و سیاسیی زیا گۆك ئالپ ١٨٧٦-١٩٢٤"-بە زمانی ئینگلیسی- پێشکەشی زانکۆی کۆلۆمبیا کردووە و ،لە هۆلەندا چاپ کراوەتەوە؛ قسەی بەتال و تورەهات .

(١٦) وەکو لە سەرچاوەی وەك ئەوەی " بیرکەن" دا باسی هەیە ، " تەرجیل " هەمان " حەزۆ"ی ئێستا بووە وئێستا قەلایەکی نزیکی بە ناوی قەلای تەرچیل لە نەخشەی سیاحەتگەراندا دیارکراوە؛ لە کاتێکدا کە"حەزۆ" ئێستا پێی‌دەگوترێ " ساسۆن " . وا پرۆفیسۆر توووران - بەگوێرەی ئەم قسەیەی کەندال - " حەزرۆ "(هازرۆ) و " تەرجیل " ی بە دوو حکومەتی کورد داناون، لە کاتێکدا کە وانلی لە باسی دووەمی ئەم کتێبەدا " حەزۆ " و حەزرۆ " ی بە یەك داناون (کە هەلەیە) .
ئەوەی کە خستوومەتە ناو (( )) ، هەر لە نوسخە ئینگلیسیەکەدا هەیە و لە دووەکانی تردا نیە .

(١٧) محەمەد کوڕی سولەیمان فوزوولی(١٤٨٠-١٥٥٦) یەکێك لە شاعیرە گەورەکانی بەغدا بووە، دیوانی بە فارسیو عارەبیو تورکی هەبووە . ئەنسیکلۆپێدیی" لارووس"ی فەرەنسی دەلێ : فوزوولی" شاعیری بەئەسل کورد" . بەلام ستراتفۆرد شۆ، وادیارە لەژێر تەئسیری ئێزێل شۆ ی تورکی کە دەبێ ژنی بێ، فوزوولی هەر بە " شاعیری شیعەی عیراق" ناو دەبا و بەلای باسی کوردبوونەکەیدا (کە لە لارووس‌دا هەیە) ناچێ . تەئسیری ئەو ژنەی ئەوەندە بەسەرەوە هەیە کەتەنانەت وێکڕا دەنووسن کە شێخ سەعیدی پیران بە هان دانی بۆلشەفیکە- کانی مۆسکۆ دژی کۆماری تورکیا راپەڕی ! (شۆ و شۆ،ل ٣٨١) .
یووسف نابی (١٦٤٢-١٧١٢) شاعیرێکی گەورە و نووسەر ، لەرێی وەزیرێکی سولتان محەمەدی چوارەمەوە (موساحیب مستەفا ئەفەندی) هاتۆتە پێشەوە ، لەرێی ئەوەوە ئەدەبیاتی فارسی زۆر تەئسیری بەسەر دەرباری عوسمانی دا پەیداکردووە .(شۆ)

نەفعی(١٥٨٢-١٦٣٦)، شۆ دەڵێ : ئێمە کەم دەربارەی منداڵیی دەزانین، جگە لەوە کە خەڵکی نزیکی ئەرزەرۆم و لە خێزانێکی سوننی بووە (..) بە سوڵتانەکانی هەڵگوتووە و شیعری جنێویشی هەبووە تا بە فەرمانی بەیرەم پاشای سەرەك وەزیران خنکێندراوە (لەکاتێکدا کە تاریخی سەرەك وەزیرایەتیی بەیرەم پاشا بە ١٦٣٧-١٦٣٨ باس دەکا) .

(١٧ئا) بڕوانە لاپەڕە ٧٨ .

(١٨) شی کردنەوەی دوانەییە،لێرەدا واتا دنیا بۆ ئەو یا چاکەیە یا خراپەیە، رەحمانە یا شەیتانە،رەشە یا سپییە، (بۆکوردی هەرێمی باشوور) پارتی یا یەکێتیە ...(وئەوانە لە شەڕی یەکتردان)،رەوشت ولایەن و رێگا و رەنگی سێیەم و چوارەم و ...ئیدی دە دنیای سادەی ئەودا نین .

(١٩) بێلەوەش، میری کورد هەبووە هەوڵی یەکێتیی ئەمارەتانی کوردی داوە، ویستوویە بەتەواوی سەربەخۆ ببێ و هیچ پێوەندیەکی تەنانەت رەمزییشی بە دەوڵەتی بێگانەوە نەمێنێ .

(٢٠) وەزعی جوغرافیایی کوردستان وابووە، قەت یەك بێگانە نەیتوانیوە دەسەڵاتی راستەوخۆی تەواوی بە - سەردا هەبێ، تا کوردیش لەبەرامبەریدا بە پێویستی بزانێ یەك بگرێ و لێی راپەڕێ . کورد لەژێر فەرمانی میری خۆیدا بووە و میر سەربەخۆ بووە (لەچی راپەڕێ؟) . کاتێك لە میر دراوە، ئەوجا میر راپەڕیوە . دەسەڵا- تی ناڕاستەوخۆ و رەمزیی بێگانەش قەت لەدەستی یەك ئیمپراتۆرییدا کۆنەبۆتەوە،عوسمانی و ئێران بە ئەزمە- ـوون بەو نەتیجەیە گەیشتوون کە یەك ئیمپراتۆریی ناتوانێ هەردوو دیوی زاگرۆس بگرێتەوە (تەنیا کورد خۆی لە دڵی چیاکانیەوە دەتوانێ حوکمی داوێنی هەردوو دیوی ئەو چیایانە بکا)،لەبەر ئەوە کە میر راپەڕیوە - بە تەبیعەتی حاڵ ، زۆرتر هەر وابووە وەکو ئێستای کردووە - لە دژی یەکێك لە داگیرکەرانی کوردستان راپەڕیوە، و بۆ ئەوە - وەکو ئێستا- داوای یارمەتیی لە داگیرکەری تری کوردستان کردووە . گرێی زاگرۆس، گرێی لەمێژینەی کارەساتی نەتەوایەتییکورد. هەمان داگیرکەریش قەت بە یەك جار پەلاماری هەموو میرانی کوردی لای خۆیەوە نەداوە تاهەموو ئەو میرانە بە یەك جار وەڵامی بدەنەوە (وەك حاڵەتی زۆر نەتەوایەتی) .

(٢١) ئەمارەتی بابان، وێدەچێ لەرووی بنەماڵەی فەرمانڕەواوە دۆخێکی بێوێنە بێت . جارێ بە وردی

نازانین کەی دامەزراوە، مێژووی بە سێ قۆناغ باسکراوە، دوا قۆناغی لە دوا چارەگی سەدەی حەڤدەوە تا ١٨٥١ بووە . ئەو ئەمارەتە بەتایبەتی لە سەرەتای سەدەی هەژدەدا ،لە سەردەمی سێیەم میری ئەم قۆناغەیدا بەکربەگ زۆر پەرەی سەندووە، لە سیروانەوە تا زێی کۆیە (زێی بچووك) بووە . بەکربەگ،بە بەکرە سوور بەناوبانگ بووە، کە بەکرەجۆ ی لای شاری سلێمانی بە ناوی ئەوە ، ١٧١٦کۆچی دوایی کردووە .

(٢٢) وشەی" برازا" و"خوشکەزا" لە زمانی ئەسڵەکاندا هەر یەکن ، مام و خاڵیش هەروەتر(مەگەر وشەیەکی تر بە مانای لە دایکەوە یا لە باوکەوەی وێ بخرێ، کە لێرەدا نەکراوە) .

(٢٣) دەبێ ئیبراهیم پاشا(ی ئەحمەدپاشای خالیدپاشا) و عەبدورەحمان پاشا(ی مەحموود پاشای خالیدپاشا) ئامۆزا بووبن . عەبدورەحمان پاشا، بەتایبەتی لەگەڵ دوو خالیددا (یەکیان برای، ئەوی تر ئامۆزای) کێشەی هەبووە . میرانی دوا سەدەی ئەمارەتی بابان، بەزوویی لادراون و وابووە دیسان هاتوونەتەوە سەر حوکم ، و لەگەڵ هەر لادران وهاتنەوەیەکدا، مەرکەزە جیاوازەکانی هێزی ئەمارەت ولەشکری عوسمانی و ئێران تێکەڵ بە کێشە بوونەوە . عەبدورەحمان پاشای بابان - بێ گومان - دەوری عەسکەری وسیاسیی زۆرگرنگی هەبووە، تەنانەت جارێك شاری بەغداشی گرتووە وهەوڵی داوە عوسمانی حوکمی بەغدای بۆ بسەلمێنێ . بەڵام ئەوەتا میرایەتیی بە شەش جارکردووە، مەحموود پاشای کوڕی بە دوو جار، ئیبراهیم پاشا(ی دامەزرێنەری شاری سلێمانی) - وەکو باوکی- بە دوو جار... . کەسێکی وەکو میر محەممەدی رواندز لە باباندا هەڵنەکەوتووە، بچێ دوور لە خزمان، کەسانی وەکو حەمەدی شیرین و خدری حەمەدی و مامیس و ...ئیدی بهێنێ، روتبەی سەر-هەنگیان بداتێ ، و پشت ئەستوور بە دەزگای سامناکی موخابەرات لە پێشدا مامەکانی خۆی ئیعدام بکا و لاشەیان چەند رۆژێك لە شوێنی گشتیدا هەڵواسێ، ئیتر هێزانی چ نزیك و چ دوور غەیری لەگەڵ خۆیدا دوان رێیەکی تریان بۆ نەمێنێتەوە ؛ یان بەهەر نەزمێکی تر کێشەی ناوخۆ کۆتایی پێ بهێنن .

(٢٤) بنەماڵەی میرمحەممەدی سۆران داری نەسەبی میریان بەم جۆرە داوە بە سەرچاوەی کوردی :
میر محەمەد بە ١٦ پشت دەچێتەوە سەر شوانێکی کەلۆس (ددان کەل) کە- سەیدحوزنی دەڵێ- لەشارەزوورەوە چووەتە " هەودیان" ی نزیکی رواندز : کەلۆس- عیسا - شاعەلی بەگ - سەیدی - سولەیمان - قولی بەگ -

سولەیمان - عەلی بەگ - ئوغوز بەگی گەورە - یەزدان شێر - خان ئاودەل بەگ - سوڵتان مەحموود - ئەحمەدبەگ - مەحموود بەگ - ئوغوز بەگی بچووك - مستەفا بەگ - میر محەممەدی رواندز(میری گەورە، پاشا کوێرە) .

(٢٥) بەڵای کەم قەڵەمڕەویی بابانی لێدەرچێ . وادیارە سنووری سۆران و بابان لە ئەوپەڕی گەورەبوونی سۆراندا لە قەحووغە بووە .(سەید حوزنی، مێژووی میرانی سۆران)

(٢٦) ئەو سەرچاوە کوردیانەی کە باسی رەشیدپاشایان کردووە و من دیتوومن (سەید حوزنی،ئەمین زەکی، پەراوێزەکانی شەرەفنامەی کوردی)، پێوەندیەکی راستەوخۆیان لە نێوان مردنی رەشیدپاشا و کوژرانی میر محەممەدی رواندزدا باس کردووە . مستەفا رەشید پاشا(١٨٠٠-١٨٥٨) ساڵی ١٨٣٧ بۆ یەکەم جار بووە بە وەزیر(ی دەرەوە) ، یەکەم دەورەی سەرەك وەزیرایەتیی ساڵی ١٨٤٦ دەستی پێ کردووە، ساڵی ١٨٥٨ لە پێنجەم دەورەی سەرەك وەزیرایەتیدا مردووە ؛ لە کاتێکدا کە ساڵی کوژرانی میر محەممەدی رواندز بە ١٨٣٧ باس کراوە .

(٢٧) فۆن مۆلتکە (١٨٠٠-١٨٩١)،ساڵانی ١٨٣٦-١٨٣٩ لە لەشکری عوسمانیدا مامۆستا بووە،دوای ئەوە دەورێکی گرنگی عەسکەریی لە یەکێتیی ئەڵمانیادا هەبووە، بووە بە هاوکار و هەڤاڵی بسمارك و فەرماندەی لەشکری ئەڵمان لە شەڕی فەرەنسادا. برازاکەشی بە هەمان ناو (١٨٤٨-١٩١٦) دوای ئەوە ئەفسەرێکی گەورە بووە(سەرۆکی ستاد ١٩١٤).(ئەنسیکلۆپێدیەکان،لێرەدا ڤینکلەرپرنس ی هۆڵەندی) .

(٢٨) نە، لەم سەر تا ئەوسەر زۆرە ، وا نەبووە .

(٢٩) سەید حوزنی دەڵێ : کاتێك میر لە قەڵای نەلوس تێپەڕی، بەگزادەی عەشیرەتی لیتان بە خەڵکی قەڵای گوت کە بەدەنگێکی بەرز قەبوقەبو بکەن (کە بۆ لەشکری شکاو دەبێژرێ)،میر گەڕایەوە سەریان، دوای سێ رۆژ ئابڵۆقە قەڵای گرت (١٨١٦/٤/١٤) و وێرانی کرد،گەورە و بچووك و نێر و مێ و ورد و مەزنی کوشتن ، تەنیا دایکێك و منداڵێکی ساوای شیرەخۆری لە مەرگ خەلەستن، و ئەو ساوایە یوسفی شەمسەدین بورهانی

موکری بوو"(شێخی بەناوبانگ، باوکی زێنەب خانی دایکی هێمنی شاعیر) (مێژووی میرانی سۆران) .
ئەم قسەیەی حوزنی حەقمن زیادوکەمی تێدا هەیە، بەڵام کێ لە دنیادا هەیە بچێتە هەر شوێنێ (لە لایەن هەموو کەسەوە) بە شادییەوە پێشوازی لێ بکرێ ؟ .

(٣٠) ئینگلیس توانی بۆ بەرژەوەندی خۆی، دوو ئیمپراتۆریی هەردوو دیوی زاگرۆس لەدژی میری رواندز پێك- بێنێ . جۆرێك پەیمانی ئەلجەزایری ١٩٧٥ی بە دەوری کە ئەمریکا دیتی . تەبیعی پێشگرتن لە سەربەخۆیی کورد دەکاردا بووە، بەڵام کێشەی هێزە گەورەکان هۆی راستەوخۆی ئەو کارە بووە .

(٣١) وەرگێڕی ئەڵمانیەکە وشەی" فێڵ و دەهۆ"ی ئینگلیسی و فەرەنسی (رووز)ی لێ بووە بە " رووسیا"!، دەڵێ : " فەرماندەی عوسمانی پەنای بردە بەر رووسیاو(ودیارە دوای ئەوە کە لە رواندزەوە خۆی بە رووسیادا کردووە!، لەوێوە) بانگی مسوڵمانێتیی لە میر کرد .

(٣٢) ئەم چیرۆکەی میرو فەتوای مەلای خەتێ دیوێکی رووکەشیی ئەفسانەیی هەیە . من لێکۆڵینەوەیەکم لەسەر ئەمارەتی رواندز نووسیوە (چاپ نەبووە) . رەنگە ئەو فەتوایە تێدا فێڵێکی میر خۆی بوو بێت .

(٣٣) ئەحمەدبەگ (میر ئەحمەد ،بە ئەحمەدەڵاڵە بەناوبانگ)٢-٣ساڵێك میرایەتیەکی پڕ لە کێشەو هەرای ناوخۆ و مەترسیی کردووە، تەنیا لە یەك رۆژی حەفتەدا ، بە ناچاری بۆ نوێژی جەماعەت، وێراوە لە ماڵ دەرچێ و زۆر بە پارێزەوە خۆی بگەیەنێتە مزگەوت، بەڵام بەوحاڵەش هەر کوشتوویانە (ئامۆزازایەکی ، لە تۆڵەی باوك و باپیریدا کە میر محەممەد کوشتبوونی، کوشتی) .(بڕ- حوزنی، مێژووی میرانی سۆران) .

(٣٤) ئینگلیسیەکە و فەرەنسیەکە دەڵێن " لەسەدەی چاردەوە"، ئەڵمانیەکە دەڵێ" لە سەدەی پازدەوە " .
ئەو عیبارەتەی شەرەفنامە دە ئینگلیسیەکدا نیە .
تەیمووری لەنگ نیسانی ١٣٣٦- ١٤٠٥/٢/١٨ ؛ ئاق قۆیونلو ١٣٨٧-١٥٠٢ .

(٣٥) لەشکری ئیبراهیم پاشا ١٨٣٩/٦/٢٤ لە نێوان نیزیب و بیرەجیك (ویلایەتی عەنتاب) لەشکری عوسمانیی تارومار کرد .

(٣٦) نە، کەمتر . زۆری کوردستانی عوسمانی ، بەڵام - بە نموونە- نەگەیشتە سلێمانی یا هەولێر .

(٣٧) بڕ- پەراوێزی وەرگێڕی ژ- ٢٢ ی ئەم باسە .

(٣٨) ڤارنا بەندەری بولگاری لەسەر دەریای ڕەش (کە ئەوسا بولگاریا داگیرکراوی عوسمانی بوو) .
کاندیا مەبەست لە بەندەری ئێراکلیۆن(هێراکلیۆن) ی دوورگەی " کریت"ـە (هەرچەندە سەردەمێك بە ئیتالی بە هەموو کریت گوتراوە کاندیا)، کریت ئەوسا داگیرکراوی عوسمانی بوو (ساڵی ١٩١٣ کرا بە بەشێك لە یۆنان) .

(٣٩) ڕەقابەتی رووسیا و فەرەنسا لەسەر دەسەڵات لە فەلەستین و بۆ ئەوە ئیمتیاز سەندن لە عوسمانی لە ناوەندی سەدەی نۆزدەدا زۆر هەڵچوو.کاربەدەستانی ئینگلیس و عوسمانی زۆریان هەوڵ دا ئارامی بکەنەوە، بەڵام بێ فایدەبوو . شەڕ بەدوودا هات . عوسمانی و ئینگلیس و فەرەنسا کەوتنە بەرەیەك لە دژی رووسیا (١٨٥٤/٣/٢٨) . کاتێك ئینگلیس و فەرەنسی چوون ئەمارەتی مۆڵداڤیا و ڤالاشیا لە رووس بستێننەوە (کە رووس لەو بەینەدا گرتبوونی)، رووس ڕێککەوتنی عوسمانی و نەمسا(٤/١٦)ی قەبووڵ کرد کە ئەوانە تا کۆتایی شەڕ لەژێردەستی نەمسادا بن . لەشکری نەمسا چوو لە دوو ئەمارەتەکەدا جێی رووسی گرتەوە. ئینگلیس و فەرەنسی ، لە کاتێکدا کە نەیاندەویست لە نەمسا بدەن و دیارە نەشدەکرا هەروا واز لە رووس بهێنن (دوو ئەمارەتەکە دەکەوتنە نێوان عوسمانی و رووسەوە)، بڕیاریان دا روو لەو قەڵەمڕەویانە وەرگێڕن و بە دەریای رەشدا بچنە سەر دوورگەی قرم (کە ساڵی ١٧٨٤ ببوو بە بەشێك لە ئیمپراتۆریی رووس)، لەوێ هێزی دەریایی رووس لەناوبەرن، بەوە دەرسێکی رووسیا بدەن و توانای هێرشی دواتری لە دەریای رەشەوە بۆ سەرعوسمانی پێش پێ بگرن . شەڕ بەو شێوەیە چووە قرمەوە و ئەو ناوەی پەیداکرد .
رووسەکان لە حوزەیران(ژوئەن)ی١٨٥٥دا هێرشیان بۆ سەرهەرێمی باکووری کوردستان هێنا، لە ناوەندی

ئەو مانگەوە کەوتنە شەڕی گرتنی قارس تا لە ١٨٥٥/١١/٢٥دا ئەوجا گرتیان ، چەندەو چەندە لە گیان و لە سامانی کوردی تێدا چووە .

شەڕی قرم لە شوبات(فیوریە)ی١٨٥٦دا ئەوجا بە تەواوی وەستا . کۆنگرەی پاریس ١٨٥٦/٢/٢٥ کرایەوە، لە ١٨٥٦/٣/٢٩دا بڕیارەکانی دەرکرد ، یەکێك لەوانە ئەوەبوو کە دەوڵەتانی ئەوروپایی بەڵێنیان دا یەکێتیی ئیمپراتۆریی‌عوسمانی لە هەر هەلومەرجێکدا لەرێی گفتوگۆوە و ئەگەر پێویست بکا بە هێزی لەشکر بپارێزن (کەچی بیست ساڵێك دوای ئەوە کە رووسیا دیسان هێرشی بۆ عوسمانی برد ، عوسمانی دەبوو هەر خۆی بە - تەنیا شەڕەکە بکا ؛ بڕ- سان ستیفانۆ، پەراوێزی وەرگێڕ ی ژمارە ٤٨ی باسی دووەمی ئەم کتێبە) .

(٣٩ ئا) بڕوانە لاپەڕە ٧٨ .

(٤٠) لەم بەشەدا هەردوو ناوی " فارس (پێرشیە..ئیدی)" و " ئێران " بەکار هێنراون .

ئێرانی خۆیان لە کۆنەوە ناوی" ئێران"یان بەکارهێناوە، یۆنانیەکان پێیان گوتووە "پێرسیانوس" وئەوروپایی هەریەکە بەشێوەی خۆی ئەمەی وەرگرتووە . رەزاشا لە ١٩٣٥/٣/٢١دا بە رەسمی رایگەیاند کە هەر ناوی " ئێران" لە وڵاتان قەبووڵ دەکا . چرچل لە ئابی١٩٤١دا، وای کرد کە ئیدارەی ئینگلیس بە رەسمی هەر پێرشە (پێرشیە) (فارس) بەکاربێنێ ، نەوەکا کارمەندان ناوی ئێرانیان لەگەڵ ئەوەی عیراقدا لێ بشێوێ، چونکە ئەو دوو ناوە لە ئینگلیسیدا هەر دوا حەرفیان جیاوازە (ئیران،ئیراك) . محەممەدی کوڕی رەزاشا لە ئۆکتۆبری ١٩٤٩ دا هەردوو ناوی قەبووڵ کردن . هەردوو ناو لای ئەوروپاییان بەکاردێن، بەڵام لەوەتای رووخانی رژێمی پەهلە- وییەوە زۆرتر هەر ناوی " ئێران " بەکاردەبەن .

(بڕ- کەنیهۆلم، سەرچاوەکانی شەڕی سارد لە رۆژهەڵاتی نزیکدا(..) تورکیا و ئێران و یۆنان) .

(٤١) " کۆچران" ی ئەمریکایی بڵاوکەرەوەی مەسیحیەت لە ورمێ ، قەناعەتی بە شێخ عوبەیدوڵڵا کرد کە هێرشەکەی بۆ سەر شاری ورمێ دوا بخا ، ئەوە کاتی دا بە هێزەکانی لەشکری ئێران کە لە تەورێزەوە بگەنە سەر کوردی بێ ئاگا و بێ خەبەر (...کە) بەشێکیان لە رێی چوونە سەر تەورێز بوون . (فان بروونەسن ، ئاغا و شێخ و دەوڵەت،ل ٣٢٩) .

(٤٢) زیان بژێری لێرەدا نیسبەتێکی زۆری ئەم باسە کورتەی داگیرکردووە . جێی خۆی دەبوو ئەوەندەش

باسی لایەنی نەتەوەیی راپەڕینەکە بکرایە : گوتارەکەی شێخ عوبەیدوڵڵا لە کۆنگرەی نەهریدا ،نامەکەی بۆ کۆنسولی ئینگلیس (کورد گەلێکی دلێر و ئازادیخواز و خاوەن رەوشتی بەرز و ،کەلەپوور و نەریتی تایبەتی خۆی هەیە ، کەچی دوژمن بە پیاوکوژ و درندەی لێ دەدوێن (..) ئێمە هەرچی هەمانە ، ماڵ و گیانمان ، و تا دوا دڵۆپی خوێنمان پێشکەشی قوربانی دەکەین بۆ بەربەرەکانی دوو دەوڵەتی تورك و ئێران بۆ داخوازیی مافی خۆمان کە سەربەخۆییە) (سافراستیان ، خالفین ، دکتۆرنامەی شەمزینی...) .

(٤٣) سوڵتان عەبدول حەمیدی دووەم و ئەوروپایی زۆر یەکتریان دەبێزا . کوشتاری ئەرمەنیەکان لەلایەن رژیمی ئەو سوڵتانەوە، لە ئەوروپادا زۆر دەنگی دایەوە ؛ ئەوەبوو نووسەرێکی فەرەنسیی مێژووی سیاسی(پرۆفیسۆر ڤاندال) بە " سوڵتانی سوور" ی ناو برد، واتا دەستی بە خوێنی ئەرمەنیەکان سوور بووە .

(٤٤) ئەوە فەرەنسیەکە و ئەڵمانیەکە؛بەڵام ئینگلیسیەکە دەڵێ"روو لە کۆتایی" ئەو مانگە؛ دکتۆر کەمال مەزهەر دەڵێ " بە شێوەیەکی رەسمی لە ناوەندی تەشرینی یەکەمی(ئۆکتۆبری) ١٨٩٠دا دامەزرێنرا" . کینرۆس و شۆ و فان بروونەسن دەڵێن " ساڵی ١٨٩١ " .

(٤٥) ئەم باسەی " ئەفواجی خەفیفە" لە ئەسڵدا بە سەردێری تایبەتی جیانەکراوەتەوە . ئەمین زەکی دەڵێ : " لە حەمیدیە سواری ئالای لاری یەوە کرا بە خەفیف سواری ئالای لاری " (ناوی"عەشیرەتی" ی لەگەڵدا نالێ) . رژیمی قاسم ی عیراق ساڵی ١٩٦١" فُرسان صلاح الدین" ی سازدان ،کورد لە سەرەتادا پێیانگوتن " جاش پۆلیس" (کە ناوی پاسەوانی شەوانە بوو، مەدەنی بوون نە عەسکەری ،بەڵام ئەستێرەیەکی نیشانەی پۆلیسیان لە سەر پێچ/ عەگاڵ/ کڵاو... ئیدی دەبەست - ، بڵێین وەك شێرفەکانی کاتی خۆی لە ئەمریکا) . دوژمنێکی دێرینەی سەرۆك بارزانی (عەقید/ سەرهەنگ بدرالدین علي،محافز/ ئوستانداری هەولێر) یەکەم رێکخەریان بوو، ئەوەبوو دوایی بە فەرمانی سەرۆك بارزانی ، بەدەستی ئاغایەکی ئەو" فرسان "انە (رەنگە فەتاح ئاغای هەرکی) لە بەغدا کوژرا . بەوە کە زۆربەی پۆلیسی کورد رەگەڵ شۆڕشی کورد کەوتن و خۆشە- ویستی بوون، کورد ئیتر وشەی "پۆلیس"یان لە ناوی ئەو فرسانە کردەوە و مایەوە " جاش" .

سەددام حوسێن ، نزیکەی سەدەیەك دوای ئەزموونی سوڵتانی عوسمانی و تورکی لاو، تازە- تازە دەیویست ئەو ئەزموونەیان کۆپی بکاتەوە، تەنانەت خەللاقیەتی ناوگۆڕینەکەشی نەبوو، کە پەرپووتیی فکری سیاسیی ئەو دەستەیە لە نازیە عارەبەکان پیشان دەدا(و بێ باکییش بە بیرەوەریی‌کوردو باری راگەیاندنی رێکخراوانی) . لە نەتیجەدا،هەمان ئەو" ئەفواجی خەفیفە"یە بوو کە یەکەم هەنگاوی راپەڕینی ۱۹۹۱یان نا و کۆتاییان بە رژیمی حیزبی بەعسی عارەبی سۆشیالست لە هەرێمی باشووری کوردستان هێنا (کە دەیویست لاسایی سوڵتانی عوسمانی بکاتەوە !) . هەمان رژیم هەوڵی لاسایی کردنەوەی پاشاکۆرەی رواندزیشی دا (لە ئاست ئەوانەدا کە لە عەسکەری‌کردن رایاندەکرد) ، حیزبێك لە رووی فکرەوە ئەوەندە پەرپووت و دواکەوتوو .

(٤٦) نووسەر ئەوەندە لە مێژووی ئیسلام بێ‌ئاگایە کە قسەی وا سەیر دەکا. مێژووی ئیسلام تەنانەت لە پێش راگەیاندنیەوە(لە رێکخراوەکانی" الأحناف "ەوە) تا سەرکەوتنی بەسەرئەوانی تردا و راگەیاندنی‌خۆی بە ناوی ئاینە حەنیفە راستەقینەکە، وئەو هەمووە رێکخراوانەی هەمووەدەورانی جیاوازی مێژووی سیاسیی‌ئیسلام کە لە رێکخراوی یەکجار زۆرنهێنیەوە بە دامەزراندنی دەوڵەتان گەیشتوون، وهەرلەرێکخراوی ئیرهابیە بەنگ‌کێشە ئیسماعیلیەکانەوە تا بە ئیرهابیەکانی ئەم سەردەمە دەگات، بە دەیان ورەنگە تەنانەت سەدان حیزب و رێکخراو.

(٤٧) نووسەر زۆر بە سەخاوەت وشەی رۆشنبیر بەکاردێنێ،کەچی دواتر دەڵێ کە لە کۆتایی شەڕی جیهانیی یەکەمدا رۆشنبیر هەر نەبوون ، خوێندەوارانی ئیستیعمار کراو هەبوون ، بڕ- ل٤٦ی ئەم کتێبە .
(نووسەر نەیتوانیوە مەبەستی خۆی دە وشەدا جێ بکاتەوە . لە بەرەبەیانی مێژووی مرۆڤەوە رۆشنبیر هەبوون .بەڵام لە چ قۆناغێك و چوارچێوەیەکداو بە چ قەوارەیەك ، لێرەدا داڕشتنی ورد پێویستە) .

(٤٨) مەبەست لە رێکخراوی وەك هیوا و ژێ کاف . " ئیتیحادی عوسمانی جەمعیەتی" (کە چەند ساڵێك دوای دامەزرانی ناوی بووە بە " ئۆسمانلی ئیتیحاد وە تەرەقی جەمعیەتی")، شانەی هەبوون و هەر شانەیە وهەر ئەندامەش ژمارەیەکی هەبووە (بە نموونە،تەمۆ ژمارە ۱/۱ بووە؛ وەك‌کە فرۆهێر لە ژێ کافدا ژمارە ۱ بوو) . عوسمانیانی لاو، گوایە، ئەو تەرزە رێکخستنەیان لە کاربۆناری وەرگرتووە، کە ئەویش رەنگە لە ئەسڵدا لە رێکخراوی ماسۆنیەوە سەری هەڵدابێ . ماسۆنیەکان (بەنایانی ئازاد) لە سالۆنیك راستەوخۆ

یارمەتیی بزووتنەوەی تورکی لاویان داوە(دواترمستەفاکەمالیش ماوەیەك لە ڕێکخراوی ماسۆنیدا بووە) .
ڕێکخراوی کاربۆناری(واتا خەڵووزەوان) لە نێوان ساڵانی١٨٠٧و١٨١٢ لە باشووری ئیتالیا دامەزراوە، تەرزێك ڕێکخستنی نهێنی و لەبابەتی ئەوەی ماسۆنیی هەبووە (ئەندامی نوێ بە مەراسیمێکی بەهەیبەت و سام وەرگیراوە و بەوە تەئسیرێکی ڕەوانیی زۆری کراوەتە سەر، و ئەو موحیتە دە ڕێکخراودا پارێزراوە ، ئەندامی نوێ دەبوو سوێند بخوا...ئیدی) . ئامانجی کاربۆناری بە کات و شوێن گۆڕاوە (زۆریان ڕەگەڵ "ئیتالیای لاو" ی مازینی کەوتوون) . بۆ کۆبوونەوە ، خۆیان بە چەشنی خەڵووزەوانان گۆڕیوە و چوونە لێڕەوار، ناوەکە لەوەوە هاتووە .

(٤٩)" ئیتیحادی محەممەدی جەمعیەتی" بە ڕابەریی " حافز دەرویش وەحدەتی" ، بە ناوی داوای حوکمی شەریعەتی ئیسلام، لەناو محافەزەکارانی دژی دەستووردا لەوکاتەدا هەرە چالاك بوو. دەستەیەك بە پشت-گیریی عەسکەری لەشکری یەکەمی ئەستەمبوڵ، شەوی ١٢ لەسەر١٣ی /١٩٠٩/٤ دەوری پەرلەمانیان دا،کۆمەڵێك داوایان پێشکەش کرد ، داواکان قەبووڵ نەکران، لە ئەنجامدا پەرلەمانیان داگیر کرد و دوو کەسیشیان (بە هەڵە) تێدا کوشت . وەزیری شەڕ نەیویست پێشیان پێ بگرێ ، حوسێن حیلمی (سەرەك وەزیران) وهەموو وەزیرەکانی داوای دەست کێشانەوەیان لە وەزیفە کرد ، عەبدول حەمیدی دووەم دەست-بەجێ قەبووڵی کرد و، هەموو داخوازیەکانی ئیتیحادی محەممەدی جەمعیەتی و لەشکری یەکەمی قەبووڵ کرد . " محەممەدی" کەوتنە گیانی " ئیتیحادی"یەکان و، ئەحمەد تەوفیق پاشا کرا بە سەرەك وەزیران .
مەحموود شەوکەت پاشا(ی عارەب،فەرماندەی لەشکری سێیەم لە مەکەدۆنیا) و ئیتیحادیەکان و مستەفا کەمال و هەڤاڵانیان لە سالۆنیك (قەڵای دوژمنانی کاربەدەستانی ئەستەمبوڵ) وەخۆکەوتن، بانگیان لە میللەتانی ئیمپراتۆریی کرد بەرگریی لە دەستوور بکەن ، ئەرمەنی لە ئەدەنە ڕاپەڕین و سێ هەزار کەسی تێدا کوژرا(١٩٠٩/٤/١٤) . لەشکری سێیەم لە سالۆنیکەوە چووە ئەستەمبوڵ و دەستی بەسەر وەزعدا گرت و کەوتە قەڵاچۆکردنی ڕەقیبانی . هەرچەندە عەبدول حەمیدی دووەم فەرمانی دابوو کە پێش بە لە-شکری سێیەم نەگیرێ، بەڵام هەر دوای سێ ڕۆژ(٤/٢٧) لە سەڵتەنەت خرا و " محەممەدی پێنجەم ڕەشاد" خرایە جێگەی . مەحموود شەوکەت پاشا بوو بە دەسەڵاتداری یەکەم(بە ڕەسمی حاکمی عورفیی ئەستەمبوڵ و پشکنیاری لەشکری یەکەم و دووەم وسێیەم) . حوسێن حیلمی کرایەوە بە سەرەك وەزیران(١٩٠٩/٥/٥).

(بر- شۆ و شۆ) . مەحموود شەوكەت پاشا، چەند ساڵێك دواتر(١٩١٣/١/٢٣) بوو بە سەرەك وەزیران ، تا لە ١٩١٣/٦/١١دا لە مەیدانی بایەزید لە ئەستەمبووڵ لە ڕێی چوونە كۆشكی سوڵتاندا تەقەی لێ كرا و كوژرا . دوای ئەوە،"سەفوەت بەگ" ێك پەنای بە شێخ عەبدوسسەلامی بارزانی برد ،والیی مووسڵ داوای لە شێخ عەبدوسسەلام كرد كە ئەوە تەسلیم بكاتەوە بەوناوە كە ئەوە مەحموود شەوكەت بەگ پاشای سەرەك وەزیرانی كوشتووە، شێخ عەبدوسسەلام تەسلیمی نەكردەوە .(بر- پێڕەش(ئەیووبی شێخ بابۆی بارزانی)، بارزان و حركة الوعي القومي الكردي ١٨٢٦- ١٩١٤ ،چاپی ١٩٨٠) .

(٥٠) ئەسڵ : سەلیم عالی (یان سەلیم عەلی) . ئەمین زەكی دەڵێ " مەلا سەلیم " .

(٥١) ئەسڵەكە زۆر شێواوە، ناوی بارزانی و بەرزنجی‌ی تێكەڵ پێكەڵ كردوون و هیچی بەسەرهیچیەوە نیە ؛ باسی ئەوانە و شێخ یەحیا و... دەبوا لە ژێر سەردێڕی تردا باس بكرانایە .

(٥٢) سەجادی (مێژووی ئەدەبی كوردی) و جەمال خەزنەدار(رابەری ڕۆژنامەگەری‌ی كوردی) زانیاریەكی لەمە جیاواز دەدەن .

(٥٣) من نەمزانی وەزیر بوونی مارك سایكس و جۆرج پیكۆ لەكوێوە سەری هەڵێناوە . سایكس حەقەن وەزیر نەبووە . لە هیچ سەرچاوەیەكی تری غەیری كوردیشدا نەمدیوە كە پیكۆ وەزیر بووبێت .

(٥٤) ئەوە هەر لەگەڵ عوسمانیدا . بەڵام بە نیسبەت ئەڵمانیا لە ١٩١٨/١١/١١دا كۆتایی هات .

ئەنوەر و تەلعەت و جەمال، بە كەشتیەكی ئەڵمانی (١٩١٨/١١/٢) ڕایانكرد بۆ ئۆدێسە و لەوێوە بۆبەرلین، كە زۆر بە نهێنی(ناو و شوێن گۆڕین) دەژیان . وڵاتانی لەشەڕدا سەركەوتوو داوای تەسلیمكردنەوەی هەر سێ رابەریان لە ئەڵمانیا دەكرد بۆ دادگاكردنیان بە سیفەتی " جینایەتكارانی كوشتارانی گشتی".
مۆسكۆ دەعوەتی لێ كردن بچن لە سۆڤیەت درێژە بە " خەباتی ڕزگاریی نەتەوایەتی" بدەن! . ئەنوەر و جەمال چوونە مۆسكۆ . ئەنوەر لەوێ" ئیسلام ئیختیلال جەمعیەت لەری ئیتیحادی "یەكی سازدا و لقێكی توركیش

بە ناوی " هالك شوورالار فرقەسی" . بۆلشەفیك دوای ئەوە بوونە یەکەم دۆستی مستەفا کەمال و دەستیان لەو دووانە بەردا . ئەنوەرهەوڵی دەدا بگەڕێتەوە قەڵەمڕەویی دەوڵەتی تورکیا، تا لە شەڕێکدا(١٩٢٢/٨/٤) بە دەستی سەربازی سوپای سوور (سۆڤیەت) کوژرا .« ١٩٩٦/٨/٣ گڵەکەی لە تاجیکستانەوە ،بە مەراسیم و هەراو هەنگامەیەکی زۆر(بەشداریی سەرەك کۆمار دەمیرێل...ئیدی) ،هێنرایەوە کۆماری تورکیا و ڕۆژی دوای ئەوە لە گۆڕستانێکی تایبەتی (حوریەتی ئەدەبیە تەپەسی) ی چاغلایانی ئەستەمبوولٚ نێژرا » .

جەمال، مامۆستایەتیی لەشکری ئەفغانستانی دەکرد؛ لە ڕێی گەڕانەوەیەکیدا بۆ مۆسکۆ، لە تفلیس دوو ئەرمەنی کوشتیان (١٩٢٢/٧/٢١) . تەلعەتیش لە بەرلین ئەرمەنیەك کوشتی (١٩٢١/٣/١٥) .

(٥٥) ئافەرم بۆ نووسەر کە ئاوا بە جوانی خۆی وهاوپیشەکانی تری هاودەمی خۆی دەناسێنێ . بەڵام خۆزیا ئاوا بە هاسانی دەستە چەورەکەی خۆی وخاوەن دیوەخانانی تری ئەم سەردەمەی وەك خۆی، بە سەری پیاوانی وەك شەریف پاشای خەندان و حیکمەت بابان نەدەستریەوە . زیرەکیەکی زۆر و بێ شەهامەتیەکی زۆر زۆرتر .

(٥٦) حکومەتی سووریا ئەو شوێنانە بە بەشێك لە نیشتیمانی عارەبی سووریا باس دەکاو ئەوە لە کتێبەکانی " جوغرافیای نیشتمانیعارەب"ی خوێندگەکانیدا بە دەرس بە منداڵان دەخوێنێ .

(٥٧) بڵاوکەرەوەی چاپە ئەڵمانیەکە لێرەدا، لە دووکەواندا و بە تیپی جیاوازی ورد، ئەم تەعلیقەی خۆی نووسیوە : « چونکە کەنداڵ پەڕۆیەك بەسەر باسی کوشتاری ئەرمەنیاندا دەدا، کە زۆر کورد بە فەرمانی تورك بەشدارییان تێدا کرد، لێرەدا روون نیە بۆچی ئەرمەنی بەدەگمەن لەو ناوچە ناوبراوانەدا مابوونەوە .

- دەستەی نووسەرانی پۆگرۆم » .

کە تەعلیقیکی سیاسیی پەتییە، بۆ مەبەستی نێوانی "پۆگرۆم"و کەسانێکی ئەرمەنی نووسراوە . بڕ- ل ٩٥ی ئەم کتێبە .

(٥٨) ئەمین زەکی لە باسی پەیمانی سێڤردا نووسیویە :

" خولاسە، مەسلەی کورد لە حەواڵە و گەواڵە زیاتر شتێکی تر نەبوو . قۆنفرانسی سوڵح، کە کەلیمەی

عەدالەت و ئینساف و قوتارکردنی میللەتانی مەزلوومەی لە زمان نەئەکەوتە خوارەوە، ئەمجارەش بەرامبەر بە کۆمەڵی بەشەریەت ئیسباتی کرد کە کەلیمەی عەدل و ئینساف بێ مەعنایە و قەڵغانێکە بۆ تەفرەدانی بەشەریەت . هاواری زەعیف و مەزلووم، حەق و حقووقی بێکەسان تەئسیر ناکاتە ویجدانی سیاسەت . بە دەرەجەیەکی وا کە ئەوانەی کە چوار وڵاتی گەورەیان پێشکەش یەك - دوو ملیۆن ئەرمەنی کرد، حەتتا وڵاتێکیشیان بە راستەوراست بە چەند ملیۆن کورد رانەبینی . ئەم زوڵمەی حەقارەتە کە لە تەرەف قۆنفرانسی سوڵحەوە لە رووی عەدالەت و ئینساف درا ، بە راستی وەکو ئەمسالی تاریخیەی دەرسێکی تری عیبرەت بوو بۆ سواڵکەرانی عەدالەت و ئینساف !" . (خولاسەی تاریخی کورد و کوردستان، بەرگی یەکەم،ل٢٥٣ ؛ رێنووسە نوێیەکە لەمنەوە) .

دکتۆر کەمال مەزهەریش لەسەر پەیمانی سێڤر ی نووسیوە و ویستوویە سووك و ریسوای بکا . بەڵام - وەك نووسەری باس دەڵێ - زۆر کوردی نەتەوەیی پێیان هەڵگوتووە ، تەنانەت نووسەرێکی کورد (وا دەزانم مەحموود زامدار بوو) چەند رۆژێك یان چەند حەفتەیەك پێش بڵاو بوونەوەی ئەو نووسینەی دکتۆر کەمال مەزهەر، کچێکی خۆی ناونابوو " سێڤەر " (بە ناوی پەیمانی سێڤر) .

دەبینی کە دکتۆر وانلی‌ش لەم کتێبەدا هەمان هەڵوێستی دژی ئەو پەیمانەی هەیە .

پەیمانی سێڤر تاقە دەستکەوتێکی دیپلۆماسیی سەدەی بیستەمی کوردە، کورد بۆ یەکەم جار و دواجار لەو سەدەیەدا بە پەیمانێکی دیپلۆماسیەتی جیهانی(و بە بەشداریی دەوڵەتی داگیرکەری کوردستان تێدا) بە " نەتەوەیەك کە لەرووی پرەنسیپەوە دەکرێ دەوڵەتی نەتەوایەتی پێکبهێنێ" قەبووڵ کراوە ؛ ئەگەر پێك بهاتایە دەبووە سەرەتایەك و دەکرا دواتر لە گۆڕانە گەورەکانی سەدەی بیستەدا زۆر بگۆڕدرایە؛ ئێمە دیتمان تورکە کەمالیەکان بە گۆڕینی هەلومەرج پەیمانی سێڤری قەبووڵکراوی نوێنەری دەوڵەتی خۆیان خستە ژێر پێوە،لەرێی" لۆزان "ـەوە هاتنەوە ناودەوڵەتان و دوای ئەوە زۆر لە بەندەکانی‌لۆزانیشیان خستە ژێر پێوە ؛ چەندین دەوڵەتی تر چەندین پەیمانیان پێشێل کرد. چەندین نەتەوە لە سەدەی بیستدا کەڵکیان لە شەڕی سارد(ی سۆڤیەت - ئەمریکا) دیت و سەربەخۆیی و یەکێتیی نەتەوایەتییان بەجێهێناو پەیمانی پێشتریان پێشێلکردن . ئێستا ئەگەر پەیمانێکی‌جیهانی،نەك سەربەخۆیی،بگرە تەنیاهەرفێدەرا-لیەتی هەمووکوردستانی باشوور(کە تەنانەت ناکاتە ١٦٪ ی نیشتمانی کورد) دابین بکا ، دەستکەوتێکی گرنگ دەبێ . پەیمان چیە؟ مەرەکەبێکە گۆڕانی بارتەقایی‌هێز دەیسڕێتەوەو یەکی دیکەی لەجێ دەسەپێنێ.

« دوو پەراوێزی وەرگێڕ بۆ ئەم چاپە کە لە چاپی یەکەمدا نەبوون »

(١٧ئا) مارکۆ پۆلۆ، ساڵی ١٢٩٨ لە زیندانی" جێنەوا"دا، چیرۆکی گەشتەکانی بۆ هاوزیندانیێکی،" روستو چێللۆ"یا" چیانۆ" ناوێك دەگێڕێتەوە و ئەویش دەینووسێتەوەو دەیکا بە کتێبێك، کە شێوانی زۆری تێکەوتووە . باسی کورد دە ئەو کتێبەدا (کە من وەرگێڕانە هۆڵەندییەکەیم لەبەردەستە) هەر ئەوەندەیە :

- لە باسی " پادشایی مووسڵ"دا، دەڵێ : " (..) جۆرە خەڵکێکی تریشی لێ هەن، چیانشین و پێیاندەڵێن کورد، مەسیحی یا مسوڵمان، نەژادێکی ئەوپەڕی خراپ کە حەز لە رووت کردنی بازرگانان دەکەن " .

- هەشت پادشایی ئێران ناودەبا دەڵێ : " یەکەم : قەزوێن، دووەم : کوردستان، سێیەم لوڕستان (... ئیدی) " و دەڵێ : " (ئەو هەشت پادشاییە) خەڵکی دڵڕەق و پیاوکوژیان لێ دەژین و هەر خەریکی یەکترکوشتنن و ئەگەر حوکمی تاتاری لێ نەبوایە زیانی زۆریان لە بازرگانان دەدا و دیسا بەم حاڵەش بازرگان لە راورووت و کوشتنیان هەر سەلامەت نین " .

(٣٩ئا) رەقابەتی فرکان - فرکانی تالانکردنی کەرەستەی شوێنەواری ژیاریی کۆنی مەڵبەندی مووسڵ لەلایەن ئەوروپاییانەوە، لە سەدەی نۆزدەدا، ناوی سێ کەسی ماڵی رەسسام (راسام ؟ Rassam) ی تێدا هەیە :

- " کریستیان" جێگری کۆنسولی ئینگلیس لە مووسڵ،کە لە ١٨٤٥ ـەوە یارمەتیی" لایارد"ی ئینگلیسی لە بەرامبەر " رۆڤێ" داوە، "رۆڤێ"ی کە لە کۆڵین وتالاندا جێی " بۆتا"ی کۆنسولی فەرەنسیی گرتووەتەوە .

- "هۆرموزد" (Hormuzd) برای حەڤدە ساڵانەی ئەو کریستیانە، کە دواتر لە نزیکی دەریاچەی وان خەریکی کۆڵین و تالان بووە .

- نیمرود(Nimrud) ی برازا یا خوشکەزای ئەو دووانە، بۆ پاسداریی کەرەستەی شوێنەوار لە نەینەوایان داناوە .

بڕوانە : Brian M. Fagan, Return To Babylon. 1979.

خاڵفین دەڵێ " نوێنەری کۆنسولی ئینگلیس لە مووسڵ راسام" (ل ١٠٩) (کە " کریستیان " دەگرێتەوە) ؛ " لازارێڤ"یش(کێشەی کورد ١٨٩٦-١٩١٧، وەرگێڕ دکتۆر کاوس قەفتان، چاپی بەغدا ١٩٨٩، ل٥٢) هەمان قسەی" خاڵفین" دەڵێتەوە ." دکتۆر قاسملو" دەڵێ " نەمروود" و" کەنداڵ"ی هەڤاڵی دەڵێ " نمرود"، دەبێ یەکێك لەم دوو هەڤاڵە ئەوەی لە " ئاڤریانۆڤ" و هەڤاڵەکەی لەوی وەرگرتبێ، کە دەبێ هەڵە بێ .

باسی دووەم

لێنۆڕینێکی مەسەلەی نەتەوایەتیی

کوردستانی تورکیا

بە زەمینەی مێژووییەوە

نووسینی: **دکتۆر عیسمەت شەریف وانلی**

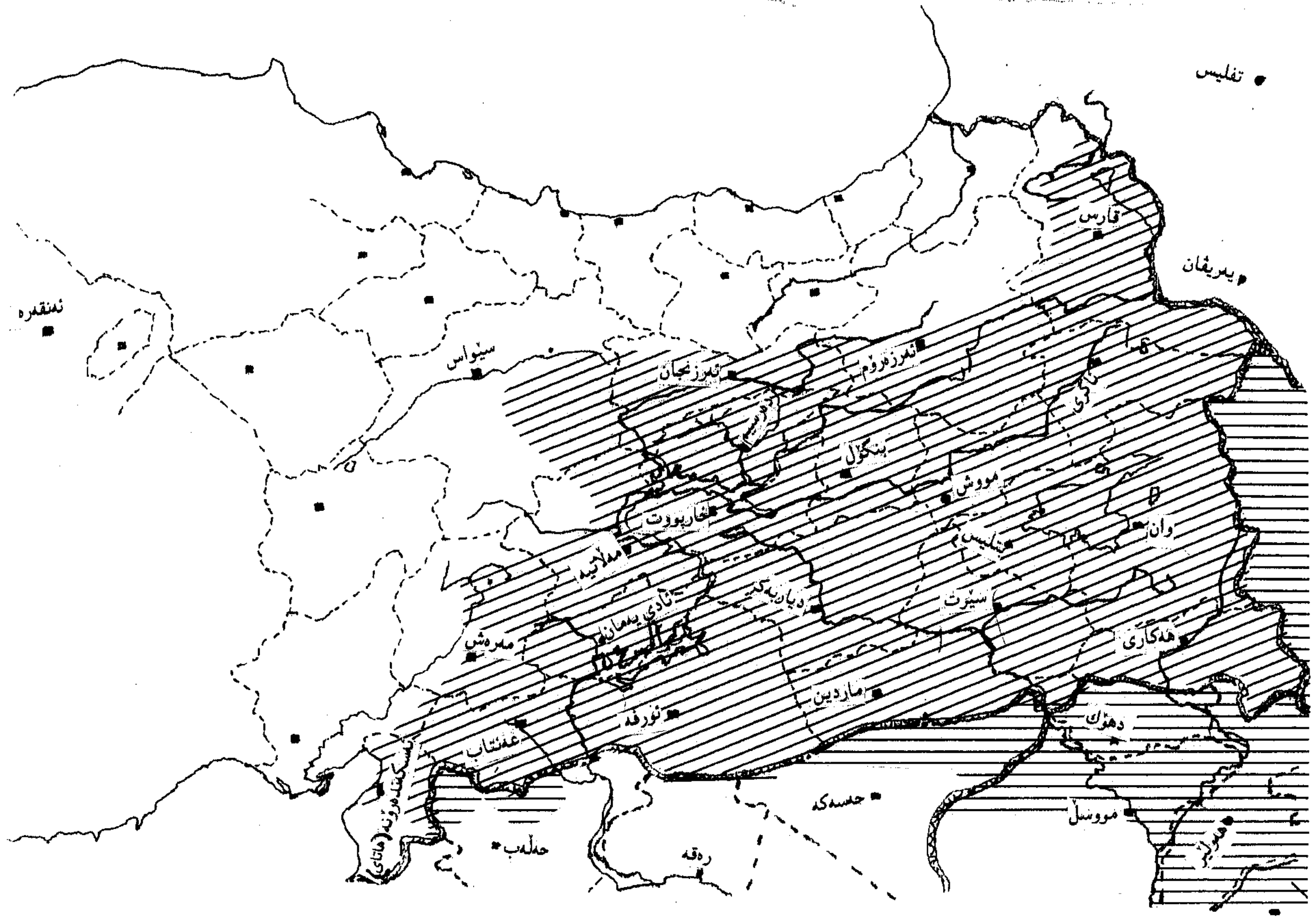
تفلیس
قارس
یەریڤان
ئەنقەرە
سیواس
ئەرزنجان
ئەرزەرۆم
بنگۆل
مووش
ئاگری
وان
خارپووت
مەلاتیە
سێرت
هەکاری
مەرەشی
ماردین
ئورفە
عەنتاب
دهۆک
حەسەکە
مووسل
حەلەب
رەقە

هەرێمی باکووری کوردستان (یا: کوردستانی ژێردەستی تورکیا، کوردستانی موستەعمەرەی تورکیا)، کە تورك ئێستا نایانەوێ بەناوی خۆی ناوی بەرن و پێی دەڵێن : " دۆغو ئەنادۆلو" (ئەنادۆلی رۆژهەلات) (١) ، یا : " گونەی دۆغو ئەنادۆلو" (باشووری رۆژهەلاتی ئەنادۆل) ، یا لە کورتیەوە دەیبڕنەوە و دەیکەن بە"دۆغو" (رۆژهەلات) و، وادەبێ پێی‌دەڵێن : " شەرق " ؛ لە رووی ئیداریەوە ١٩ ویلایەت لە ٦٧ ویلایەتەکەی کۆماری تورکیا (٢) دەگرێتەوە . نیوەی رۆژئاوای مەرەش و هێندێك شوێنی کەناری ویلایەتەکانی مەلاتیە و ئەرزەرۆم و قارسی لێ دەرچێ، ئەم ویلایەتانە کوردستانن :

١ - ئادی‌یەمان؛ ٢- ئاگری(ئارارات)؛ ٣- ئورفە(٣) ؛ ٤- ئەرزنجان؛ ٥- ئەرزەرۆم (ئەرزرۆم،ئەرزروم،ئەرزوروم) ؛ ٦- بتلیس(بدلیس،بەتلیس،بەدلیس)؛ ٧- بنگۆل؛ ٨- خارپووت (خەرپووت(٤))؛ ٩- دەرسیم (دێرسم،تونجەلی) ؛ ١٠- دیاربەکر(ئامەد ،ئامید)؛١١- سێرت(سعرت،سعرد ،سیعرد ،سعیرد)؛١٢- عەنتاب(غازیعانتەب،غازیان تەپە) ؛ ١٣- قارس؛١٤- ماردین؛١٥- مووش؛١٦- مەرەش(مەرعش) ؛١٧- مەلاتیە؛ ١٨- وان ؛ ١٩- هەکاری (حکاری) . بەشێکی ویلایەتی " سێواس "یش، کە رۆژهەلات و رۆژهەلاتی باشووری " زارا"یە، کوردە .

سنووری نێوان کوردستان و تورکیا لە " ئەسکەندەرۆنە"وە دەست پێ‌دەکا ؛ بە : مەرەش، ئەلبستان، رۆژئاوای مەلاتیە،زارا ،باکووری ئەرزنجان، باکووری ئەرزەرۆم دا دەگاتە ئەردەهان و سنووری سۆڤیەت (گورجستان- وەرگێڕ) .هەرێمی باکووری کوردستان دەوری ٢٢٥هەزارکم٢یە ، دەکاتە ٢٩,٣٪ ی پێوانەی کۆماری تورکیا (٧٦٧هەزارکم٢) . پێوانەی هەموو ١٩ ویلایەتەکە بەتەواوی :٢٣٥هەزارکم٢ (ئینگلستان ٢٣٠هەزارکم٢) . ژمارەی خەڵکی ١٩ ویلایەتەکەی هەرێمی باکووری کوردستان ، بە گوێرەی سەرژمارییی ١٩٦٥/١٠/٢٤ ، ٦ ٣٢٩ ٠٠٠ کەس بوو*(٥) . ژمارەی خەڵکی هەرێمی باکووری کوردستان ، بە ناوچەی زارا وە و، بێ ئەو بەشانەی کە کورد نین و خراونە سەر ویلایەتەکانی مەرەش و مەلاتیە و ئەرزەرۆم و قارس، بە رەچاوگرتنی ئەوا- نەش کە سەرژماریەکە نەیگرتوونەوەو نەنووسراون**، هەر لەو ساڵەدا دەوری ٦ ٢٥٠ ٠٠٠ کەس بووە، دەکاتە

---

* Census of Population,by the State Institute of Statistics,Ankara 1969, publication Nr.588.

** من بە ١٠٠هەزار کەسم داناون، سەرژماریی رەسمیی حکومەتی تورکیا حیساب بۆ نەنووسراو ناکا ،بەڵام ←

یەك لەسەر پێنجی ژمارەی خەڵکی کۆماری تورکیا کە لەو ساڵە(١٩٦٥)دا ٠٠٠ ٣٩١ ٣١ کەس بووە . ئەوجا ، لە لایەکەوە ملیۆنێك غەیرەکورد - کە زۆربەی تورکە - لە کوردستان دەژین (دەکاتە ١٦٪ی خەڵکی هەرێمی باکووری کوردستان، ٨٤٪ کوردە)،لەلایەکی دیکەوە یەك ونیو ملیۆن کورد لە دەرەوەی کوردستان (لە تورکیا) دەژین . ئەم جەدوەلە ئەو مەسەلەیە باشتر روون دەکاتەوە :

خەڵك	« کەس- ساڵی ١٩٦٥»	« نیسبەتی بۆ ژمارەی هەموو خەڵکی کۆماری تورکیا»	« کەس- ساڵی ١٩٧٠ بەمەزەندە»
خەڵکی کۆماری تورکیا	٠٠٠ ٣٩١ ٣١		٠٠٠ ٥١٦ ٣٥
خەڵکی هەرێمی باکووری کوردستان	٠٠٠ ٢٥٠ ٦	٪١٩,٩	٠٠٠ ٠٧١ ٧
کوردی هەرێمی باکووری کوردستان	٠٠٠ ٢٥٠ ٥	٪١٦,٢٣	٠٠٠ ٩٤٠ ٥
غەیرەکورد لە هەرێمی باکووری کوردستان	٠٠٠ ٠٠٠ ١	٪ ٣,١٧	٠٠٠ ١٣١ ١
کورد لە دەرەوەی کوردستان(لە تورکیا)	٠٠٠ ٥٠٠ ١	٪ ٤,٧٧	٠٠٠ ٦٩٧ ١
کوردی کۆماری تورکیا	٠٠٠ ٧٥٠ ٦	٪٢١,٥	٠٠٠ ٦٣٧ ٧

٧٤٪ی خەڵکی کۆماری تورکیا تورکە ، ٢١,٥ی کوردە، کەمایەتیەکان (عارەب ، جوو، ئەرمەنی ، یۆنانی ، چەرکەس، ئازەری و ئیدی...) : ٤,٥٪ .

پرۆفیسۆر ئیسماعیل بێشکچی(تورکی چەپ)*، لە گوتارێکیدا کە لە گۆڤاری " ئانت" **(سوێند) دا بڵاوکرا- وەتەوە، دەڵێ : " ساڵی ١٩٦٩ " هالك " (گەل)ی کورد لە ١٨ ویلایەتی " دۆغو"دا ٠٠٠ ٩٠٣ ٥ کەس بووە . باسی ئەو کەمایەتیانە ناکا کە لە کوردستان دەژین ، باسی ئەو کوردانەش ناکا کە لە دەرەوەی کوردستان (لە تورکیا) دەژین . باس کردنی ئەوانە بۆ دەرخستنی دوو نوختە گرنگە، یەکەمیان سیاسەتی چەوساندنەوەی نەتە-

---

← دیارە - بەتایبەتی لە کوردستاندا - هەن .

* نووسەری " دۆغو ئەنادۆلوونوون دوزەنی : سۆسیۆ- ئیکۆنۆمیك ڤە ئەتنیك تەمەللەر" (بنچینەکانی نەریتی کۆمەڵایەتی- ئابووری و قەومیی ئەنادۆڵی رۆژهەڵات)، ئەستەمبوڵ،١٩٦٩ .

** ژ - ١٠، شوبات(فیوریە)ی ١٩٧١ ،ل ٤٦- ٧٣ .

وایەتیی دژی كورد ، كە داگیركەرانی نیشتمانی دەیانەوێ بیتوێننەوە ، بەزۆر پێی‌بگوازنەوە، ئەگە بە دەستە - دەستە و ئەگە یەك- یەكە لە نیشتمانی خۆی هەڵیدەكەن ودەیبەنە ناو توركەوە(ئەمەیان بەتایبەتی لەنێوان دوو شەڕی جیهانیدا بەسەرهێنا)؛ دووەمیان : سیاسەتی دواخستنی بەئانقەستی ئابووری وكۆمەڵایەتیی كوردستان، تا كورد ناچار بێت لە كوردستانی بڕوا و بچێتە ناو توركەوە . بەڵام ئەوەیە كورد تۆڵەی ئەمە بەوە دەكاتەوە كە نیسبەتی زاوزێی(منداڵ بوونی) پترە، بەپێی بردنەوە سەریەكی چەند سەرژماریەكی كۆماری توركیا بۆم دەركەو- تووە: منداڵانی تەمەن ژێری چوارساڵ نیسبەتی١٩,٣٪ی كوردی هەرێمی باكووری كوردستان پێكدێنن ، كەچی نیسبەتی ئەوانە لەناو توركدا ١٣,٤٪ـە(لە كۆماری توركیادا ١٤,٧٪) . پرۆفیسۆر بێشكچی‌یش پاشكەوتوویی " دۆغو" - وێڕای خەتای پەرەسەندنی نایەكسانی سەرمایەداری - دەگەڕێنێتەوە سەر مەسەلەی نەتەوایەتی . ٢٧٪ی خەڵكی هەرێمی باكووری كوردستان لە شار دەژین، ٧١تا ٧٢٪ی لە دێهاتن، تەنیا ١ تا ٢٪ی عەشیرەتی نیوە كۆچەرن (گەرمیان و كوێستان دەكەن)، كە ئەویش روو لەوەیە لەچەند ساڵێكدا نەمێنێ .

خاكی كوردستان بەم شێوەیە چوارپارچە كراوە :

دەوڵەت	« پێوانەی (بە موستەعمەرەی كوردستانەوە) »	« پێوانەی پارچەی كوردستان بە كم٢ »	« نیسبەتی خاكی پارچەی كوردستان بۆ پێوانەی دەوڵەتەكە (بە پارچەی كوردستانەوە) »	« نیسبەتی خاكی پارچەی كوردستان بۆ پێوانەی هەموو خاكی كوردستان»
توركیا	٧٦٧ ٠٠٠	٢٢٥ ٠٠٠	٪٢٩,٣	٪٤٧,٤
ئێران	١ ٦٤٠ ٠٠٠	١٦٠ ٠٠٠	٪ ٩,٨	٪٣٣,٧
عیراق	٤٤٤ ٠٠٠	٧٥ ٠٠٠	٪١٦,٩	٪١٥,٨
سووریا	١٨٥ ٠٠٠	١٥ ٠٠٠	٪ ٨	٪ ٣,١

٤٧٥ ٠٠٠ كم٢ پێوانەی هەموو خاكی كوردستان

كوردستان لەرووی جوغرافیاوە دەكرێ بە شەش بەشەوە : كوردستانی ناوەندی، باكوور، رۆژئاوا، رۆژهەڵات، باشوور، باشووری رۆژهەڵات (لوڕستان) .

ژمارەی کورد بەم جۆرەیە :

دەوڵەت	ژمارەی دانیشتوانی بەگوێرەی سەرژماریی ١٩٦٥ (و ١٩٧٠ بەمەزەندە)	ژمارەی کوردی ژێردەستەی بەگوێرەی سەرژماریی ١٩٦٥ (و ١٩٧٠ بەمەزەندە)	نیسبەتی کورد لەو دەوڵەتەدا
تورکیا	٣١ ٣٩١ ٠٠٠ (٣٥ ٥١٦ ٠٠٠)	٦ ٧٥٠ ٠٠٠ (٧ ٦٣٧ ٠٠٠)	٪٢١,٥
ئێران	٢٤ ٥٤٩ ٠٠٠ (٢٨ ٥٤٨ ٠٠٠)	٤ ٥٠٠ ٠٠٠ (٥ ٢٣٣ ٠٠٠)	٪١٨,٣٣
عیراق	٨ ٢٦١ ٠٠٠ (٩ ٣٤٥ ٠٠٠)	٢ ٢٧٢ ٠٠٠ (٢ ٥٧٠ ٠٠٠)	٪٢٧,٥
سووریا	٥ ٦٣٤ ٠٠٠ (٦ ٤٩٢ ٠٠٠)	٥٠٠ ٠٠٠ (٥٧٦ ٠٠٠)	٪ ٩
هەمووی	٦٩ ٨٣٥ ٠٠٠ (٧٩ ٩٠١ ٠٠٠)	١٤ ٠٢٢ ٠٠٠ (١٦ ٠١٦ ٠٠٠)	٪٢٠,٠٨
کوردی سۆڤیەت		١٥٠ ٠٠٠ (١٧٠ ٠٠٠)	
کوردی شوێنی دی(وەك ئەفغانستان و لوبنان و...ئیدی)		٢٢٨ ٠٠٠ (٢٦٤ ٠٠٠)	
ژمارەی هەموو کورد		١٤ ٤٠٠ ٠٠٠ (١٦ ٤٥٠ ٠٠٠)	

ئەمەش جەدوەلێکە نیسبەتی ژمارەی کوردی یەکە- یەکەی ئەو دەوڵەتانە بۆ ژمارەی هەموو کورد دەردەخا :

کورد لە دەوڵەتی	نیسبەتی بۆ ژمارەی هەموو کورد - ١٩٦٥
تورکیا	٪٤٦,٩
ئێران	٪٣١,٢
عیراق	٪١٥,٩
سووریا	٪ ٣,٥
یەکێتی سۆڤیەت	٪ ١
شوێنی دی	٪ ١,٥

نیسبەتی کورد و غەیرەکورد لە کوردستان بەم شێوەیە :

خەڵکی کوردستانی ژێردەستی	ژمارەی هەموو دانیشتوانی بەگوێرەی سەرژمارییی ١٩٦٥ (و ١٩٧٠ بەمەزەندە)	ژمارەی دانیشتوانی کوردی بەگوێرەی سەرژمارییی ١٩٦٥ (و ١٩٧٠ بەمەزەندە)	نیسبەتی کورد
تورکیا	٦ ٢٥٠ ٠٠٠ (٧ ٠٧١ ٠٠٠)	٥ ٢٥٠ ٠٠٠ (٥ ٩٤٠ ٠٠٠)	٪٨٤
ئێران	٤ ٤٠٠ ٠٠٠ (٥ ١١٦ ٠٠٠)	٣ ٩٠٠ ٠٠٠ (٤ ٥٣٥ ٠٠٠)	٪٨٨,٦٤
عیراق	٢ ٢٤٧ ٠٠٠ (٢ ٥٤٢ ٠٠٠)	٢ ٠٥٧ ٠٠٠ (٢ ٣٢٧ ٠٠٠)	٪٩١,٥٤
سووریا	٤٨٠ ٠٠٠ (٥٥٣ ٠٠٠)	٤٥٠ ٠٠٠ (٥١٨ ٠٠٠)	٪٩٣,٧٥
خەڵکی هەموو کوردستان	١٣ ٣٧٧ ٠٠٠ (١٥ ٢٨٢ ٠٠٠)	١١ ٦٥٧ ٠٠٠ (١٣ ٣٢٠ ٠٠٠)	٪٨٧,١٤

دەبینین کوردستان ساڵی ١٩٧٠دەوری دوو ملیۆن غەیرەکوردی تێدایە .

ژمارەی ئەو کوردانەی لە دەرەوەی کوردستان دەژین :

لە	ساڵی ١٩٦٥	ساڵی ١٩٧٠ بەمەزەندە
تورکیا	١ ٥٠٠ ٠٠٠	١ ٦٩٧ ٠٠٠
ئێران	٦٠٠ ٠٠٠	٦٩٨ ٠٠٠
عیراق	٢١٥ ٠٠٠	٢٤٣ ٠٠٠
سووریا	٥٠ ٠٠٠	٥٨ ٠٠٠
هەموو	٢ ٣٦٥ ٠٠٠	٢ ٦٩٦ ٠٠٠

دەبینین ٢٢,٢٪ی کوردی کۆماری تورکیا لە وڵاتی تورکە ، ١٣,٣٪ی کوردی ناو سنووری رەسمیی دەوڵەتی ئێران و ٩,٠٤٪ی ئەوەی عیراق و ١٠٪ی ئەوەی سووریا لەدەرەوەی کوردستان لە وڵاتی داگیرکەری نیشتمانی دەژی .

ئەو دوو جەدوەلەی دوایی (کە نیسبەتی کوردو غەیرەکورد لە کوردستان و کورد لە وڵاتانی داگیرکەری کوردستاندا دەردەخەن) بخەینە پاڵ یەك، دەبینین کە چۆن سیاسەتی چەوساندنەوەی نەتەوایەتی لە هەرێمی باکووری کوردستاندا لە هەموو پارچەکانی دیکەی کوردستان سامناکترە .

بەرامبەر بە هەر یەك کم٢ خاك : ٢٨کەس لە ساڵی ١٩٦٥ و ٣٢,٢کەس لە ساڵی ١٩٧٠دا خەڵك لە کورد-ستان هەبووە (٢٧,٨ کەس/ کم٢ لە هەرێمی باکووری کوردستان، لە کۆماری تورکیا : ٤٠کەس/ کم٢) .

(ئەو بەمەزندە وەرگرتنەی سەرژمارییی ١٩٧٠یەم لە رووی نیسبەتی زۆربوونی خەڵکی ئەو شوێنانە داناوە، کە ئەویشم لە سەرچاوەکانی دەزگای کۆمەڵی نەتەوە یەککگرتووەکان دەرێناوە) .

دوو- زەمینەی مێژوویی (تا شەڕی جیهانیی یەکەم)

کورد لە میدیا و لە نەژادی " هیندۆ- ئەورووپایی"یە . زمانی کوردی لە زمانە " ئێرانی"یەکانە، ئێرانی واتا ئاری نەك فارس، نێوانی زمانی کوردی و فارسی و پەشتوو لە نێوانی زمانی سوێدی و ئەڵمانی (جەرمەنی) یا لە نێوانی زمانی پۆڵەندیو رووسی (سلاڤی) پتر نیە.کورد زەردەشتی بوون،کەمێکیشیان مەسیحی بوون . لە سەدەی حەوتەمەوە، دوای بەرگرییەکی - هەندێ جار- سەختی دژی عارەب، بوونە مسوڵمان . دوای ئەوە زۆر بۆ مسوڵمانتی دڵگەرم بوون ، لەسەرەتای سەدەی دەیەمدا کە دەسەڵاتی عارەب روو لە کزی بوو ، تەنیا هێزی عەسکەریی کورد و دەیلەمی (بوەیهیەکان) بوو ئیسلامی دەپاراست . پرۆفیسۆر " فلادیمیر مینۆرسکی"ی زا- نکۆی لەندەن، ئەم سەردەمی دەسەڵاتی کوردو دەیلەمییە لە رۆژهەڵاتی وڵاتی ئیسلامدا بە " ئینتەرمێدزو"ی ئێرانی ناودەبا (٦) . کاتێك یەکەم تورکی سەلجووقی لە سەدەی یازدەدا پێی ناوەتە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە ، ئەوسا دوو هەزار ساڵ بوو کورد لە کوردستانی دێرینیاندا بوون، و لە دوای رووخانی" نەینەوا"ش (٦١٢پ ز) هاتبوونە بەشێکی دیکەی وڵاتەکەیانەوە . پتر لە سەد ساڵ بەرلەوەی سەلجووقی لە ئاسیای مەرکەزییەوە بەرەو تورکستانی رووسیای ئێستا بکشێن و لەوێوە بێنە ئەم ناوچەیەوە، کورد دەوڵەتی هەبوو، حکومەتی پادشایی سەدەکانی ناوەندی دامەزراندبوو، و سنووری وڵاتی ئیسلامی لە بیزەنتی و مەسیحییان دەپاراست .

چوار دەوڵەتی کوردی بەهێز لەو دەورانەدا هەبوون :

١- دەوڵەتی مەروانی : هەموو کوردستانی ژێردەستی تورکیای ئێستا جگە لە ناوچەکانی باکووری ئاراسی ژووروو و رۆژئاوای فورات،وکوردستانی ژێردەستی سووریای ئێستا جگە لە کورداغ و،بەشێکیکوردستانی ژێردەستی عیراقی ئێستا(بادینان، شنگار، مووسڵ)ی حوکم دەکرد. " شاباز"ی دامەزرێنەری (٧)،فەرمانڕە- وای ئەو شوێنانە و ماکۆ" (ی کوردستانی ژێردەستی ئێرانی ئێستا) بوو ،" ئامید" (دیاربەکر)ی کردبووە پایتەخت، شارێکی بەناوی خۆی(شاباز) ئاوەدان کردبووەوە، دوایی"عادل شا" ناوەکەی کرد بە "عادل جەواز" (٨)کە ئێستاش هەر بەو ناوە ماوەتەوە . پادشایەکی دیکەی مەروانی،پایتەختی گواستەوە بردیە "میافارقین" (سیلڤان) .

٢- دەوڵەتی شەددادی (٩) : پتر لە نیوەی کۆماری ئازەربایجان و ئەرمەنستانی سۆڤیەتی ئێستای حوکم دەکرد ، شاری " گەنجە" (نزیکی رووباری کوورا) پایتەختی بوو .

٣- دەوڵەتی راوەندی(رەوادی) (١٠) : تەوریز پایتەختتی بوو ، هەموو ئازەربایجانی ئێرانی ئێستای حوکم دەکرد .
٤- دەوڵەتی حەسنەوی (١١) : ناوچەی کەرکووك و سلێمانی و کرماشان و هەمەدانی حوکم دەکرد .

لە سەدەی ١٢و١٣دا سولتان سەلاحەدین و بنەماڵەی ئەیووبی پەیدابوون (١٢) ، ئیتر نۆرەی کورد بوو رابەریی ئیسلام و رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بکا . سەربازەکانی سەلاحەدین، نیوەیان کوردو نیوەکەی تریان تورك و چەرکەس بوون، عارەب ئەوسا بەتەواوی دەوری نەمابوو . سەلاحەدین،" ریچارد شێردڵ " (١٣) ی شای ئینگلیس و" فیلیپ ئۆگست "ی شای فەرەنسا و" فریدریك باربەرۆسە "ی شای ئەڵمانی لە شەڕی سێیەمی خاچ پەرستاندا(١٤) شکاند . دواتر، شایەکی دیکەی کورد(تووران شای ئەیووبی، شای میسر)"سان لویس"ی شای فەرەنسای شکاند و بە دیلی گرت . سولتان ئەشرەفی ئەیووبی (شای کوردستان و سووریا) یارمەتیی " کەی قوبادی سەلجووقی" (سولتانی قۆنیە)ی دا ،پێکەوە لەشکری مغوولیی" جەلالەدین خوارەزم شا "یان لە شەڕی بەناوبانگی" ئەرزنجان" لە ١٢٣٠/٨/١٠دا شکاند . سەلاحەدین، شارلمانی (١٥) رۆژهەڵاتی ئیسلامی بوو . ئیمپراتۆریی کوردی ئەیووبی : کوردستان، سووریا ، لوبنان، فەلەستین، عیراق، میسر ، لیبیا ، توونس، سوودان، عارەبستان (ی سعوودیی ئێستا) و یەمەنی گرتبۆوە . سەربازی کورد لە هەر شوێنێك هەبوون . زۆر مێژوونووس و نووسەری گەورەی ئیسلام، وەك مێژوونووسی بەنێوبانگ " ئیبنولئەثیر "ی هەکاری (١٦)، و " ئیبنوخەلەکان"(١٧)ی هەرێمی باشووری کوردستان کورد بوون .
دوای رووخانی ئەیووبیو سەلجووقیەکان،کوردستان بوو بە چەند ئەمارەتێك و ژیاریەکی پڕشنگداری تێکەوت .
تورکی عوسمانی لە سەدەی ١٣دا هاتنە رۆژئاوای تورکیای ئێستا و لە ١٤٥٣دا "کۆنسانتینۆپۆل" (١٨) یان گرت، ئەوجا" بالکان"(١٩)یان گرت و ئەوە سەرەتای دروست بوونی ئیمپراتۆریی عوسمانی بوو .
کوردستان ، هەتاکو سەرەتای سەدەی ١٦ لەسەر رێوشوێنی خۆی دەڕۆیشت . لە ١٥١٤دا سولتان سەلیمی یەکەم و شازادە کوردەکان پەیمانێکیان دژی سەفەویەکانی ئێران بەست، ئەوەبوو شا ئیسماعیلیان لە شەڕی چاڵدێراندا شکاند ، ئیتر لەوساوە زۆربەی میرنشینە کوردەکان بوون بە بەشێك لە ئیمپراتۆریی‌عوسمانی، بەڵام سەربەخۆیی ناوخۆ و دامودەزگای خۆیشیان هەر پاراستبوو . ئەو پەیمانەی نێوان سولتان و شازادە کوردەکان ، زادەی بیرو کۆششی مەلائیدریسی بتلیسی بوو. فۆن هامەری مێژوونووسی بەنێوبانگی ئەڵمان، کە باشترین پسپۆڕی مێژووی عوسمانییە، دەڵێ سولتان سەلیم ساڵی ١٥١٥ ئیدریسی نارد " بچێ بە وڵاتی‌کوردستاندا

بگەڕێ، هەر لە کەناری دەریاچەی ورمێی ئەوبەری سنووری ڕۆژهەڵاتی کوردستانەوە تا مەڵاتیەی سنووری ڕۆژئاوای،تاکو پەیمان لە میر و بەگزادە کوردەکان بۆ سوڵتان وەرگرێ" * . ئەم قسەیە زۆرگرنگە، ئەمە لەلایەکەوە دەریدەخا کە ئیمپراتۆریی عوسمانی ئەمارەتەکانی کوردستانی بەرەسمی قەبووڵ کردووە، لەلایەکی دیکەشەوە سنووری کوردستانی سەرەتای سەدەی شازدە دیاری دەکا کە لە ورمێ وە تا مەڵاتیە بووە .

کە باس بێتە سەر مێژووی سیاسیوعەسکەریی دەوڵەت وئەمارەتە کوردەکان،دەکرێ پیاو بۆ سەرچاوەی مێژوو-ی نەتەوەیکورد" شەرەفنامە" بکاتەوە،کە میرشەرەف خانی میری بتلیس ساڵی ١٥٩٦بە فارسی نووسیویەتی، دوایی کراوەتە فەرەنسی وعارەبییش . جوغرافیاناس وگەشتوەری سەدەی حەڤدەی تورك ئەولیاچەلەبی بە دوور و درێژی باسی ژیاریی ئەوسای کوردی لە کتێبەکەی (ئەولیا چەلەبی سیاحەتنامەسی) دا** نووسیوە . ژمارەی ئەمارەتە کوردەکان لە چل تێپەڕیبوو،هێندێکیان زۆر گرنگ بوون،دەوڵەتی تەواو و خاوەنی دامودەزگاو داب و نەریتی تایبەتی و لەشکری دایمی بوون، زۆرتر هەر سەربەخۆ بوون تاکو بنەماڵەی سەفەوی بوونە فەرمانڕەوای ئێران . لەدوای شەڕی چاڵدێرانەوە زۆربەیان (وەك ئەوەی : بتلیس، مەحموودی، هەکاری، حەزۆ، شیروان، دەرسیم، بۆتان، بادینان، سۆران، بابان) بوون بە شتی کە دەکرێ پێیان بڵێین" دەوڵەتی لەمپەر"ی نێوان عوسمانی و سەفەوی . " ئەردەڵان" یەکێك بوو لەو ئەمارەتە کوردە گەورانەی دوایی،کە خاوەنی مێژوویەکی سەربەخۆ بووە . ئەمارەتە کوردەکانی ئیمپراتۆرییعوسمانی ڕەگەڵ سوڵتانەکانیعوسمانیدا بوون،بە پیاوی خۆیان شەڕیان بۆ سوڵتان سەلیمی یەکەم کرد تا عیراقیعارەب و سووریا ومیسری گرت . کاتێك سوڵتان سەلیم پەلاماری سووریای دا، خودی ئیدریسی بتلیسی و چەندین میری کوردی وێڕابوون . کورد لە ئەورووپاشدا شەڕیان بۆ ئیمپراتۆریی عوسمانی کردووە .

سەدەکانی پازدە وشازدە وحەڤدە، سەردەمی ژیانەوە و گەشانەوەی ماددی و فەرهەنگیی کورد بوون .کوردستان لە سەدەی شازدەدا زۆر گەشابۆوە ، شەرەف خان لەوسەدەیەدا و ئەولیا چەلەبی لە سەدەی دوای ئەوەدا پەسنی نایابی کوردستانیان داوە،کە چۆن لە هەموو ڕوویەکەوە پێشکەوتوو بووە، هەر لە وەستاکاریی خانوو و شار

---

* Joseph von Hammer, Histoire de l'Empire ottoman, vol.4, pp,223-224(French ed.) .

** ساڵانی ١٨٩٦- ١٩٠٠ لە ئەستەمبووڵ چاپکراوە، ١٠بەرگە، بە هەمان تورکیە کۆنەکەی خۆی و بەحەرفی عارەبییە (٢٠) .

ئاوەدان کردنەوەوە تا دەگاتە بژیشك و دەرمان،خوێندن،بازرگانی، سەنعەتی دەستی، و...ئیدی . شاری بتلیس (پایتەختی ئەمارەتی بتلیس) - بەغوونە - پڕبوو لە کۆشك و سەرا ،هوتێل، خوێندگە، مزگەوت، پرد ، قەڵا ، کار-گەی بچووك، لۆقەنتە و چاخانە، باخچەی گشتی و حەوز و کانیاو؛ مەرکەزێکی گرنگی خوێندن و بازرگانیی دنیا و سیاحەت بوو . ئەولیا چەلەبی دەڵێ ئەم شارە ژمارەیەکی زۆری زانا و شاعیرو نووسەر هەبووە "حەوتیان لە ریزی شاعیرە هەرە ناودارەکانی کوردستان دادەنران" . شەرەف خان باسی ئەستێرەناس وماتماتیك (ریازیات) ناسێکی بەنێوبانگ دەکا . زۆر شاری دیش لە کوردستان : دیاربەکر، وان، جزرە(جزیرە)،عیمادیە، سنە،وکرما-شان، وەك بتلیس پێشکەوتوو بوون . هەرچەندە کوردستان لە رووی سیاسیەوە یەك دەوڵەتی یەکگرتووش نە-بووە، بەڵام کورد لەهەرکوێ بووبێ کوردێکی دیکەی بە هاونەتەوەی خۆی داناوە و شایی بەوە بووە کە کوردە. شەرەف خان لە پێشەکیی شەرەفنامەدا باسی" نەتەوەی کورد" دەکا و لە خاسیەتەکانی و لە شەخسیەتی دەدوێ، باسی" نیشتمانیکورد"و" سنووری کوردستان"دەکا. هەستی سەربەرزیی بە میرە گەورەکان، پادشا مەزنەکان و شۆڕەسوارانیقارەمانی کوردستان لە هەموو باسەکانی شەرەفنامەدا دەبینین .هەروەك لە" ژیاریی کوردستان" یشدا - کە بە فەرەنسی نووسیومە و هێشتا چاپ نەکراوە - گوتوومە ، ئەو ژیانەوەیە گەشەکردنی ئەدەبیاتی نووسراوی کوردیشی وێرابوو . " مەلای جزیری" کە لە سەدەی پازدەدا(٢١) لە بۆتان ژیاوە، دەڵێ :

" گولێ باخێ ئیرەمێ بۆهتانم شەبچراخێ شەڤێن کوردستانم "

بەداخەوە، حکومەتەکانی کورد و سەنجەقە خودموختارەکانی ، لەدوای پەیمانی ١٦٣٩وە (٢٢) ئیتر سەربە-خۆییان بەرەو نەمان چوو . سوڵتانەکان دەوڵەتە کوردەکانیان کردن بە ویلایەت و جەنەراڵ و پاشای تورکیان لە سەر دانان . بنەماڵە فەرمانڕەوا کوردەکان نەیانتوانی لە بەرەیەکدا بۆ شەڕی تورك کۆ ببنەوە . ئەمارەتەکان یەکە - یەکە پەلاماردران و لە ١٨٤٧دا دوا ئەمارەت(ئەمارەتی بۆتانی ماڵی بەدرخان) رووخا . کوردستانی ژێر دەستی ئێرانیش بە هەمان دەرد چوو، دوا ئەمارەتی (ئەردەڵان) ساڵی ١٨٦٧ لەبەین چوو . ئەفسەری ئەڵمانی بەنێوبانگ" فۆن مۆلتکە" لە گەنجێتیدا لەگەڵ لەشکری عوسمانیدا چووەتە شەڕی کورد ،لە نامەکانیداو لەگوتا-رێکیشیدا باسی ئەو شەڕانە دەکا . دەوڵەتی تورك بە ناوی " تەنزیمات "ـەوە ماڵی کوردی وێرانکرد، هەموو شتێکی لێئەستاندو هیچی نەدایە .کورد دەسەڵات و ئازادی و پێشکەوتنی لەدەست چوو، و ژیاریی کورد زۆر دواکەوت . کارێکی کە ئیمپراتۆریی عوسمانی بە کوردی هەبوو تەنیا لەشکر کردن و باج سەندن بوو . خوێندگە رێکی زەوی کران ؛ بتلیس، وان، دیاربەکر، سیلڤان،جزرە، و شاری دیکەی کوردەواری، کە پایتەختی جوان و

رازاوە بوون، پڕ لە ژیان و شتی جوان و ئاڵوواڵا بوون ، بوون بە جۆرە دێهاتێکی گەورە . ئەولیا چەلەبی خۆی میوانی"عەبدالْ خان"ی دوا میری بتلیس بووە،باسی دەکا دەڵێ عەبدالْ خان پیاوێکی زۆر ژیرو ئەهلی زانست بووە، چەندین کتێبی بژیشکی و گیاناسیی نووسیوە ، سەعاتساز و بژیشکێکی بێوێنە بووە، سەعاتێکی دروست کردووە کە بە ئەنگوستیلەیەکەوە بووە سوڵتان موراد کردوویەتە پەنجەی خۆیەوە، سەعاتی بە زەنگی وەئاگاهێنانی دروست کردووە کە ئیشارەتی بورجەکانی تێدا بووە ، ٤٤ کارگەی لە کۆشکەکەیدا هەبووە ، هەر یەکەی بۆ شتێك . عەبدالْ خان بە هەزاران کتێبی لە کتێبخانەکەیدا هەبووە کە زۆری هەر دەستخەت بووە، زۆر نەخشەی کۆن و مینیاتوور ی(٢٣) نایاب و نەخش و نیگاری هەبووە . عەبدالْ خان زۆر بە تەنگ تەندروستیی خەڵکەوە بووە ، ئەولیا چەلەبی دەڵێ خۆی میری دیتووە کە خەریکی دروست کردنی دەرمان بووە، یا بە چارەکردنی کەسانێکی کوێر یا خەڵکی پیرەوە خەریك بووە. عەبدالْ خان لە دەوڵەمەندترین پیاوانیکوردستان بووە، مەلیك ئەحمەد پاشا(..)(٢٤) مڵك و ماڵی عەبدالْ خانی زەوت کرد :هەشتا کیسە زێڕ، دە کاروان ئێستر، دە کاروان ئەسپ و ...ئیدی ئێمە بە هۆی ئەولیا چەلەبییەوە بەمانە دەزانین، کە لە کاتی نووسینی لیستەی تالآنەکەدا لەوێ بووە . (هەر بەرلەوەش،ئەم مەلیك ئەحمەدپاشایە ساڵی ١٦٣٨ ویستبووی عەبدالْ خان تالآن بکا، عەبدالْ خان ئەوەندە زێڕی بەخۆی و ئەفسەرەکانی دابوو کە ئەوجارە لە کۆڵ خۆی کردبوونەوە و، چووبوون لە جیاتی ئەو کوردەکانی" شنگار"(٢٥)یان تالآن کردبوون) . گەنجینەی هونەری و فەرهەنگیی میری کوردی بەدبەخت بە یەکجاری لەنێوچوون ، ئەولیا دەڵێ کە توانیویە تەنیا نووسراوێکی نایابی دەستخەت لە چنگی عەسکەرێك دەرێنێ کە عەسکەرەکە بە چەقۆ تێی کەوتووە .

زۆربەی ئەو نووسەرە بێگانانەی باسی " کوردایەتی" دەکەن، دەست پێکردنی تەنیا لە سەدەی بیستەوە دەبینن، بەڵام ئەوەی ئاگاداری مێژووی کورد بێت دەزانێ ئەوانە هەڵەن. بەدرخان و شێخ عوبەیدوڵڵای شەمدینان هەردووکیان خەباتیان بۆ دروست کردنی دەوڵەتی کورد بووە . " ئەحمەدی خانی"یش کە شاعیرێکی هەژار بووە، لە سەدەی حەڤدەدا هەستی نەتەوایەتیی کوردی بە باشترین شێوە لە " دیباچە"ی " مەم و زین" دا تۆمار کردووە :

بفکر ژ عەرەب حەتا ڤە گورجان — کوردمانجیە بوویە شبهی برجان
ئەڤ رووم و عەجەم بوان حسارن — کوردمانج هەمی ل چار کەنارن
هەردوو تەرەفان قەبیلی کوردمانج — بۆ تیری قەزا کرینە ئامانـــج
گۆیا کۆ ل سەر حەدان کلیـــدن — هەر تایفە سەددکن سەدیـــدن

ئەڤ قولزمی رووم و بەحری تاجیك — هندێ کۆ بکن خرووج و تەحریك
کوردمانج دبن ب خوون ملفتەخ — (..)

خانی خەون بە پادشایەکەوە دەبینێ کە یەکگرتنەوە و ئازادیی کوردستان وەدەست بهێنێ، ئەوجا دەڵێ :

گەر دێ هەبوا مە ئتتفاقـــەك — ڤێکرا بکرا مە ئنقیـــــادەك
تەکمیل دکر مە دین و دەولـــەت — تەحسیل دکر مە علم و حکمەت (٢٦)

کوردستانی عوسمانی ، سەرتاسەری سەدەی نۆزدە ، بۆ پاراستنی سەربەخۆیی کورد و دەرکردنی داگیرکەری تورك لە کوردستان، لە شۆڕشدا بوو : راپەڕینی ١٨٢٨-١٨٢٩(وەك پرۆفیسۆر ڤیلچێڤسکی باسی کردووە و نیکیتین لێی وەرگرتووە)، راپەڕینی ١٨٥٣-١٨٥٥ (لە کاتی شەڕی قرمدا، بە رابەریی یەزدان شێر)، راپەڕینی ١٨٨٠-١٨٨١ بە رابەریی شێخ عوبەیدوڵڵای شەمدینان کە گەیشتە چەند شوێنێکی کوردستانی ئێرانیش و داوای سەربەخۆیی تەواوی کوردستانی کرد .

بە بڵاوکردنەوەی یەکەم رۆژنامەی کوردی بەناوی " کوردستان"،لە ساڵی ١٨٩٨ـەوە قۆناغێکی نوێی کورداـیەتی دەستی پێکرد. رۆشنبیرانی لاو رابەری ئەم قۆناغە بوون : پارێزەر، ئەفسەر، خوێندکارانی زانکۆ کە خوێندنی نوێیان دەستکەوتبوو و لە چینی ناوەند یا لە بنەماڵە ناسراوەکان بوون ؛ پێوەندیی رۆژانەیان لەگەڵ خەڵکی کوردەواریدا ئەوەندە نەبوو . هێندێکیان(وەك چەند کەسێکیماڵی بەدرخان) ماوەیەك لە قاهیرە بوون دوای ئەوە چوونە جنێڤ . نەتەوایەتیی نوێ لەوکاتەدا بە دروشمەکانی شۆڕشی فەرەنساوە کەوتبووە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە، بەڵام ئەمە بۆ کورد شتێکی نوێ نەبوو، بناخەی بیری نەتەوایەتی لای کورد دەگەڕێتەوە شەرەف خان و خانی و - دواتر- حاجی قادری کۆیی (هەرێمی باشووری کوردستان) .کەواتە نەتەوایەتی ، دووسەدەش بەر لە شۆڕشی فەرەنسا لە کوردستاندا هەر هەبوو . ئەم " نەتەوایەتی"یە تەئسیری بەسەر تورکدا زۆر بوو .

شۆڕشی ١٩٠٨ی ئەفسەرە لاوە نەتەوەییەکانی تورك مڵهوڕیی سولتان عەبدول حەمیدی بڕیەوە . کورد ئیجازەـی کردنەوەی چەند یانە (کلوب)یەکی وەرگرت و بۆ یەکەم جار کۆمەڵەی سیاسیی کورد دروست بوون . کورد هیوادار بوو مافەکانی لە چوارچێوەی ئیمپراتۆرییدا دەستکەوێ، بەڵام ئەوەبوو تورکەکان لەپڕ لە گشت نەتەوەـکانی ژێردەستیان هەڵگەڕانەوە . ساڵی ١٩١٥ دەوری ملیۆنێك ئەرمەنی یا بەرکوشتار کەوتن یا رایانکردە وڵاتانی تر.کوردیش لەم کارەساتە بێبەش نەبوو، ئارشاك سافراستیان (نووسەری ئەرمەنی) دەڵێ : بە دەگمەن

خەڵك ئەوە دەزانێ کە کوردی باکووری مووسڵیش " بە رادەیەك کارەسات و بەڵای شەڕی جیهانیی یەکەم گرتنیەوە کە مەگەر بە رادەیەکی زۆر کەم لەوەی ئەرمەنییان کەمتر بێت" *. مێژووناسیکورد محەمەد ئەمین زەکی، کە لە شەڕی جیهانیی یەکەمدا سەرهەنگ (عەقید) ی لەشکری عوسمانی بووە (٢٧) ، زۆر نموونەی زیانی کوردی لەو شەڕەدا لە کتێبەکەیدا (خولاسەی تاریخی کورد و کوردستان) باس کردووە، کە - بەڵای کەم بەشێکی - کاری سیاسەتی ئیتیحادیەکان (ئەفسەرە لاوەکانی کە دوایی حوکمیان گرتە دەست) بووە : هەڵکەندنی خەڵك لە شوێنی خۆیان و بەزۆر کۆچ پێکردنیان، زەوتکردنی خۆراك و دەغڵ و دانیان،برسێتی و قاتی نانەوەی بە ئانقەست و ... ئیدی .

---

* Arshak Safrastian, Kurds and Kurdistan, London, 1948, P.74.

سێ - بزووتنەوەی کەمالی و گەلی کورد

عوسمانی لە شەڕدا لایەنی ئەڵمانیا و هێزەکانی ئەوروپای مەرکەزیی گرت، و ئەو لایەنە شەڕی دۆڕاند . گەلانی ژێردەستی ئیمپراتۆریی عوسمانی دەبوو، بە پێی پەیمانی سێڤر ی ۱۹۲۰، سەربەخۆیی یان ئۆتۆنۆمیـیان بدرێتێ. رووخانی ئیمپراتۆریی‌عوسمانی و رزگاریی گەلانی ژێردەستی، بەشێك بوو لەو باسی نەهێشتنی ئیستیعمار و مافی دیاری‌کردنەی چارەنووسی خۆ ی لە چاردە نوختەکەی سەرەك‌کۆماری ئەمریکا "وودرۆ ویلسن"دا بوو. بە گوێرەی پەیمانی سێڤر، دەبوو عارەب لە چەند دەوڵەتێکدا بخرانایە ژێر ئینتیدابەوە.

بەگوێرەی" بەشی سێیەم - کوردستـان،بەندی ٦٢و٦٣و ٦٤ " دەبوو دەوڵەتێکی خودموختاری لە چوارچێوەی تورکیادا بدرێ بە کوردستانی‌عوسمانیی کۆن و دوای ئەوە هەلی سەربەخۆیی تەواوی- بەچەندمەرجێکەوە- بۆ برەخسێندرێ . بەندی ٦٤ دەڵێ :

« ئەگەرهاتو تا ساڵێك پاش خستنە کاری ئەم پەیمانە،کوردەکانی دانیشتووی ئەو مەڵبەندەی لە بەندی ٦٢دا دەست نیشان کراوە، بە ئەنجومەنی کۆمەڵی نەتەوەکانیان راگەیاندو سەلماندیان کە زۆربەی دانیشتوانی ئەو مەڵبەندە دەیانەوێ لە تورکیا جیاببنەوەو، ئەگەر ئەنجومەنیش پێی وابوو ئەوانە بۆ سەربەخۆییەکی وا دەبن و رایسپارد کە بیاندرێتێ،ئەوا تورکیا لە ئێستاوە دەستبەر دەبێ کە ئەو راسپاردەیە قەبووڵ بکا و لە هەموو هەق و داراییەکی لەومەڵبەندە دەست هەڵگرێ . چۆنێتیی ئەو دەست هـەڵگرتنە بەدرێژی لـە پـەیمانێکی تایبەتی نێوان تورکیا و هێزە هاوپەیمانەکاندا باس دەکرێ .

ئەگەر ،وکاتێك،دەست هەڵگرتنی باس‌کراو بەجێ هات، وکوردی لەو بەشەی کوردستان دەژین کە ئێستا سەر بە ویلایەتی مووسڵە بە ئارەزووی خۆیان ویستیان بچنە پاڵ ئەم کوردستانە سەربەخۆیە، ئەوە لەلایەن هێزە هاوپەیمانە سەرەکیەکانەوە هیچ بەرهەڵستییەکیان ناکرێ » .

کەواتە ئەم پەیمانە :

١- کوردستانی ژێردەستی ئێرانی نەخستووەتە ئەو دەوڵەتە کوردەوە .

٢- ئۆتۆنۆمیی کورد بۆ ئەو مەڵبەندە کوردانە بوو کە دەکەوتنە رۆژهەڵاتی فوراتەوە (بەندی ٦٢)، واتا ئەو بەشەی کوردستانی رۆژئاوای فورات (وەك- بەغوونە- مەلاتیە) نەدەکەوتنە ناو سنووری ئەو ئۆتۆنۆمییەوە .

٣- هەر بەگوێرەی ئەو بەندەی ٦٢ دەبوو مەڵبەندی ئۆتۆنۆمیی کورد بکەوێتە " باشووری سنووری باشووری ئەرمەنستان"ـەوە کە دواتر دیاردەکرا ،بکەوێتە"باکووری سنووری تورکیا لەگەڵ سووریا ومیسۆپۆتامیا" وەك بەندی٢٧دیاری کردبوو. بە پێچەوانەی ئەوەی کە دەبووکوردستان لەپێشدا ئۆتۆنۆمیی لە چوارچێوەی تورکیادا بدراییتێ، دەبوو ئەرمەنستان دەست بەجێ ببوایە بە دەوڵەتێکی سەربەخۆ(بەندەکانی ٨٨ تا ٩٣ی پەیمانەکە) .

دەبوو سەرەك کۆماری ئەمریکا پاشان بەتەواوی بڕیاری بدایە چۆن سنووری باشووری ئەرمەنستان لەگەڵ تورکیادا بکێشرایە . بەندی٨٩ باسی ئەم سنوورکێشانە دەکا کە دەڵێ دەبێ " لە ویلایەتەکانی ئەرزەرۆم، ترابزۆن،وان، و بتلیس‌دا" بێت ؛ واتا : ئەرزەرۆم و وان و بتلیس لەنێوان ئەرمەنستان و ئۆتۆنۆمیی‌کوردستاندا بەش بکرێن. دەمو راوێژی سیاسیەکانی رۆژئاوا وابوو کە حەقمن لە وان ـەوە بدرایە بە ئەرمەنستان. بەڵام ویلایەتەکانی وان و بتلیس و ئەرزەرۆم کورد بوون و ئەرمەنیەکی ئەوتۆ لە ویلایەتەکانی رۆژهەڵاتی تورکیا نەمابۆوە*، ئەمە وەنەبێ هەر بە هۆی کوشتاری١٩١٥بێ؛ بەگوێرەی" کتێبی زەرد"ی کە وەزارەتی دەرەوەی فەرەنسا ساڵی ١٨٩٦بەرەسمی دەربارەی مەسەلەی ئەرمەنیی بڵاوکردۆتەوە، خەڵکی ئەو شەش ویلایەتەی "رۆژهەڵات" ی کە ئەرمەنی بە ئەرمەنستانیان دادەنان (٢٨) تەنها ١٣٪یان ئەرمەنی بوون . ترابزۆنی لێ‌دەرچێ ، ٨٠٪ ی ویلایەتەکانی" ئەم رۆژهەڵاتە " لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا کورد بوون .کەواتە،هەموو بەشی باکووری هەرێمی باکووری کوردستان دەدرا بە ئەرمەنستان .

٤- هەموو هەرێمی باشووری کوردستان (کەدوایی خرایە سەر عیراق) لە بەشەکانی تری کوردستانی عوسمانی جیا کرابۆوە، کە دەکرێ پیاو ئەمە لە دوا بەشی بەندی ٦٢یش تێ‌بگا .

«هەرچەندە ئاگربەسی مودرۆس‌یش(لە ١٩١٨/١٠/٣٠دا) لەگەڵ تورکیادا بڕیاری لەسەر درابوو،بەڵام ئینگلیس گوێی نەدایێ وهات باشووریکوردستانی داگیرکرد. نە پەیمانی سێڤرو نە پەیمانی لۆزانێ دوایئەوە مەسەلەی سنوورکێشانی تورکیا و میسۆپۆتامیایان چار نەکرد. ئیتر کێشەی دیپلۆماسیی نێوان تورکیا و ئینگلیس بە ناوی " مەسەلەی مووسڵ " لەمەوە پەیدا بوو، تاکو بڕیاری ١٩٢٥/١٢/١٦ ی ئەنجومەنی کۆمەڵی نەتەوەکان بڕیەوە کە هەرێمی باشووری کوردستان بدرێ بە دەوڵەتی عیراق کە بەدەست ئینگلیسەوە بوو ، بە مەرجێ

---

* بڕ- باسی " نێوانی کورد و ئەرمەنی لە سەدەکانی ناوەندیدا"، لە کتێبی نووسینی مندا :

La Civilisation du Kurdistan : genèse, fastes et devenir de la nation Kurde .

خودموختاریی تێدا بدرێ بە کورد . هەرچەندە حکومەتی عیراق و ئینگلیس پاشان "بەرەسمی"یش رایانگەیاند کە "دەیانەوێ خودموختاریی کورد(ی هەرێمی باشووری کوردستان) دابین بکەن" ، بەڵام - دیتمان کە - ئەو بەڵێنەیان قەت بەجێ نەهێنا . کوردی هەرێمی باشووری کوردستان زنجیرەیەك شۆڕشیان کرد ، کە دواییەکەیان ئەوەی ١٩٦١/٩/١١ی بە سەرۆکایەتیی جەنەراڵ مستەفا بارزانی و پارتی دیموکراتی کوردستان بوو*. »

٥- سنووری تورکیا و سووریا(کە بەندی ٦٢ ئاماژەی پێدەکا) بە پێی پەیمانی لەندەن لە ١٩٢١/٣/٩دا وا بڕایەوە کە بەشێکی کوردستانیعوسمانی(بەتایبەتی جزیرە و کورداغ) بەر سووریا بکەوێ ، پەیمانی ئەنقەرەی نێوان فەرەنسا و تورکیاش لە ١٩٢١/١٠/٢٠دا پێی لەسەر ئەمە داگرت**.

تورك بەگژ پەیمانی سێڤر و هێزەکانی رۆژئاواو یۆناندا چوون . مستەفا کەمال بزووتنەوەکەی لە کوردستانەوە دەست پێکرد ، رووی لە سەرەك عەشیرەت و پیاوە ئاینیە گەورەکانی کورد نا کە ئەوان یارمەتی بدەن وئەویش بەڵێنیان دەداتێ هەمان ئەو ئازادی و یەکسانی و داهاتووە شادەیان بداتێ کە بۆ تورکی دەوێ . کەمالیەکان لە "پەیماننامەی میللیی تورك- ١٩٢٠/١٢/١٧"دا(٣٠) بەڵێنیان دا رێز لە مافی قەومە مسوڵمانەکانی عوسمانی بگرن . هەمیشە هەر باسی "پێوەندیی ئیسلامی" و "یەکگرتن" و "هاوکاریی کورد و تورك" یان دەکرد. کەمایەسیەکانی پەیمانی سێڤریان، بەتایبەتی ئەوەی زۆر شوێنی کوردستان بدرایە بە ئەرمەنیەکان،لە پڕۆپاگەندەیاندا زۆر بەکەڵك هات . ئەوەی راستی بێت ، زۆربەی کورد بڕوایان بە بەڵێنەکانی ئەتاتورك (٣١) کردبوو، لەبەرئەوە لە ١٩٢١و تا ١٩٢٣-١٩٢٤هەڵوێستی رۆشنبیرانی کوردو هەڵوێستی زۆربەی گەلیکورد رێکی یەك نەدەهاتنەوە . وەفدی کورد بە سەرۆکایەتیی جەنەراڵ شەریف پاشا(باڵیۆزی پێشووی عوسمانی لە سوێد) داخوازیەکانی کوردی بە دوو بیرخەرەوە (١٩١٩/٢/٦ و ١٩١٩/٣/٢٢) پێشکەشی کۆنگرەی ئاشتی کرد. وەفدی ئەر-

---

* بڕ- دکتۆرنامەی من(بە فەرەنسی) (٢٩)، کە لەسەر ئەم شۆڕشەی کوردستانە، لە زانکۆی لۆزان پێشکەش- کراوە و وەرگیراوە،و دوای ئەوە بە کتێب چاپ کراوە :

Dr. Ismet Chériff Vanly, Le Kurdistan irakien entité nationale, étude de la révolution de 1961(diss,), La Baconnière, Neuchâtel, Switzerland, 1970, 418 pages.

** بڕ- هەردوو نووسراوی من کە ساڵی ١٩٦٨ بڵاوکراونەتەوە :

The Kurdish Problem in Syria : Plans for the genocide of a national minority.

The Persecution of the Kurdish People by the Baath dictatorship in Syria.

مەنییش، کە ئینگلیس بەسەری رادەگەیشتن، لە هەمان کۆنگرەدا بوو. ئەوەبوو دوو وەفدی کورد وئەرمەنی لەوێ لەسەر "بەشی سێیەم- کوردستان"ی پەیمانی سێڤر رێککەوتن ؛ بەڵام ئەوەتا زۆربەی کورد کەوتبوونە ژێر تەئسیری پڕۆپاگەندەی کەمالیەکانەوە و زۆر گوێیان بە وەفدەکەی پاریس‌یان نەدەدا . ئۆتۆنۆمیەکی تەواو (٣٢) کە بە "برایانە" لەگەڵ تورکدا لەسەری رێکبکەوتنایە و بەڵێنی کەمالیەکانیان بۆ جێبەجێ بوایە، لایان لەو ئۆتۆنۆمیەی پەیمانی سێڤر باشتر بوو کە دڵی گەلی تورکی "برایانی" لێ دەڕەنجاندن . گوتاری رەسمیی وەفدی تورك لە کۆنگرەی لۆزان (١٩٢٢-١٩٢٣) و دواتر لەبەردەمی کۆمەڵی نەتەوەکانیشدا(١٩٢٥) پڕ بوو لە زمان - لووسی بۆ کورد ،نەك هەر ئەوەندە کە بڵێن کورد گەلێکی جیاوازە، بەڵکە بە گەلی هاوبەشی تورکیان دادەنا لە کۆماری تورکیادا و وەك تورك بە گرنگ و خاوەن مافیان باس‌دەکرد . عیسمەت ئینونوی سەرۆکی وەفدی تورك و (و دوای ئەوە سەرەك‌وەزیران) سەرلە بەیانیی ١٩٢٣/١/٢٣ ،لە کۆنگرەی لۆزان‌دا گوتی : " حکومەتی مەجلیسیگەورەی میللەتی تورکیا(٣٣) ئەوەندەی هی تورکە ئەوەندەش هی کوردە"، چونکە ئەوەتا "نوێنەرانی راستەقینە و شەرعیی کورد لە مەجلیسدا کورسییان هەیە و رێك وەك نوێنەرانی تورك لە حکومەت و ئیدارەی وڵاتدا بەشدارن " . کاتێك سەرۆکی وەفدی ئینگلیس لۆرد کەرزۆن لە کۆنگرەدا گوتی :"کورد لە شەڕی جیهانیی یەکەمدا بە دڵ لای تورکیان نەگرتووە " ، عیسمەت پاشا وەڵامی دایەوە گوتی : " هەموو جەنەراڵ و ئەفسەرە گەورەکانی لەشکری عوسمانی لە شەڕی جیهانیی یەکەمدا بە چاوی رێز و پەسندکردنی تەواوەوە لەو خزمەتەی گەلی کوردو ئەو قوربانیانەی دەنۆڕن کە لە رێگەی رزگاریی نیشتمانی دایکدا پێشکەشی کرد"،کە " لە شەڕی دژی سوڵتان و حکومەتی لەنێوچووی ئەستەمبووڵ" و لە" شەڕی سەربەخۆیی"(دژی یۆنان ١٩٢٠-١٩٢٢) و" لە هێرشی دواییدا کە بووە هۆی شکانی یۆنان"،لەوانە هەموویدا" کورد و تورك لە پەنا یەك بوون، پێکەوە بۆ هەمان ئامانجی پیرۆز شەڕیان کردووە" ، لۆرد کەرزۆن گوتی هەرێمی باشووری کوردستان ئۆتۆنۆمیی لە چوارچێوەی دەوڵەتیعیراقی ژێر ئینتیدابی ئینگلیسدا دەدرێتێ،ئەوجا رووی کردە وەفدی تورك و گوتی :" ئایا ئێوە ئامادەن ئۆتۆنۆمی بدەن بە کوردەکان ؟ "، عیسمەت پاشا وەڵامی دایەوە گوتی : کورد هەموو مافێکی هاونیشتمانیی تورکیان هەیە "، حکومەتی ئەنقەرە" بۆ کورد حکومەتێکی بێگانە نیە " و ئەو ئۆتۆنۆمیەی بۆ ویلایەتی مووسڵ باس دەکرێ کورد" دەخاتە ژێر دەسەڵاتی هێزێکی بێگانەوە" بە شێوەیەك کە ئیتر کورد" لە نیشتمانی خۆیاندا ئازاد نابن" و "ئەم کەوتنە ژێر دەسەڵاتی هێزێکی بێگانەیە بە نەژادێکی وەك نەژادی کورد کە خۆی خاوەنی خۆیەتی قەبووڵ ناکرێ " . عیسمەت پاشا گوتی ئەگەر کوردی ویلایەتی مووسڵ بخرێنە سەر

عیراق و بکەونە ژێر ئینتیدابەوە، ئەمە مانای ئەوەیە کە "ئیستیعمار دەکرێن".

تورك، بە پەیمانی لۆزان (١٩٢٣/٧/٢٤) ، هەرچی لە پەیمانی سێڤر بەدڵیان نەبوو وەلایان د ا. پەیمانی لۆزان - وەك گوتمان - کێشەی مووسڵ و سنووری عیراق و تورکیای نەبڕیەوە (ئەوە درایە دەست کۆمەڵی نەتەوەکان)، بەڵام تورکیای بەتەواوی لە نێوان دەوڵەتاندا جێکردەوە،کەمالیەکان هەستیان کرد کە - بە لۆزان - بەهێز بوون، ئیتر کاریان بە قەوانەی برایەتی و مرایەتی لەگەڵ کورددا نەما، پێچیاندایەوە و کەوتنە تاوانبارکردنی کورد بە بوونە" ئالەتی دەستی ئینگلیس و سوڵتان"، و بەوە کە " لە شەڕی جیهانیی یەکەم و لە شەڕی سەربەخۆییدا بە غەدر لەدواوە خەنجەریان لە پشتی تورك داوە " . کەمالی ، دەستێکیشیان بە مەجلیس (پەرلەمان) دا هێنا و نوێنەرانی کورد"ی غەددار!" یان - بەگوێرەی ئوسووڵ و قاعیدە!- گرتن، و ئیتر ئەم سیاسەتەی تواندنەوە و لەنێودانەی نەتەوایەتیی کورد هات کە ئێستاش هەر بەردەوامە. پەیمانی لۆزان بەلای باسی کورد و بوونی لە کۆماری تورکیادا نەچوو . لە بەندی ٣٧ـەوە تا ٤٤ باسی ئەو " کەمایەتیانە "بوو کە لە تورکیا دەژین، کە مەبەستی زۆرتر مەسیحی (وەك ئەرمەنی)یەکان بوو، چونکە تورك خۆیان دەیانگوت " کورد کەمایەتی نیە و گەلێکە لەگەڵ تورکدا پێکەوە حوکم دەکەن". حکومەتی تورکیا(لە بەندی ٣٨دا) " هەموو دانیشتوانی تورکیا" دڵنیا دەکا کە ژیان و ئازادییان بەتەواوی بپارێزێ ، بێ هیچ جیاوازیدانانەوەیەك بەهۆی هەر هەلومەرجێکی کەس و کار، نەتەوە، زمان، نەژاد، یا ئاینەوە". بەپێی بەندی ٣٩، حکومەتی تورکیا پەیمان دەدا کە پێش بە هیچ‌کەسێکی تورکیا نەگرێ، بە ئارەزووی خۆی هەر زمانێکی دەیەوێ بەکاربێنێ ،لە ژیانی تایبەتی،بازرگانی، کاروباری ئاینی،چاپ و بڵاوکردنەوە وکۆبوونەوەی گشتیدا . کەواتە ئەوەی کە تورکیا بەرامبەر بە کوردی دەکا : فەرهەنگی کوردو چاپ بە کوردی و، بەکارهێنانی زمانی کوردی لە بازرگانی و لەکۆبوونەوەی گشتیدا ڕێگا نادا، دژی ئەم بەندەی پەیمانی لۆزانە کە ئێستاش بە رەسمی لەکاردایە و دەوڵەتان کۆماری تورکیایان بە مەرجی بەجێهێنانی ئەو پەیمانە لەناوخۆیاندا قەبووڵ کردووە .

حکومەتی تورك،دوای پەیمانی لۆزانیش،لە هەمان کاتدا کە بەوجۆرە لە کوردی ژێردەستی خۆی هەڵگەڕابۆوە و کاری بە قەوانەی برایەتی و مرایەتی لەگەڵیدا نەبوو، بەتەواوی دەستی لەوە نەشۆریبوو کە هەرێمی باشووری کوردستانی ژێردەستی ئینگلیس بخاتە دەستی خۆیەوە ، لەبەرئەوە لە کاتی باس کردنی مەسەلەی مووسڵ لە کۆمەڵی نەتەوەکاندا باسی کوردی هەر دەکرد . ئەوەبوو سەرۆکی وەفدی تورك " تەوفیق ڕوشتو ئاراس" لە کۆبوونەوەی ٣٥ـەمینی ئەنجومەنی کۆمەڵی نەتەوەکاندا(ئەیلوولی ١٩٢٥- جنێڤ) گوتی: " چەند

کەمایەتیەکی لێدەرچێ کە ژمارەیان لەچاو ئەوەی گشت تورکیا شتێکی ئەوتۆ نیە، دانیشتوانی کۆماری تورکیا لە دوو گەل پێکدێن : تورك و کورد ،و ئەم دووانە پێکەوە حوکمی وڵات دەکەن " ؛ کە واتا کورد لە کۆماری تورکیادا وەك عارەب و ئەرمەنی و یۆنانی کەمایەتی نین ، نەتەوەیەکن وەك تورکەکان خۆیان . ئاراس گوتی : هەقی ئێران بەجای خۆی،بەڵام حکومەتی کۆماری تورکیا لەهەرحکومەتێکی تر پتر هەقی ئەوەی هەیە بە ناوی کوردەوە قسە بکا چونکە زۆربەی کورد لە تورکیا دەژی و وێرای گەلی تورك حوکمی تورکیا دەکا. بەڵام ئیتر دوای بڕیاری ١٩٢٥/١٢/١٦ی ئەنجومەنی کۆمەڵی نەتەوەکان، کە هەرێمی باشووری کوردستانی خستە سەرعێراق، تەبیعی ئەم قسانە لە جنێڤیش نەمان .

کورد ،لە١٩٢٥بە سەرۆکایەتیی شێخ سەعیدی پیران،لە١٩٢٩-١٩٣١بە رابەریی خۆیبوون و سەرۆکایەتیی ئیحسان نووری پاشا، لە١٩٣٧-١٩٣٨ لە ناوچەی دەرسیم، شۆڕشی کرد .هەرچەندە کەمالیەکان ویستیان رەنگێکی ئاینی و کۆنەپەرستی لە شۆڕشی ١٩٢٥ بدەن و زۆرکەسی بێگانەش وای تێگەیشتن ، بەڵام ئەمە راست نیە، شۆڕشی ١٩٢٥ شۆڕشێکی نەتەوەیی کورد بوو، کۆمەڵی کوردەواری لەوکاتەدا وابوو کە رۆشنبیرانی شۆڕشەکە(ئەفسەر، پارێزەر، زانکۆیی و ... ئیدی) پشتیان بە هێزی دەسەڵاتداری دێهات بوو، هەستی ئاینییش کە هەبوو بەکار دەهێندرا . شۆڕشەکە شکا و رابەرانی لە حوزەیرانی ١٩٢٥دا دران بە دادگایەکیعورفیی تایبەتی (ئیستیقلال مەحکەمەسی) لە دیاربەکر .

وەکیلی گشتی(موددەعی عام)ی دادگا گوتی :

" هۆ و ئەسڵەکانی ئەم شۆڕشەی دوایی کە لە ویلایەتەکانی رۆژهەڵاتی نیشتمانی تورکیای ئەمر هەڵگیرسا، هەمان ئەوانەن کە زۆر لەمەوبەرنەبوو کارێکیان کرد بۆسنێ- هەرسك کە لە سێ لاوە لەسەر سنووری نەژادی ناتورك و نامسوڵمان بوو،راپەڕێ؛ ئەوانەن کە کارێکیان کرد ئەڵبانیەکان لە شەڕی بالکاندا لەدواوە خەنجەر لە پشتی تورکان بدەن، ئەو تورکانەی هەمیشە ئەوپەڕی " خۆشەویستی"یان بە هاوولاتەکانیان پیشان داوە . خواست و ئامانجی ئەم شۆڕشەی کورد هەمان ئەوەیە کە سووریا و فەلەستینی خراپکرد" .

سەرۆکی دادگا بڕیاری حوکمی مەرگی راگەیاند و رووی لە رابەرانی شۆڕش کرد و گوتی :

"هەندێکتان خۆ ویستی،هەندێکی دیتان تەماحی سیاسی پاڵی پێوە ناون،بەڵام هەمووتان لەسەر یەك نوختە یەکن کە ئەویش دامەزراندنیکوردستانێکی سەربەخۆیە . بزووتنەوەتان بۆ ئەوەبوو، دەبێ لەبەرسێدارە نرخی

تاوانەکانتان بدەن " *.

شۆڕشی ١٩٢٩-١٩٣١ی ئاگری داغ (ئارارات) ، کۆمەڵەی سیاسیی نەتەوەیی کورد" خۆیبوون " (کە ساڵی ١٩٢٧ دروست ببوو) بەرپای کرد . جەنەراڵ ئیحسان نووری پاشا (سەرهەنگی کاتی خۆی لە لەشکری عوسمانیدا) فەرماندەی گشتیی بوو، ئامانجی روون و ئاشکرا سەربەخۆیی‌کوردستان (هەرێمی باکوور) بوو، حکومەتێکی مەدەنیشی بۆ ئەوە دروست کردبوو، بە ئاشکرا دژی تورك بوو، رێکخستنی تا رادەیەك باش بوو، بەڵام هەر سەرنەکەوت . عیسمەت پاشای سەرەك وەزیران (کە کاتی خۆی باسی برایەتیی کوردو تورکی دەکرد)، لە مانگی ئابی ١٩٣٠دا لە سێواس، لە ئاهەنگی کردنەوەی خەتی قەتاری شاردا گوتی :

" ئەو شۆڕشەی کە بە دەسیسەی بێگانە لە ویلایەتەکانی رۆژهەڵات ئاگری خۆش کرا، وا پێنج ساڵی خایاند (٣٤) ، بەڵام ئەمڕۆ نیوەی هێزی خۆی لەدەست داوە . هەر تەنیا نەتەوەی تورك هەقی هەیە مافی قەومی و نەژادیی لەم وڵاتەدا داوا بکا . هیچ عونسورێکی تر ئەو مافەی نیە . ئەو رۆژەی ئەم خەتیقەتارە دەگاتە سنوور، چی دوودڵییە نامێنێ؛ چی پیلانە، لەبەرامبەر ئەو حەقیقەتەدا کە ئەوسا بە شێوەی موتڵەقی دادەمەزرێندرێ، بێ‌تەئسیر دەبێ" ** .

مەحموود ئەسعەد (٣٥) ی وەزیری عەدلیە،لە گوتارێکیدا (لە هەمان مانگ و ساڵدا) گوتی :" دەبێ تورك تاقە ئاغاو تاقە خاوەنێکی ئەم وڵاتە بێت . ئەوانەی لە ئەسڵی خالیسی تورك نین، دەتوانن هەر یەك مافیان هەبێ : مافی بوونە خزمەتکار و کۆیلە" *** .

شۆڕشی ١٩٣٧ی دەرسیم ، بەهۆی بەجێهێنانی یاسای مایسی ١٩٣٢ی حکومەتی تورکیا هەڵگیرسا ، کە بەزۆر کوردی لە کوردستان بار پێ‌کرد . هێزی هەوایی حکومەتی تورکیا- کە تازە دروست ببوو- دژی کوردی بێ‌چەك و هەژار بەکارهێنرا. کورد لە چەندین ناوچەی کوردەواری دەرکران و بە وڵاتی تورکدا بڵاوکرانەوە . تورکێکی زۆر، زۆرتر لەو تورکانەی لە بالکانەوە راونرابوون، هێنرانە کوردستان و پەیامی ئەوەیان

---

* رۆژنامەی" Vakit " (وەخت،کات)ی ١٩٢٥/٦/٢٨ ، و لە ل٢٧ی ئەم سەرچاوەیەدا هەیە :

Lucien Rambout, Les Kurdes et le droit, Ed. du cerf, Paris 1947.

** رۆژنامەی " میللیەت "ی تورکی، ژ- ١٦٣٩ ی ١٩٣٠/٨/٣١ .

*** رۆژنامەی" میللیەت " ی تورکی، ژ- ١٦٥٥ی ١٩٣٠/٩/١٩ .

پێ سپاردن کە " ژیاری بخەنە ناو کوردی دڕندەوە!" .

سیاسەتی کەمالی، بە سووکی دەیڕوانیە کـورد و بە " تورکی چیایی "ی ناو دەبردن . چاپ و بڵاو کردنەوە بە کوردی قەدەغە بوو.گوتیان زمانیکـوردی شێوازێکی هەژارە کە لە دوو یا سێ هەزار وشەی لە ئەسڵی نـاجۆری عارەبی و فارسی - یا ئەلبەتە تورکی - پێکهاتووە . زەمانێك کەس نەدەبوو قسەشی پێ بکا ، کـوردی گوتن لـە ناو خەڵکدا - بە تایبەتی لە ئیدارەکاندا - بە " سووکی کردن بە شەرەفی تورك" یا " تێکدانی ئـاسـایشـی دەوڵەت دەژمێردرا . ناوی کورد و کوردستـان لە هەموو جۆرە نووسین و کتێبێکدا قەدەغەکرا . نەخشەکانی زەمانی عوسمانییش کە "کوردستان"یان تێدا نووسرابوو، گۆڕدران و ئەو ناوەیان لێ سڕدرایەوە . ئەو کوردەی تادوێنێ بە " نـەتـەوەیەکی ئیمپراتۆریی عوسمانی " دادەنرا، ئەمڕۆ لەپڕ کرا بـە " کۆمەڵێکی دواکەوتووی بێ زمان و مێژووی تایبەتی و بێئەوەی هیچ پێوەندیەك هەبێ پێکەوەی گرێ بدا!" .

لە بەرامبەر ئەمەدا، دەوڵەت هات و بـە رەسمی مێژوویەکی تورکی سـەیری بۆخـۆی داتاشی، سـۆمەری و هیتییەکانیشی کردن بە " نەژادی خالیسی تورك ! " . مێژووی تورك لە گەیشتنی سەلجووقیەکان و تورکە عوسمانیەکانەوە (سەدەی یازدە- سێزدە) دەست پێدەکا . ئەسڵەن کاتێك یەکەم عەشیرەتانی سەلجووقی(ئوغوز) هاتنە ناوچەی ئەم ئەنقەرەیە (٣٦)، پتر لە دووهەزار ساڵ بوو کە هیتی هەر نەمابوون،کەچی ئەمان تازە دەڵێن هیتی تورك بوون . تورکیا، بۆ هاوکاری لەگەڵ داگیرکەرانی تری کوردستـاندا دژی کـورد، پـەیمـانـی " سەعداباد" ی ئیمزاکرد ، کە بەندی حەوتەمی دەڵێ :

> " هەریەکە لەو لایەنە بەرزانەی لێرەدا رێککەوتوون، دەستبەر دەبێ کە بەش بە حاڵی خۆی دژی دروست - بوونی یا چالاکیی باندی چەکدار و کۆمەڵە و رێکخراوانێك رەفتار بکا کە، بیانەوێ ئەو دامودەزگایانەی هەمن تێك بدەن و، یا نەزم و ئاسایشی هەر بەشێکی سنووری قەڵەمڕەویی لایەنی تر یا دەسەڵاتی حکومەتی ئەو لایەنە بشێوێنن " .

تورکیا، دوای مردنی ئەتاتورکیش (١٩٣٨)، هەڵوێستی لە نەتەوەی کورد نەگۆڕیوە .

چوار - باری سالانی ١٩٥٩ - ١٩٧٠

هەرچەندە تورکیا - وەك لە سەرژماریەکانی کۆمەڵی نەتەوە یەکگرتووەکانیشدا دەبینین - خۆی دواکەوتووە، بەڵام دیارە کوردستانی موستەعمەرەی دواکەوتووتر هێشتۆتەوە. کوردستان کە ١٩ ویلایەت ، ٢٩٪ی قەڵەمڕەویی کۆماری تورکیا و نزیکەی ٢٠٪ی هەموو دانیشتوانیەتی ؛ هێندێك لە هەلومەرجی، بەگوێرەی سەرژماریی رەسمیی دەوڵەتی تورکیا خۆی بەم جۆرەیە* :

	١٩ ویلایەتەکەی کوردستان	کۆماری تورکیا	١٩ ویلایەتەکەی کوردستان بە نیسبەت کۆماری تورکیا
نەخوێندەوار	٪٧٢	٪٥١ (٣٧)	
خەڵکی شار	٪٢٦,٩	٪٣٤,٤	
بەرهەمی سالانەی کشتوکال			
(بە ملیۆن لیرەی تورك)	٣٥٥٦	٣٣٢٤٥	٪١٠,٧
ماشێنی دروێنە	٢٧٠	٥٩٩٢	٪ ٤,٥
ماشێنی هاتوچۆ و باربەری	٥٢٥٣	٨٠٦٩٥	٪ ٦,٥
ژمارەی لقی بانك	١٧٩	١٩٨١	٪ ٩
ڕێگا و بان (بە کم)	٩٠٨٣	٤٨٦٣٩	٪١٨,٧

* بڕ- ئەم سەرچاوانەی " بنکەی سەرژماریی دەوڵەت " :

ئا- تاریم ئیستاتیستیکلەری ئوزەتی(خولاسەی سەرژماریی کشتوکال) ١٩٦٥، ١٩٦٦، ١٩٦٧ .

ب - سەنایعەت ئیشیارلاری سایمی(سەرژماریی کارمەندانی سەنعەت) ١٩٦٤، ئەنقەرە .

ج - ئیستاتیستیك ییللگی (ساڵنامەی سەرژماری) ١٩٦٣ .

هەروەها : کوی ڤەکویلو سۆرونو(مەسەلەی دێ و دێهاتی)، ئەنقەرە، ١٩٦٧، لە لایەن ڕێکخراوی نەخشەکێشیی دەوڵەت (د. پ. ت.)، وێڕای بڵاوکراوەکانی وەزارەتی کاروباری دێهات .

ئەم جەدوەڵەی تر دەربارەی باری سەنعەتی ١٨ ویلایەتی کوردستان (بێ مەرەش) و کۆماری تورکیایە،ساڵی ١٩٦٤ :

	١٨ ویلایەتی کوردستان	کۆماری تورکیا	١٨ویلایەتی کوردستان به نیسبەت کۆماری تورکیا
شیرکەتی دەوڵەتی	٢٦	٢٥٧	٪١٠
شیرکەتی ئەهلی	٧٥	٢٧٧٥	٪ ٢,٧
ژمارەی کرێکار	١٧٠٣٦	٣٢٦٠٠٠	٪ ٥,٢
ژمارەی مەکینە	٧٨٢	٥٤٩٨	٪١٤,٢
ژمارەی مۆتۆڕی کە بە کارەبا کار دەکا	٤١٩٥	٩٨٠٠٠	٪ ٤,١
ژمارەی مۆتۆڕی کە کارەبا دروست دەکا	٥٥	٤٨٠٠	٪ ١,٢

ژمارەی تراکتۆر لە سێ ساڵدا :

ساڵی	١٨ ویلایەتی کوردستان	کۆماری تورکیا
١٩٦٥	٣٥٩٤	٥٤٦٦٨
١٩٦٦	٥٢٣٧	٦٥١٠٣
١٩٦٧	٦٤٩٦	٧٤٩٨٢

خێزانێکی هەرێمی باکووری کورستان بە سەرانە خاوەنی ٧٣٠ ئار زەوی(ئار= ١٠٠م٢) و ٢٨ سەر گاوگۆل و ١١,٢سەر بزن و مەڕ و ٢٣ حەیوانی چووکەترە . کۆمەڵەی هەرەوەز لە هەرێمی باکووری کوردستاندا، ساڵی ١٩٦٥ تەنیا لە ٢٤٧ گونددا هەبووە . تەنیا ٢٥٪ی خێزانی دێهاتی، بۆیان هەبووە قەرز (بۆکشتوکاڵ) وەربگرن، قەرزەکە وەریشبگیرایە هەر خێزانە بە سەرانە ٦٣١لیرەی تورکی پێدەبڕا .

کوردستانی باکوور لە ١٩٣٨ـەوە تا ١٩٥٨ بێ دەنگ دەینالاند .

لە نوامبری ١٩٥٩دا، دوابەدوای کۆبوونەوەیەکی سەنتۆ(پەیمانی بەغدا ی پێشوو)، ٤٩ رۆشنبیری کورد(پا- رێزەر، بژیشك، خوێندکاری زانکۆ، ئەفسەر، مامۆستا) بە تاوانی " کوردچولوك"(کوردایەتی) درانە دادگا، کە ئەوە بە شتێکی دژی" تورکچولوك" (تورکایەتی)ی رەسمیی حکومەت دادەنرێ . ئێرانیش، هەر لەو کاتەدا و دوابەدوای ئەو کۆبوونەوەیەی سەنتۆ، چەندین رابەری حیزبی‌دیموکراتی‌کوردستانی گرت . ساڵێك و شتێك بوو رژێمی قاسمی عیراق (لە ١٩٥٨/٧/١٤دا) هاتبووە سەرکارو دەستووری کاتیی دانابوو کە بەندی‌سێیەمی باسی هاوبەشیی کوردو عارەبی لە عیراقدا دەکرد . لە مایسی ١٩٦٠دا، خوێندکارو خەڵکی دیکەش لە شارە تورکەکاندا خۆپێشاندانی گەورەیان دژی عەدنان مەندەریس رێکخست و داوای گەڕانەوە سەر بەجێ هێنانی بیروباوەڕی ئەتاتورکیان کرد . عەسکەر لە ٢٧ی هەمان مانگدا کۆدێتایان کرد ،" کۆمیتەی یەکێتی نەتەوایە- تی" جەنەراڵ گورسێل‌ی بە سەرەك‌کۆمار هەڵبژارد . جەنەراڵ گورسێل هاتە دیاربەکر، لە باڵکۆنی خانووی ئیدارەی شارەوانیی دیاربەکرەوە رووی لە خەڵك کرد وگوتی :"خەڵکی دیاربەکر ،خەڵکی دۆغو،وەرن،ماقووڵ بن، ئێوە تورکی ئەسڵن و کورد نین" . " شەریف فرات " ناوێك، ساڵی ١٩٤٥، کتێبێکی بەناوی " ویلایەتە- کانی رۆژهەڵات و مێژووی ڤارتۆ" داناوە(٣٨)، ویستوویە بەو کتێبە ئیسباتی بکا کە کورد تورکی خالیسن!؛ حکومەت کتێبەکەی ئەمجارە بە پێشەکیەکی گورسێل‌ـەوە چاپ کردەوە . گورسێل لەو پێشەکیەدا دەڵێ :

" گەلێکی وا کە شەخسیەتی تایبەتی خۆی هەبێ و پێی بگوترێ گەلی کورد ،لە دنیادا نیە . کورد نەك هەر تەنیا هاونیشتمانی ئێمەن، بگرە بە خوێن و نەژادیش برامانن . بەڵام خەڵکی دۆغو بە درێژایی سەدان ساڵە،بە هۆی دامودەزگای ئیدارەی خراپ و پشتگوێ خستن ، دابڕاون . ئەوانەی دەیانەوێ نیشتمانی تورك بکەن بە دوو کەرتەوە(٣٩)، سوود لەم هەلومەرجانە دەبینن (..) دەبێ رۆشنبیرانی تورك ئەوە بزانن کە چالاکیی" کورد- یزم" تەنیا یەك مەبەستی هەیە : لاوازمان بکا و ماڵمان وێران کا . هەڵبەتە ، ئێمە نابێ رێگای ئەوە بدەین، چونکە ویلایەتەکانی دۆغو نەك هەر دەرگای نیشتمان، بگرە قەڵاکەشی پێك‌دێنن . دەبێ ئەوپەڕی توانامان بە- کار بهێنین،ئەو راستیانە بۆ براکانی دۆغومان روون بکەینەوە. ئەگەر ئێمە گوێ بەوە نەدەین کە بیریان بەمانە رۆشن بکەینەوە، ئیتر ناتوانن بزانن کە تورکی خالیسن و ناتوانن ئەو پڕۆپاگەندانە پووچ بکەنەوە . بەهۆی ئەم پڕۆپاگەندە پەستانەوە، ئەو رۆژە دێ کە وڵات بکرێ بە دووکەرتەوە . بەڵام ئەگەر ناوچەکانی‌دۆغومان لەدەست بچن، زەحمەت دەبێ بتوانین لە ناوەڕاست و رۆژئاوای ئەنادۆڵیش بمێنینەوە . ئەم مەسەلەیە،بەچاوی سەیرکردنی

داهاتووی گەلی تورك و نیشتمانی،لەهەموو مەسەلەیەك گرنگترە. ئیتر رۆژی ئەوە هاتووە كە رۆشنبیرانی تورك لەم مەسەلەیە بگەن و بزانن چەندە گرنگە . دەبێ خۆمان یەكدی هۆشیار و ئاگادار كەینەوە . ئەم مەسەلەیە ئەساسییە،گرنگە، جیددییە، هەتاكو چارەی نەدۆزینەوە ناتوانین لە داهاتوومان دڵنیا بین " .

عەسكەر دەیویست پەلاماری خەڵكی ویلایەتەكانی كوردستان بدا ، جەنەراڵ گورسێل بە رۆژنامەنووسێكی سوێدیی گوت :" ئەگەر ئەو توركە چیاییانەی كە چاك نابن، ئارام دانەنیشن، لەشكر سێ و دوو لەوە ناكا شارو دێهاتیان بۆردومان و تەخت بكات، حەمامی خوێنێكی لێ سازدەكرێ كە خۆیان و وڵاتەكەیان هەڵلووشێ " * (٤٠) ؛ بەڵام گوایا عیسمەت پاشا - كە دیسان كرابۆوە بە سەرەك وەزیران - رای لەگەڵ ئەوەدا نەبووە .

هەرێمی باكووری كوردستان - وەك گوتمان- لە ١٩٣٨ـەوە تا ١٩٥٨ بێدەنگ دەینالاند ، تا شۆڕشی ئەیلوولی ١٩٦١ی كورد لە هەرێمی باشووری كوردستانەوە پەردەی ئەو سەبرو بێدەنگیەی دڕی . ئیترحكومەتی توركیا-ش دوای دانانی دەستووری ١٩٦١ كەمێك شلتری كرد .كتێبی كوردی، بە مەرجێ لە دەرەوەی كۆماری توركیا نەهاتبان، بە ئاشكرا چاپ دەكران و لە كتێبخانەكان دەفرۆشران، زۆر شریت و قەوانی كوردی بڵاوبوونەوە، وا دەبوو گۆرانیی كوردیت لە رادیۆ دەبیست . نووسەری كورد كەمال بادەللی كتێبی رێزمانی كوردی (بە توركی) بە ئاشكرا چاپ و بڵاو كردەوە. لە سەرەتای ساڵانی شێستدا ،خوێندكارانی زانكۆیەكانی ئەنقەرەوئەستەمبووڵ لە رێكخراوێكی بە ناوی " دجلە- فرات "دا كۆبوونەوە ، كە زۆر گۆرانی و موسیقا و هەڵپەڕكێی كوردیان بە ئاشكرا خستە بەرچاو. حكومەت ساڵی ١٩٦٢ ئیجازەی گۆڤاری"دەنگ"ی بە هەردوو زمانی كوردی وتوركی دا كە لە ئەستەمبووڵ دەرچێ، بەڵام تەنیا سێ ژمارەی لێدەرچوو و، دوای ئەوە حكومەت بە بەهانەی ئەوە كە نووسینەكانی" خەڵك زۆر دەوروژێنن" دایخست . نووسەری كورد مووسا عەنتەر ، ساڵی ١٩٦٧- ١٩٦٨ ، فەرهەنگێكی بچووكی" كوردی- توركی" بڵاو كردەوە،كتێبەكە بە ئاشكرا دەفرۆشرا ، بەڵام نووسەرەكەی چەند جار تووشی چەرمەسەری و دادگاكاری بوو(٤١) . نووسەرێكی دیكەی كورد محەمەدئەمین بۆزەرسلان ئەسڵی "مەم و زین"ی"خانی"ی كوردی و وەرگێڕاوی توركیی لەگەڵدا بڵاوكردەوە،خۆی گیرا وكتێبەكەشی كۆكرایەوە، تەنیا چەند سەد دانەیەكی لە دەستی حكومەت خەڵەست . لە لایەكی ترەوە، تورك " ئەولیا چەلەبی سیاحەتنامە-سی" یان بە زمانی توركیی نوێ بڵاو كردەوە ؛ بەڵام بەرگی چوارەمی كە باسی ئەمارەتە كوردەكان و ژیاریی

---

* رۆژنامەی داگینس نویهێتەر(Dagens Nyheter)ی ستۆكهۆڵم، ژمارەی ١٩٦٠/١١/١١ .

کوردی تێدایە هێشتا بڵاو نەکراوەتەوە، هیوادارین ئەویش بڵاو بکرێتەوە و بە ئەمانەت و بە بێ خەوشی .

هێنانە وڵاتی هەر نووسین و ئەدەبیاتێکی باسی کورد بکا لە دەرەوەی کۆماری تورکیاوە ،جا بەهەر زمانێك بێت، لەکۆماری تورکیا قەدەغەبووە و ئێستاش هەرقەدەغەیە؛لە ١٩٦٧/١/٢٥دا بڕیارێکی سەرەك‌کۆماریش بەم شێوەیە دەرچوو : " هێنانە وڵات و بڵاوکردنەوەی هەر چاپەمەنی، قەوان یان شریتێکی پڕکراوە، بە هەر شکڵێك، کە لە سەرچاوەیەکی بێگانەوە بێ و بە زمانی کوردی بێ، ناقانوونی و قەدەغەیە " . ئەو بڕیارە لە ژمارەی ڕۆژی ١٩٦٧/٢/١٤ی ڕۆژنامەی ڕەسمیی‌حکومەتی تورکیادا بڵاوکرایەوە،کە جگە لە جەودەت سونای (سەرەك کۆمار) خۆی، سەرەك وەزیران (سولەیمان دەمیرێل) ، سێ جێگری سەرەك وەزیران و هەژدە وەزیر ئیمزایان کردبوو .

ساڵی ١٩٦٧، سەرتاسەری هەرێمی باکووری کوردستان یەك پارچە چالاکی بوو . گۆڤاری" ئۆتوکەن "ی سەر بە فاشیستەکانی سەرهەنگ " تورکەش"ـە، وتارێکی بە ناوی نهێنیی نووسەرێك " ئادسز" (٤٢) لە ژمارە ٤٠ی نیسانی ١٩٦٧یدا بڵاوکردەوە . نووسەر دوای ئەوە کە تێدا دەڵێ : " کورد دواکەوتوو و بێ‌مێژوو و بێ فەرهەنگن، هەموویان کۆمونیستن و دەیانەوێ تورکیا لەت- لەت بکەن " ، پێشنیاری ئەوەمان بۆ دەکا کە " لەم وڵاتە دەرچین چونکە ئەم وڵاتە بەتەنیا هی گەلی تورکە "، ئەوجا کە پێشەکی لێی روونە کورد پێشنیارەکەی قەبووڵ ناکەن دەقیژێنێ و دەڵێ :" کاتێك ئێمە بە کوردان دەڵێین ئێوە حەقیقەتەکەتان ئەمەیە، لەشەرمان داناوەشێن، چونکە هەر چرو چاوی ئینسانیان نیە" . کورد ، ناڕەزاییان دەربڕی، داوایان لە حکومەت کرد بەگوێرەی بەندی ١٢ی دەستووری نوێی تورکیا (دابین کردنی مافی یەکسانی هاونیشتمانێتیی خەڵکی کۆماری تورکیا بەبێ‌گوێدانە نەژادو زمان و نەتەوەیان) گۆڤارەکە دابخا و نووسەری وتارەکەش سزا بدا . بەڵام ئەوەبوو لە جیاتی وەڵامی حکومەت ، هەر ئەو ئۆتوکەنـە خۆی وتارێکی دیکەی ئادسزی لە ژمارە ٤٢ی حوزەیرانی ١٩٦٧دا بە ناوی " وەڕینی کوردان " بڵاوکردەوە . دوای ئەوە کە بە توندی لە سەر قسەکانی پێشووی سوور دەبێ، دەڵێ :

" خۆ ئەوە هەر من نیم ، ئەوە سەرەك کۆماری تورکیا جەنەراڵ جەودەت سونای خۆی لە پێشدا گوتوویە ئەوانەی تورك نین با لە تورکیا دەرچن " .

ئەوجا دەڵێ : " با کورد لەپێشدا داوا لە سەرەك کۆمار بکەن حاڵ و حیسابی قسەکەی خۆییان تێبگەیەنێت".

دوای ئەوە دەڵێ :

" با خەڵکی ویلایەتەکانی دۆغو ١٠٠٪یش کورد بن، جا خەونی دروست کردنی دەوڵەتی کورد لەسەر خاکی تورکیا هەمیشە وەك ئەو خەونە دەبێ کە یۆنان بە بیزەنتە و ئەرمەنی بە ئەرمەنستانی گەورەیەوە دەبینن " .

ئادسز دیسان کورد ئامۆژگاریدەکاتەوە :

"با کورد لە تورکیا دەرچن، بۆ کوێ بچن؟ بۆ هەرکوێیەك حەز دەکەن . با بچنە ئێران،هیندستان، لای بارزانی؛ با لە کۆمەڵی نەتەوە یەکگرتووەکان داوابکەن نیشتیمانێکیان لە ئەفریقا بۆ بدۆزێتەوە" .

ئادسز داوا لە کورد دەکا وا نەکەن تورك سەبریان بەسەر بچێ و تووڕە بن و، ئەوەی بەسەر ئەرمەنیەکان هات بە سەر کوردیش بێت :

" با پرسیاری ئێمە لە ئەرمەنیەکان بکەن (..) ئێمە تورکی نەتەوەیی راستەقینەین . تورك دەوریان لە مێژوودا هەبووە، ژیاریەکیان داهێناوە، و دەوڵەتی گەورەیان پێکهێناوە . نەژادی ئێمە قەڵەمڕەویی بێ پایانی حوکم کردووە . بەڵام تۆ وەرە توخوا سەیری ئەم رۆژهەڵاتی نزیکە بکە و رامێنە، لەوەتای تورك جێیهێشتووە چەند پایەی نزم بووە . عارەب نەتەوەیەك بوون چەقە و هەرایەکی زۆریان کرد، جارێك مێژوویەك و ژیاریەکیان هەبوو؛ بەڵام سەیرکە لەوەتای لە ئێمە جیابوونەتەوە و داویانەتە پاڵ ئینگلیس، چۆن بێچارە بوون ، لە شەڕێکی پێنج رۆژەدا بە جووی قنزە راونران و لە بەرامبەر جیهاندا عاریان بەسەر خۆیان هێنا . ئێوە...، ئێوە تەنیا کۆمەڵێکی دواکەوتووی بێ فەرهەنگن و چیدی، ئێوە نە دەوڵەتتان هەبووە و نە ژیاری (..)، ئێوە تەنیا بۆ نەتەوایەتییکورد کار دەکەن . داوامان لێ دەکەن زمانەکەتان رێ بدەین، خوێندگەی خۆتان هەبێ و چاپەمەنیی جیای خۆتان هەبێ، بەڵام کۆبوونەوەی خۆتان هەر دەکەن،کە باسی" بارزانی "ی تێدا دەکەن و بە قارەمانی نیشتمانیی خۆتانی دادەنێن و چەکی بە تورکیادا بۆ دەبەن، شیعری کوردی بۆ منداڵەکانتان دەخوێننەوە،و ئەوانەتان کە گەیشتوونەتە پلەی پرۆفیسۆری، پێوەندی بە رێکخراوەکانی ئەورووپاوە دەکەن . ئەمە هەمووی بۆ ئەوەیە دەوڵەتی کورد دامەزرێنن (..) بەڵام ئەورۆژەی ئێوە بۆ ئەوە رادەپەرن کە تورکیا لەت - لەت بکەن ، دەبینن بۆ چ جەهەننەمێکتان دەنێرین " .

کورد بە گشتی، چ ئەوانەی لە هەرێمی باکووری کوردستان و چ ئەوانەی لە وڵاتی تورکدا ، بەتایبەتی لاوان و خوێندکاران، بەجارێك خرۆشان ؛ ١٩ کۆمیتەی خوێندکاران (یا شاران) ی : ئاگری، باتمان، بنگۆل، بتلیس، جزرە، دیاربەکر ، خارپووت، ئەرزەرۆم، هەکاری، خنس، کاهتا ، کارلیۆڤا ، ماردین، مووش، سێوەرەك، دەرسیم، ئورفە، وان،و ڤارتۆ بەیانێکیان پێکەوە نووسی و ئیمزا کرد ؛ بەشێوەی نامەیەك بوو بۆ ئۆتوکەن و

پان تورانیستی فاشیست، و وێنەیان لێ بۆ سەرەك كۆمار و سەرەك وەزیرانی توركیاش نارد ، تێدا دەڵێن :

" ئێوە ئەوە باش بزانن كە هیچ هێزێك لەم دنیایەدا نیە بتوانێ لە نیشتمانی خۆمانمان دەربكا ، وەرنە مەیدان و ئەوجا دەبینین ئێمە یان ئێوەن لەم وڵاتە قاو دەدرێن " .

لە ١٩٦٧/٨/٣ دا ، نزیكەی هەموو شارەكانی هەرێمی باكووری كوردستان خۆپیشاندانی گەورەیان تێدا كرا . خۆپیشاندان دژی هەڵوێستی پان- توورانیستەكان بوو ،بەڵام جگە لەوەش هەر دژی سیاسەتی چەوساندنەوەی نەتەوایەتی و بەدواكەوتووهێشتنەوەی بەئانقەستی كورد و كوردستان بوو . لە بانگەوازێكی كۆمیتەی ئامادە- كردنی خۆپیشاندانەكاندا ، كە لە شاری دیاربەكر بڵاوكرایەوە ، ئەمە دەخوێنینەوە :

" برای رۆژهەڵات و باشووری رۆژهەڵات !

تــۆ كە سەدان ساڵە پشتگوێ خراوی (..) تــۆ كە قەت هیوات لەدەست نەداوە(..) ئەمڕۆ كە توركیا بە پێی نەخشەیەك پێشدەكەوێ ، تــۆ بەگوێرەی پلانێكی بۆیان داناویت بە پاشكەوتووت دەهێڵنەوە ، ئەم نەخشەی پێنج ساڵەی گەشەپێدانە تەنیا ئەوەیە جیاوازیی رۆژهەڵات و رۆژئاوا گەورەتر دەكا" .

لە بانگەوازی " كۆمیتەی ئامادەكردن"ی سیلڤاندا ئەمە دەبینین :

" برای رۆژهەڵات و باشووری رۆژهەڵات !

تۆ ، رۆڵەی رۆژهەڵاتی شەهید ،كە بەوەت تاوانبار دەكەن كە سەرەتاییت ، دەزانیت كە لە ٤٤ ساڵی تەمەنی جمهوریەتدا رێز لە هیچ مافێكت نەگیراوە (..) هەرچەندە كەرەستەی خاو لە وڵاتی ئێمەدایە ، كەچی مەڵبەندی ئێمە هیچ سەنعەتێكی بەخۆیەوە نەدیوە .نەوت، ئاسن، و كرۆم لە ناوچەكانی ئێمەوە دەبەنە ئەسكەندەرۆنە، مەرسین،قەرەبوك وشارەكانی دیكەی رۆژئاوا(..) حكومەت هەمووساڵێك فێڵمان لێدەكاو وردكەپاشماوە نەبێ هیچمان بۆ ناهێڵێتەوە .

برای رۆژهەڵات !

تۆ كە سەعاتی رزگاریت لێیدا ،پانتوورانیی فاشیست دەیانەوێ لەنیشتمانی خۆتت دەركەن چونكە بەكوردی قسە دەكەیت و كوردیت(..)

برای رۆژهەڵات !

تۆ دەبێ وەڵامێكی ئەوانە بدەیتەوەكە بەهۆی نەتەوەو زمانەكەت بە سووكیەوە لێتدەڕوانن . تۆش- بەلای كەم- ئەوەندەی ئەوانی دی خاوەن بەرزیی گیانیت و زمانەكەشت وەك زمانانی دی شایانی رێزە، تۆ دەبێ بەوانی

دی بڵێیت کە زمانەکەت شایانی ڕێزە و کە خاوەنی شەرەفیت . لەبەرئەوەیە کە دەبێ لە خۆپیشاندانی گەورەی سیلڤانی ڕۆژی یەك شەممە ١٩٦٧/٨/٣دا بەشدار بیت " .

ڕۆشنبیر و نیشتمانپەروەرێکی گەورەی کورد " فـایق بوجاك "،کە پارێزەر و نایبی ئورفە بوو،کەمێك دوای خۆپیشاندانەکانی ١٩٦٧ بە شێوەیەکی تاریك کوژرا(٤٣) . ڕۆشنبیر و نایبێکی پێشـووی تر مستەفابوجاك ناچار لە وڵات رایکردو بووە پەنابەر لە هەندەران . ڕۆشنبیرانی دیکەی کورد ،لەوانە سەعید ئێلچی، بە تاوانی بوونە ئەندامی" پارتی دیموکراتی کوردستانی تورکیا"، لە کانوونی دووەم(ژانویە)ی ١٩٦٨دا گیران و خرانە زیندانی ئەنتالیا؛ هەرچەندە بەڵگەیەکیشیان پێ نەگیرا و هیچیان لەسەر ئیسبات نەبوو، بەڵام هەر بەتەواوی وازیان لێ نەهێنان و بە کەفالەت(زامنی) بەربوون .

خـۆپیشـاندان، سـاڵی ١٩٦٨ و ١٩٦٩ش هـەر بەردەوام بوو و گوێی بـە هەرەشەوگوڕەشەی پۆلیس نـەدەدا . ئەمجارە بە ڕابەریی" د. د. ك. ئۆ." (٤٤) بوو . دەوری بیست هەزار خوێندکاری کورد لە زانکۆیەکانی دەوڵەت وکۆلیجە ئەهلیەکانی ئەنداز یاریدا هەبوون، زۆربەیان لە" د. د. ك. ئۆ." دا بوون،کە حکومەت ئیجازەی دابوو و بە یەکێك لە گەورەترین یەکێتیەکانی خوێندکاران دادەنرا لە کۆماری تورکیادا، ئەمەش ڕوویەکی لافی دیموکراسیی جمهوریەت؛ بەڵام کە لە مایسی ١٩٦٩دا دوو " شەرلاتی نەناسراو" لە شەقامێکی پڕ لە خەڵکدا تەقەیان لە دوورابەری " د. د. ك. ئۆ. "کرد و هەردووکیان کوشتن، پیاوکوژەکان رایانکرد و باسێکیان نەبوو!، ئەوەش ڕوویەکەی دیکەی دیموکراسیی جمهوریەت .

ساڵی ١٩٦٩بوو، ئەو کوردە سۆسیالیستانەی لە سەر مەسەلەی کورد لە " تورکیە ئیشچی پارتیسی" (پارتی کرێکارانی تورکیا) تەکینەوە،هاتن لەگەڵ نیشتمانپەروەرانی دیکەی کورددا یەکیان گرتەوە . ئەوە تەوژمێکی زۆری دا بە کـوردایەتی، و لەولاشەوە ترسی زۆری خستە دڵی ڕژێمی تورکیا و ئەفسەرانی لەشکرەوە . لەشکر لەوە دەترسا حکومەتی دەمیرێل " خەتەری کورد"ی پێ لەناو نەچێ ، کەواتە دەبوو دەمیرێل یا لە کورد بدا یا واز لە حوکم بهێنێ،دیارە خۆی و مەنتەشە ئۆغلو ڕێگەی یەکەمیان هەڵبژارد. حکومەتی تورکیا ،کەمێك دوای ١١ی مارتی ١٩٧٠ ،ئیرهاب و کوشتن و بڕینی کوردی مل لێ نایەوە . باسی"عەمەلیاتی کۆماندۆ لە دۆغو"ی بەدناو، تورکیش بە بەربڵاوی ئاگاییان لێ هەیە . هێزی کۆماندۆ بە ڕەسمی بۆ شەڕی دز و جەردە سازکراوە، فەرمان لە وەزیری ناوخۆ وەردەگرێ . وەزیری ناوخۆ (مەنتەشە ئۆغلو) ئەو کەسەیە کە ساڵی ١٩٦٦ کاتێ بوومەلەرزە شاری ڤارتۆی کوردی وێران کرد، و سێ هەزارکەسی کـوردی تێدا کوژرا، ئەوسـا ئـەم چووبوو

دیدەنیی لە وێرانەکانی بوومەلەرزە کردبوو، ناڵەی قوربانییانی بەر گوێ کەوتبوو،گوتبووی : " دەنگی درندەی ژێر وێرانەکانم دێتە بەرگوێ" .

شاری سیلڤان ، کە رۆژگارێك پایتەختی رازاوەی دەوڵەتی مەروانیی کورد بووە، و ئێستا(١٩٧١) شارێکی بچکۆلەیە ١٨ هەزار کەسی تێدا دەژی، شـانۆی یـەکەم هێرشی کۆماندۆ بوو . ئـەمـە باسێکی کورتی ئـەو عەمەلیەتەی کە " د. د. ك. ئۆ. " لە بەیانی ئاگاداریی ژمارە ٢ی ١٩٧٠/٤/٢٥یدا بڵاوی کردۆتەوە :

« رۆژی ٨ی نیسانی ١٩٧٠ ، رێك لەگەڵ شەفەقدا، هێزێکی دووهەزارکەسیی کۆماندۆ و جەندرمە "سیلڤان"-یان ئابڵۆقە دا، ٢٠٠ ئۆتۆمبیل و ٦ هەلیکۆپتەری کۆماندۆی ناوچەی دووەمی عەسکەرییان* پێبوو، فرۆکەی ئاگاداریی " تیپی زرێپۆشی دیاربەکر "یشیان خستبووە کارەوە . کـۆمـاندۆ و جەندرمە هاتنە شارەوە و هـەتا سـەعات هەشتی شەو، حەڤدە سـەعات، بـەسـەر سـەدان ماڵیاندا دا، بێ ئـەوەی هیچ ئیجـازەیەکی رەسمیی پشکنین پیشان بدەن . پیاو لە ناو نوێنەوە کێشرانە دەرەوە و برانە ئۆردوگای تایبەت و لەوێ بـەر شکەنجەی بێ وێنە دران (..) کۆماندۆ دەیانگوت کە فەرمانی حکومەتی حیزبیعەدالەت بەجێ دێنن، بەڵام ئەوەی کردیان دژی یاسا و دەستوور بوو، تەواو وەك لەشکرێکی بچێ وڵاتی دوژمنی داگیر بکا رەفتاریان کرد .

نزیکەی هەموو پیاوی شـاری سیلڤان، رێك ٣١٤٤ بە ژمارە،برانە دەرەوەی شار، لێدران، و سووکـایەتییان پێکرا : " سەگەل، کوردینە، جاسووسانی بارزانی" . کۆماندۆ دەیانقیڕاند :" پێمبڵێ چەکـەکـانت لـە کوێ شاردووەتەوە دەنا ژنەکەت...، ژن ومنداڵ لە شاردا هێڵرانەوە و زۆریان دەستدرێژییان لێکرا ،لە ژنێکیان دا هەتا مرد.هەمان رەفتاریان لە چەند شاری بچکۆلەی کوردەواریی تریشدا کرد ؛لە : بنگۆل، باتمان، تەتوان؛ و لە زۆر دێهاتی ناوچەی : هەکاری، بنگۆل، سێوەرەك، دیاربەکر، و ماردین » .

ئەم بەیانە پێشکەش بە" گەلانی تورکیا" کرابوو ،چەند رێکخراوێکی چەپی تورکیش ئیمزایانکردبوو**و وێنە-یان لێ بۆ سەرەك کۆمار و سەرەك وەزیرانی تورکیاش ناردبوو . سەرەك کۆمار(سونای) زۆر لەوە تووڕە ببوو کە لاوی تورك شتیکی ئیمزا کردووە کە " گەلی تورکیا"ی تێدا کراوە بە " گەلانی تورکیا" .

((عەمەلیاتی کۆماندۆ ساڵی ١٩٧١یش هەر بەردەوام بوو)) .

---

* لە ساڵی ١٩٦٧ـەوە کۆماری تورکیا کراوە بە سێ ناوچەی عەسکەری، دووەمیان کوردستان دەگرێتەوە .

** وەك : تورکیە دەڤریمجی گەنجلك فەدەراسیۆنو(یەکێتی گەنجانی شۆڕشگێڕی تورکیا)- لقی ئەستەمبوڵ؛←

پێنج - تورکیه ئیشچی پارتیسی

" ت .ئی .پ." (تورکیه ئیشچی پارتیسی = پارتی کرێکارانی تورکیا) پارتیەکی سۆسیالیستە ،یا - کە ئێستا قەدەغە کراوە- بڵێین سۆسیالیست "بوو"، سەردەمێك ئیجازەی رەسمی و نوێنەری لە پەرلەماندا هەبوو . هەمیشە بەشێکی گرنگی کورد بووە؛ سەردەمێك و هەتا پاییزی ١٩٦٩ش، لەکاتێکدا سەرۆکەکەی محەمەدعەلی (مەهمەت ئەلی) ئایبار تورك بوو، سکرتێری گشتیی دکتۆر زیا ئەکنجی(بژیشك و نایبی شاری دیاربەکر) کورد بوو؛ یان کاتێك رابەرێکی یەکێتی سەندیکایەکانی تورکیا شابان ئەریك ی تورك سکرتێری گشتیی بوو، محەمەد عەلی ئاسلان ی رۆژنامەچیی کوردی خەڵکی ئەرزەرۆم سەرۆکی بوو . " ت .ئی .پ." لە روو بە رووبوونەوەی مەسەلەی کورد و مەسەلەی دیکەی گرنگدا، ساڵی ١٩٦٩ بوو بە چەند دەستەیەك . هێندێك ئەندامانی، ساکارانە، لایان وابوو دەکرا لە رێی ئەفسەرانی گەنجی سۆسیالیستی لەشکرەوە حکومەتێکی دیموکرات دابمەزرێ . ئەزموونی ئەو " حکومەتە سۆسیالیستە دیموکراتانە"ی چەندین وڵاتی دنیای سێیەمیان لەبەرچاو نەبوو کە چ دیکتاتۆریەتێکی عەسکەرییان لێ پەیدا ببوو . بەڵام نوختەی هەرە گرنگ مەسەلەی کورد بوو . ئەوەبوو، تا ساڵی ١٩٧٠، لە کاتێکدا کە " ت .ئی .پ." لە مەیدانی تیۆریدا بریاری پێشقەرووییانەی لەسەر" ئیمپریالیزمی جیهانی " یا " پاشقەرووییی تورك" دەدا ،دەهات بەرەسمی ئینکاری ئەوەی دەکرد مەسەلەیەك هەبێ ناوی" مەسەلەی کورد" بێ . دیارە زوو خۆیان دیتەوە کە چەند لەکاروانی رووداوان جێمابوون، بە تایبەتی لەم مەسەلەیەدا . بزووتنەوەی کورد لە کوردستان بە بێ پشتگیریی پارتیەکەی ئەوانیش هەر بەردەوام بوو!، لەلایەکی ترەوە رێکخراوێکی تر :" دەڤ - گەنج " (٤٥) ،بەدوای " د. د. ك. ئۆ."دا ،باسی کوردی دەکرد . وێنەی هەموو پەڵەکانی دەردی پەستی و خەتەری لەخۆبێگانەبوون ،و نەخۆشیی ئەوەی پیاو شەرمی بە نەتەوە ونیشتمانی خۆی بێ، ئەوانەت هەمووی تا ١٩٦٩ و لەوانەیە تا ١٩٧٠ش،بە روونی لەم" ت .ئی .پ."یەدا دەدیت . ئەمە دەرسی تێدایە، بۆ ئەوە دەبێ پیاوکەمێکی لەسەر بڕوا : تا ١٩٧٠ش زۆر لە ئەندامانی " ت .ئی .پ."، ئەگەر بە چاوی سووکی و پەستییشەوە سەیری مەسەلەی کوردیان نەکردبێ،ئەوا حەقەن بەهیچ جۆرێك گوێیان نەداوەتێ . زۆر لاوی کورد لەو پارتیەدا ،کە زۆرتر

← و ئیستانبوڵ‌تەکنیك ئوونیڤێرسیتەسی تەلەبە بیرلیگی(یەکێتی خوێندکارانی زانکۆی تەکنیکی ئەستەمبووڵ) .

خوێندکارانی زانکۆی" دۆغو!" بوون، تەواو لەناخی دڵەوە خۆیان پێ سۆسیالیست بوو، کەچی بە فیزێکەوە، بە تورکیەکی شەق ویەق و لەهجەیەکی واوە کە ئاشکرای دەکردن خەڵکی "دۆغو!" بوون، شانازییان بەوەوە دەکرد کە " تورکی خالیسن!"، و زۆر بە سووکایەتی و گاڵتە پێکردنەوە پاکانەیان لە ئەسڵی کوردی خۆیان دەکرد . ئای...ئەفەندی(ئاغایان) ویستیان شۆڕشی جیهانی بەجێ بێنن، ویستیان بۆ گەلانی ڤێتنام و فەلەستین شەڕ بکەن ... چۆن، بەڵام " دۆغو! "یان بەدڵ نەبوو، جگە لە گاڵتە پێکردن کارێکی دیکەیان پێ نەبوو . دایـك و باوکی خۆیان کە جووتیار و کرێکاری هەژاری کورد بوون و لەوانەیە یەك وشەی تورکییان نەزانیبێ، خەڵکی "دۆغو!"ی بێچارە کە دەچەوسێندرانەوەو دادەدۆشران، ئەوانە شتێك نەبوون سۆسیالیزمی ئەمان کارێکی پێ هەبێ و بەلایەوە بچێ . دە دیارە پارلەرسۆسیالیزم(ی لاف لێدان و فشەی بەتاڵ)ی وا کە خۆی لە خودی وڵاتی خۆی گێل بکا، ئاخریەکەی ناکرێ بەجیددی وەربگیرێ . پرۆفیسۆری بەلجیکی " گی ئێرۆ " لە کتێبەکەیدا " ئەتنیزم (قەومایەتی) چیە؟ "، باسـی ئەو دەردە دەکا کـە چۆن کەسانێکی گەلێکی چەوساوەی کـە لە رووی ژمارەوە کەمترە، لەوە دەگەڕێن خۆیان لە ریزی ئەو گەلەی تردا کـە زۆربەیە هاوجۆر کەن، تـاکو بەرژەوەندی و جێ و رێی خۆیان دابین کەن . ئــەو کەسـانەی گرێی خۆ بـە کەم زانین و نەخۆشی پەکی خستبوون ، بە دەست هەستی سووکایەتی تلانەوە وای لێ کردبوون بەن بە خەتەرترین و شۆڤێنیـترین عونسور لەناو دەستەی زۆربەدا بۆ سەر ئەسڵی گەلی خۆیان . دیارە زۆرتر هەر وایە، ئەو جۆرە کەسانە کەسانێکی پەستن، شەرمیان بە نەتەوەی خۆیانە و دژی ئازادیی گەلی خۆیانن . قسەیەك لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەیە، دەڵێ : ئەوەی ئینکاری ئەسڵی خۆی بکا بیژووە(زۆڵە) . بەڵام، پیاو ناشبێ زۆر گلەیی لەو جۆرە کەسانە بکا کە ئاوا لە نەتەوەکەیان دادەبڕێن ، چونکە ئەوانە زۆریان - بە شێوەیەك - قوربانیی رژێمن، لەوانەیە زۆرتر شایانی ئەوە بن پیاو بەزەیی پیانابێتەوە تاوەکو ئاوا هەر بە پەستیان دابنێ .

کەواتە، بـە هـەرحاڵ، بیروباوەڕی نـەژادپـەرسـتیی حوکمی تورکیا لـە پارتیەکی سـۆسـیالیسـتیشدا هەبوو!، راستیەکەی ئەمەیە :

نەتەوەیەکی چەوساوە، بەدەستی خۆی خەبات بۆ ئازادیی خۆی نەکا، هەرگیز ئازاد نابێت . نە سۆسیالیزم ، نـە دیموکراسی، نە ئینسانیەت، نایەن ئازادیی بۆ لەسەر سینییەك دابنێن و پێی بڵێن : " فەرموو"!(٤٦) .

نەتەوەیەکی وا ،چەندە ئامادەی قوربانی دان بێت، دەتوانێ ئەوەندە سەربەرزیی خۆی بسەپێنێ، ئەوسـاو تـەنیا ئەوسا، ئەوەی دۆستایەتیی لەباردا بێت پەیدا دەبێت . ئەو نەتەوە سستەی دەست بەردەداتەوە، قوڕی بـە سـەر ،

تەنیا مەرگ بە چاوی خۆی دەبینێت .

زۆرتر وادەبێ، لەهەموو جیهاندا، کورد بە نموونەی ئازایەتی دەهێننەوە، بەڵام ئەو ئازایەتیەی بۆ نەتەوەیەکی دەروون سەربەخۆ پێویستە تا سەربەخۆیی کیانی خۆی بسەپێنێتەوە، زۆرتر لە رووی مەعنەوی و رەوشتەوەیە تا لە دەست و بازووەوە، ئەوەیە کە پیاو بەتەواوی بزانێ"بەرپرسیاری" چیە و شانی بداتە بەر و پەیمان لەگەڵ بیروباوەڕی فەلسەفی یا سیاسیدا ببەستێ . سەد شوکر، گەلی کورد لە سایەی کۆششی لاوەکانیەوە ئیسباتی کردووە کە ئەو جۆرە ئازایەتیەشی هەیە .

محەمەد عەلی ئایبار، لە ١٩٧٠/٧/٢٤دا لە پەرلەمان، داوای لە حکومەت کرد مەسەلەی " عەمەلیاتی کۆماندۆی دۆغو" روون بکاتەوە . ئایبار" خەتەری ئەو عەمەلیاتەی بۆ سەر یەکێتی نەتەوایەتی" خستە بەر چاوی حکومەت، ئەوجا گوتی :

« لەوەتای دروست بوونی کۆمارەوە، هاونیشتمانەکانی دۆغو وگونەی دۆغو هیچ کاتێك وەك هاونیشتمانی دی سەیر نەکراون . ئەم هاونیشتمانانەی کە بە کوردی قسە دەکەن،رەفتارێکی تایبەتی وایان لەگەڵدا دەکرێ وەك هاونیشتمانی دەرەجە سێ بن . ئەم حکومەتەی ئێستاش یەکەم حکومەت نیە سیاسەتی وای لەگەڵ بەکارهێنابن، سیاسەتی ئیرهاب هەمیشە لە دۆغو وگونەی دۆغو هەبووە . بەڵام گیروگرفت بەم شێوەیە چار ناکرێن، سیاسەتیئیرهاب دەمانگەیەنێتە رۆژێکی وا کە رێك بە پێچەوانەی ئاواتی خاوەنی ئەمکردارانە بێت . پێویستە ئەم سیاسەتە نەمێنێ، تاکوهاونیشتمانی دۆغو هەست بەوە بکا کە پێوەندیی بەم نیشتمانەو بە کۆمەڵگای ئەم نیشتمانەوە هەیە .»

ئەسڵی گشت قسەکانی ئایبارو هەڵوێستی ئایەکانی دی،دەکرێ لە پوختەی راپۆرتی پەرلەماندا بخوێنیتەوە*.

قسەکانی ئایبار لەلایەکەوە زۆر ترسنۆکانە بوون،چونکە ئایبار کوردی بە نەتەوە ناونەبرد ، داوای لەحکومەت نەکرد مافە نەتەوایەتیەکانی گەلی کورد بسەلمێنێ، ئەویش کوردستانی بە دۆغو ناوبرد. هەموو داواکەی ئەوەبوو حکومەت دەست لە سیاسەتی ئیرهاب لە"دۆغو" هەڵگرێ ،ئەویش بۆ خاتری"یەکێتی نەتەوایەتی"ی کۆماری تورکیا . قسەکانی لەلایەکی دیکەوە، ئازایانە بوون ،کە- بەهەرحاڵ - سەرنجی بۆ چەوساندنەوەی نەتەوایەتیی کورد راکێشا ؛ چەند نایبێکی "دۆغو" - لەسەرئەوەندەش - جنێویان پێدا . ئەگەر ئەوەمان لە بیر

---

* بەشی ٣، بەرگی ٨، تۆماری ١ ، کۆبوونەوەی ١٣٤ی ١٩٧٠/٧/٢٤ .

بێت کە سێ- چوار ساڵ بەر لە ١٩٧٠،هەر ئەم ئاییارە خۆی کە رابەرو نوێنەری" ت .ئی .پ." بوو لەکۆنگرەی سۆسیالیستی نێو- نەتەوایەتیدا لە ستۆکهۆڵم، لە وەڵامی پرسیاری رۆژنامەنووسێکدا گوتی : " مەسەلەیەك نیە ناوی مەسەلەی کورد بێت لە تورکیادا "، و ئەو قسەیەی ئەوسای و ئەمانەی ئێرەی بەراوردبکەین، دەردەکەوێ کە هەڵوێستی دوای ئەو چوار ساڵەی باشتر بووە . رابەرێکی دیکەی" ت .ئی .پ." فاتمە ئیسمەنێ ئەندامی مەجلیسی سەنای تورکیا، ئەویش داوای لە حکومەت کرد"سیاسەتی کۆماندۆ لە ویلایەتەکانی دۆغو" بوەستێنێ . ئیسماعیل جەم، لە ژمارەی ١٩٧٠/١١/٢٦ی" میللیەت " دا، باسی قسەکانی ئاییاری پەرلەمان دەکا : « لێدوانەکە دەریخست کە بە راستی کێشەیەکی دۆغو هەیە (..) بەڵام ئەو رێیەی بەرپرسیارانمان لەو مەسەلەیەدا گرتوویانەتە پێش جیددی نیە، هەروەك وشترمر دەکەن، سەریان دەخەنە ناو لمەوە . ئەم هەڵوێستەیان لەبەرامبەر مێژوودا بەرپرسیاریان دەکا(..) مەسەلەکە ئەوەیە کە ئاییار پیشانی داین .کە کرداری کۆماندۆیەکان بە پێچەوانەی دەستوورە .»

کۆنگرەی چوارەمی" ت .ئی .پ."(٢٩- ٣١/ ٧/ ١٩٧٠) ئەم بڕیارەی دەربارەی مەسەلەی کورد هەبوو :

« ـ گەلی کورد لە رۆژهەڵاتی تورکیا هەیە .

- هێزی فاشیستی چینە دەسەڵاتدارەکان، هەر لە سەرەتاوە، سیاسەتی چەوساندنەوە و ئیرهاب و تواندنەوەی گەلی کوردی گرتۆتە بەر . ئەمەشی زۆر جار بە کرداری خوێناوی و بە تەوژم بۆهێنان بەجێ هێناوە .
- هۆیەکی ئەساسیی دواکەوتوویی ئەو ناوچانەی گەلی کوردی تێدا دەژی لەچاو ناوچەکانی دی، بێجگە لە یاسای پەرەسەندنی نارێکی سەرمایەداری، سیاسەتی کۆمەڵایەتی وئابووریی هێزی چینە دەسەڵاتدارەکانە، ئەوەیان لەبەرچاو بووە کە ئەم ناوچەیە گەلی کوردی تێدا دەژی .
- لەبەرئەوە، گیروگرفتی رۆژهەڵات بە گیروگرفتێکی ناوچەیی دانان، درێژە پێدانی بیروباوەڕی شۆڤێنیانە و نەتەوەییانەی چینە دەسەڵاتدارەکان دەگەیەنێ و هیچی دی .
- پشتیوانیی حیزبی ئێمە، کە دوژمنێکی سەرسەختی ڕێبازی دژی دیموکراتی و فاشیستی و چەوسێنەرو نەتەوەیی شۆڤێنیانەیە، لە خەباتی گەلی کورد بۆ وەدەست هێنانی مافە دەستووریەکانی هاونیشتمانێتیی خۆی و بۆ هێنانەدیی ئاوات و داخوازە دیموکراتیەکانی، ئەرکێکی شۆڕشگێڕانەی تەبیعی و پێویستە .
- دەبێ سۆسیالیستەکانی کورد و تورك، شان بە شانی یەك لە چوارچێوەی حیزبدا، بۆ ئەوە تێ بکۆشن کە، خەبات بۆ دەربڕین و بەجێهێنانی داخوازە دیموکراتیەکانی گەلی کورد و ئاواتەکانی بە ژیانێکی شاد لە

لایەك و، خەبات بۆ شۆڕشی سۆسیالیست بە رابەریی چینی کرێکارو پێشڕەوەکەی کە پارتیەکەی ئێمەیە لەلایەکی دی، تێکەڵ بێ و ببێ بە تاقە شەپۆلێکی شۆڕگێڕ .

- فرمانی لەناوبردنی بیروباوەڕی نەتەوەیی - رەگەزپەرستانە و شۆڤێنیانە و بۆرژوایانەی دژی کورد لە ناو ریزی لایەنگرانی حیزب، سۆسیالیستان، کرێکاران و هەموو جەماوەرانی زەحمەتکێشدا، ئامانجێکی ئەساسی و درێژخایەنی خەباتی فکری و پەرەپێدانی حیزبمانە .

- پارتی،لە روانگەی خەباتی شۆڕشگێڕی سۆسیالیستی چینی کرێکارو پێویستیەکانیەوە دەڕوانێتە مەسەلەی کورد . »

١٤ ساڵ بەر لەوە بوو (ئەیلوولی ١٩٥٦) ،کە "ح. ش. ع." (الحزب الشیوعی العراقی = پارتی کۆمونیستی عیراقی) ، لەژێر تەوژمی کوردایەتی و پارتی دیموکراتی کوردستاندا، ئەم بڕیارەی لە کۆنفرانسی دووەمیدا هەبوو :

« بەندی ١ :

ئەو مەڵبەندەی عیراقی کە عارەبی تێدا دەژی، بەشێکە لە نیشتمانی عارەب .

عیراق، بەم شێوەیەی کە کیانێکی سیاسیە، دەوڵەتێکە بە هەردوو رووی نیشتمانی و جیهانیی عارەبە و ئەندامێکی سەرەکیی خێزانی دەوڵەتە عارەبەکانە .

بەندی ٢ :

عیراق، بەم سنوورەی ئێستای کە لە لایەن ئیمپریالیزمەوە کێشراوە، بەشێکی کوردستان دەگرێتەوە .

بەندی ٣ :

کەواتە، عیراق لە دوو نەتەوەی سەرەکی پێك دێ : عارەب و کورد .

گەلی کورد لە عیراق، بەشێکە لە نەتەوەی کورد ، کە لە مەڵبەندی خۆی" کوردستان "دا نیشتەجێیە ،کە ئێستا لە نێوان تورکیا و ئێران و عیراقدا دابەش کراوە . کورد نەتەوەیەك پێکدێنێ کە هەموو سیفەتە تایبەتیەکانی نەتەوەی هەیە، بەتایبەتی : کۆمەڵێك مرۆڤی کە بە درێژایی مێژوو پێکهاتووە، وڵاتێکی تایبەتی خۆی هەیە ، زمانێکی خۆی هەیە ، توانای پێکهێنانی ئابووریەکی نەتەوایەتیی خۆی هەیە و بەرەو رزگاری و یەکێتی نیشتمانی دەچێ . »

هەمان بڕیار، لە بەشی شیکردنەوەیدا، دەڵێ :

« ئەمە شتێکە گشت ئەیزانن، کە ئیمپریالیزم کوردستانی پارچە- پارچە کردووە و نەیهێشتووە لەدوای شەڕی جیهانیی یەکەم دەوڵەتی کوردستان لەم شوێنە دروست ببێ . ئیمپریالیزمە، کە ئەو سیاسەتی چەوساندنەوەی نەتەوایەتیەی لە عیراقدا بەرامبەر کورد هەیە و لە ئێرانیشدا دنە دەدا و هەر پشت دەگرێ . »

دوای ئەوەی شۆڕشی کورد لە هەرێمی باشووری‌کوردستان بە رابەریی پارتی دیموکراتی کوردستان دەستی پێ‌کرد ،ئەوجا کۆمیتەی ناوەندیی"ح. ش. ع." لە کۆبوونەوەی مارتی ١٩٦٢یدا بڕیاری دا کە "مافی دیاری کردنی چارەنووسی خۆ ی گـەلی کـورد، بە مافی جیابوونەوە و دروست کـردنی دەوڵـەتێکی سـەربـەخۆ ش" دەسەلمێنێ . ئەم بڕیارە(ی مارتی ١٩٦٢) دەڵێ :

« نەتەوەی کوردیش وەك هەر نەتەوەیەکی دی، دەبێ مافی ئەوەی بەدەستەوە بێ خۆی بڕیار بدا : چۆن بژی، چ دامودەزگایەکی سیاسیی هەبێ، و پێوەندیی کوردستان لەگەڵ وڵاتان و گەلانی هاوسێدا چۆن بێ . بـــــــــــــــــــــــەڵام

لە هەلومەرجی ئێستادا، تـاقە چارەیەکی هێژا ئەوەیە یەکێتی " بە راستی دیموکراتیانە "ی عارەب وکـورد پێك بێ، ئەویش بە دامەزراندنی حکومەتێکی ئۆتۆنۆمی کوردستان لە چوارچێوەی کۆماری عیراقدا دەبێ .»

دیارە، بەشێکی کوردســـتان کە لە عیراق بێ (بەندی ٢) و، ئەوجا کە عیراق بە هەردوو رووی نیشـتمانی و جیهانیی دەوڵەتێکی تەنیا عارەب بێ، دوو قسەی بە پێچەوانەی یەکن و یەك ناگرنەوە . دەکرا بڵێ " عیراق دەوڵەتێکی دوو نەتەوەیی کورد- عارەبە "، نەك هەر عارەبە و تەواو .

بڕیاری ئەیلوولی ١٩٥٦، لە بەشێکیدا دەڵێ :

« دەبێ کوردی دەوڵەتی عیراق، پێش هەموو شتێك، چالاکانە بەشداری خەباتی هاوبەش بن لەگەڵ عارەبی عیراقدا ،بەشداری شەڕی دنیای‌عارەب بن لەدژی ئیمپریالیزمدا ،خەبات بۆ بەجێ‌هێنانی یەکێتی‌عارەب بکەن . کاتێك یەکێتی‌عارەبیان بەجێ‌هێنا و وڵاتی عارەبی یەکگرتوو بوو بە سۆسیالیست، ئەوسا کوردستانی عیراق دەبێ بە بنکەیەکی پتەوی رزگاریی هەموو کوردستان . »

دە فەرموو دەی، ئەمانە چۆن کورد بە قوربانی عارەب دەکەن . کوردی هەرێمی باشووری کوردستان بە هیچ جۆرێك مەجبوور نین بەرلەوەی بیر بۆ رزگاریی خۆیان بکەنەوە بچن رزگاری و یەکێتی و سـۆسـیالیسـت کردنی دنیای عارەب بەجێ بێنن . هاوکاریی دووگەل بەجێیی‌خۆی، بەڵام مەسەلەی کـورد ناکرێ وەك بڕیاری

١٩٥٦ی " ح. ش. ع." بێ، بکرێ بە بەشێك لە مەسەلەی عارەب . بەهەرحاڵ، دیارە خەڵکی هەرێمی باشووری کوردســـتان دوای قسەی " ح. ش. ع." نەکەوتن، ناچار"ح. ش. ع." لە بڕیاری ١٩٦٢یدا بایدایەوە سەر خەتی گشتیی هەڵوێستی شۆڕشی کورد .

ئەمجا بێینەوە سەر باسی " ت .ئی .پ." :

هەرچەندە لە باسی تورکیادا تەنیا کۆماری تورکیا هەیە و ئیدی وەك " دنیای وڵاتانی عارەب " نیە و ئەمە مەسەلەکە لە رووی تیۆریەوە دەبێ سادەتر بکا، کەچی کاتێك سەیری بڕیاری " ت. ئی. پ." دەکەین دەبینین بۆکورد لەوەی"ح. ش. ع." ی چاردە ساڵ بەر لەوە کەمترە." ح. ش. ع." کوردی "عیراق" ی بـە یەکێك لە دوو نەتەوە سەرەکیەکانی دەوڵەت داناوە، ددانی بەوەدا ناوە کەکوردستان نێشتمانی کوردە و ئیمپریالیزم دابەشی- کردووە،و ئەوەی کە "عیراق" بەشێکی کوردستان دەگرێتەوە لەوەوە هاتووە کـە ئیمپریالیزم ئەو سنوورانەی داناوە، تەنانەت ئەوەش دەڵێ کە کورد مافی دیاریکردنیچارەنووسیخۆ ی هەیە . ئەم قسانە،هیچیان جێگەیان لە بڕیاری" ت .ئی .پ." دا نەبۆتەوە ." ت .ئی .پ." ناڵێ" کوردستان" و دەڵێ "دۆغو"، ناڵێ" نەتەوەی کورد" و دەڵێ " گەلی کورد"، باسی دابەش کردنی کوردستان و بەشێکی بەر کۆماری تورکیا کەوتن نیە ، و بە لای مافی دیاری کردنی چارەنووسی خۆ ی کورددا هەر نەچووە .

ئەسڵەن ئەمە خۆی وایە و قسەی پێ ناوێ ، شت دەبێ بە ناوی خۆی ناوببرێ ، کوردستان نیشتمانی کوردە و ناوی وایە، ئیدی بۆچی لێمدەکەی بە دۆغو وگونەی دۆغو؟ . ئەمیش دەردی عارەبە شۆڤێنیەکانی عیراقە کە بە هەرێمی باشووری کوردستانیان دەگوت " شیمال" (باکوور) . بەلای کەمەوە، ٧٠٠ ساڵ ناوی کوردستان لە هەموو نەخشەکانی تورکدا هەبووە، و تورك پشت بە پشت ئەو نەخشانە و ئەو ناوەی بەکار هێناوە . شەرەفنامە و ئەولیا چەلەبی و سێفەر یش لەولاوە بوەستن، خۆ بەر لە سوڵتان سەلیم و لە سوڵتان سەنجەری سەلجووقیەوە (سەدەی دوازدە) و تا پەیدابوونی کۆماری تورکیا هەر هەبووە . نامەی ١٨٨٠/٧/٥ی عابدین پاشای سەرەك- وەزیران و وەزیری دەرەوەی عوسمانی(٤٧) کە بۆ گۆشینێ نووسیوە، نموونەیەکی ترە :

دەوڵەتیعوسمانی لە شەڕی ١٨٧٧-١٨٧٨ی لەگەڵ رووسدا شکا،ئەوەبوو ساڵی ١٨٧٨ دوو پەیمانی پێ ئیمزا کرا: سان ستیفانۆ و بەرلین . لە بەندی ٦١ی ئەوەی بەرلیندا،عوسمانی پەیمانی دا هێندێك کاروباری ئیداری

بۆ ئەرمەنیەکان بەجێ بهێنێ . هەیئەتی دیپلۆماسیی ئەوروپایی لە ئەستەمبووڵ ، دەبوو بەسەر بەجێ هێنانی ئەو پەیمانە رابگا لە : ئەرزەرۆم، وان، بتلیس، دیاربەکر، خارپووت، و سیواس . گۆشین (گەورە سەفیری ئەوروپایی لە ئەستەمبوول) بە ناوی هێزە ئەوروپاییەکان، لە ١١/٦/١٨٨٠دا بە نامەیەکی رەسمی داوای لە حکومەتی عوسمانی کرد کە پەیمانەکە بەجێ بهێنێ (٤٨) . عابدین پاشا وەڵامی دەداتەوە دەڵێ :

« (..) وێڕای ئەو سەرقاڵ بوون و زەحمەتیانەش کە شەڕەکە پەیدای کردوون، دیســان حکومەتی ئیمپراتۆریی عوسمانی‌هەمیشەهەرئاگای لەوەبووە ئەو بەندانە بەجێ بهێنێ و زۆر کارمەندی مەدەنیی دەسەڵاتداری ناردۆتە هەموو بەشەکانی کوردستان و ویلایەتەکانی دی، کە ئەرکی ئەوەیان پێ سپێراوە باشترین رێ بدۆزنەوە بۆ (..) بەر لەوەی ئەم نامەیە تەواوکەم،بە ئەرکی سەرشانی‌خۆمی هەست پێ دەکەم بەتەواوی ئەوە لە جەنابتان تەئکید بکەمەوە و دەستنیشانی بکەم کە ئەنجامی دوا سەرژماریی رەسمیی دانیشتوانی ئەرمەنی لە " وان، دیاربەکر، بتلیس، ئەرزەرۆم، و سیواس " بەم جۆرە بوو : ژمارەی ئەرمەنی : ١٧٪ هەموودانیشتوان، کۆمەڵە نامسوڵمانەکانی دی : ٤٪ ، مسوڵمان : ٧٩٪ . دیارە،بێ ئەوە پێویست بەگوتنیش بکا ،" بابی عالی " ئەو هێزانەی کە پەیمانی بەرلین‌یان ئیمزاکردووە لەو کارانە ئاگادار دەکاتەوە کە بـۆ پیادەکردنی یەك بەدوا یەکی ئـەو ئیسلاحاتەی دەکا ،لەویلایەتەکانی" کوردستان" و ئەوانەی " ئەنادۆڵ"یش کە ئەرمەنییان تێدا نیشتەجێن »*.

عابدین پاشا لێرەدا ددان بەو حەقیقەتەدا دەنێ کە " کوردستان" و" تورکیا"(ئەنادۆڵ) دوو وڵاتن لە ئیمپراتۆریی عوسمانیدا. کوردستانی ژێردەستی تورکیا دەکەوێتە رۆژهەڵاتی تورکیاوە، بەشی رۆژهەڵاتی تورکیا نیە . ئەوجا بۆچی هەر وڵات و شوێنە بەناوی خۆیەوە ناو نەبرێ؟ ، فەرموو لە بریتانیادا : ئینگلتەرە ، سکۆتلەندا، وێلز،ئولستەر بە ناوی خۆیان ناودەبرێن . سۆڤیەت ١٦ کـۆمارە . یوگۆسـلاڤیا، چیکۆسـلۆڤاکیا، تـەنـانەت ئەڵمانیای رۆژئاواش (کە یەك نەتەوەیە) و لە چەند و چەندی دیدا، هەر کۆمارەو هەر بەشە ناوی خۆی پێوەیـە و بەکار دێ، ئیدی بۆچی لەو بەینەدا ناوی نیشتمانی" کوردســتان" نابێ بەکار بێت ؟ . یـەکێتی وەرزشـی ئەوروپایی،یاریی وەرزشی نێوان تیپی‌نەتەوایەتیی وەرزشی ئینگلیس(ئینگلتەرە) و تیپی‌نەتەوایەتیی وەرزشی سکۆتلەندا بەیاریی"نێو نەتەوایەتی" (نێوان نەتەوەکان) دادەنێ . ئەم سویسرا بچووکە لە ٢٢دەوڵەتی بچووکتر

---

* La Nation Kurde et son évolution sociale, Messoud Fany, diss.at the University of Paris, 1933,PP,153-159 .

(کانتۆن) پێکدێ ، هەریەکە : حکومەتی خۆی، پەرلەمانی، ئاڵای، پایتەختی، یاسای تایبەتی، دارایی ، و پۆلیسی خۆی هەیە، مێژووی تایبەتی خۆی وێڕای مێژووی سویسرا لە خوێندگەیدا دەخوێندرێ، هەر شارە و هەر دێیە ئاڵای خۆی هەیە، کەسێك تێدا حەز بکا ئاڵای سویسراشی لە پەنادا هەڵدەکا و ئەگەر نەیەوێ نایکا. " لۆزان " بەرەسمی پایتەختی" دەوڵەتی ڤۆ"یە ، ناوی جنێڤ بەرەسمی" دەوڵەت و کۆماری جنێڤ "ـە . ئیدی تورکیەئیشچی پارتیسی،بۆچی تۆش بۆ باسی یەکێتی کوردوتورکت بیرت بۆ ئەوانە ناچێت بڵێی با ئێمەش وەك ئەوان بکەین ؟، لەجیاتی ئەوە هەر ناوی ناوئاساییشمان لێ دەکەی بە"دۆغو"ی تورکی، مەگەر یەکێتی کورد و تورکی کە باسی دەکەی بەوە پێکدێ کە ناوی "کوردستان"مان بکەی بە " دۆغـو ڤـە گونـەی دۆغـو ئەنادۆلو" ؟! .

لەگەڵ ئەوەشدا ، رێکخراوەکانی کورد بەگەرمی پێشوازییان لەو بڕیارەی " ت .ئی .پ." کرد. کۆمەڵەی خوێند- کارانی کورد لە ئەوروپا - بە نموونە - پەسندی کرد . ئەوە یەکەم جار بوو پارتیەکی رەسمی لە کۆماری تورکیا هەڵوێستی ئەوەندە گرنگ دەربارەی مەسەلەی کورد بنوێنێ، بەڵام دیسان دەکرێ دوا قسەیەکیشمان لەگەڵ چوارەم بەشی بڕیارەکەیاندا هەبێ، کە باسی " یەکێتی" خەباتی سۆسیالیستی کورد و تورك دەکا لە " تاقە شەپۆلێکی شۆڕشگێڕ"دا . ئێمە دەڵێین دەبێ کورد پارتی تایبەتی خۆی هەبێ و نابێ لە پارتیەکانی تورکدا بتوێتەوە، خۆ ئەگەر چەند کوردێکی خوێندەواری واش هەبن کە بچنە ناو پارتی کۆمونیستی تورکیاوە ، ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کە گەلی کورد دوایان دەکەوێ . ئەمەی بە تورکیە ئیشچی پارتیسی (و کۆمونیستەکانی تری تورکیا)ی دەڵێین ، پڕ بە باڵای " الحزب الشیوعی العراقی" و " حزب تودەء ایران "یشە .

شەش - رژێمی فاشیستی مارتی ١٩٧١

جەنەراڵ تاگماچ ١٩٧١/١/١ بە رۆژنامەنووسانی جیهانی گوت کە لەشکر نیگەرانە چونکە لاوانی تورکیا بە ئاشکرا باسی گەلانی تورکیا و مافەکانی گەلی کورد دەکەن. لە قسەیەکی دیکەیدا کە رۆژنامەی "جمهوریەت"ی رۆژی ١٠ی شوبات (فیوریە) بڵاوی کردۆتەوە دەڵێ:

"سەرانی لەشکر لە سێ شت نیگەرانن: ١ - چالاکیی چەپ وخوێندکاران، ٢ - پەرەسەندنی کورت چولوك (کوردایەتی) لە ویلایەتەکانی دۆغو، ٣ - چالاکیی بزووتنەوەی ئەوپەڕی راست". بەڵام دیارە ئەوەی نەگوت کە سێیەمەکەیان (فاشیست و ئاینی) پشتگیری لە خودی لەشکری تورکیا وەردەگرن.

لە ١٩٧٠/١٠/١٥دا دەوری ٣٠ رۆشنبیری کورد گیرابوون: دکتۆر تارق زیا ئەکنجی، دکتۆر جانپ یلدرم (دکتۆرای قانوونی لە زانکۆی مۆنت پلیێ وەرگرتووە، پێشوو پرۆفیسۆری یاریدەدەر بوو لە زانکۆی ئەنقەرە)، مووسا عەنتەر، محەمەد ئەمین بۆزەرسلان، و چەندین خوێندکاری رابەری کۆمەڵەی "د. د. ك. ئۆ.". خوێندکارەکانیان لە حەپسدا هێشتبوونەوە* و ئەوانی تریان دوای دوو حەفتە بە کەفالەت بەردابوون. گرتن و هێشتنەوەی خوێندکارەکانیش لە حەپسدا تەئسیرێکی نەکردبووە سەر چالاکیی رێکخراوەکانیان.

جەنەراڵ تاگماچ، جەنەراڵ گورلەر (هێزی زەوی)، جەنەراڵ باتور (هێزی هەوایی)، و ئەدمیراڵ ئەییجە ئۆغلو (هێزی دەریایی) لە ١٩٧١/٣/١٢دا ئینزارێکیان دا بە حکومەت کە:

« پەرلەمان و حکومەت، بەوە کە وڵاتیان بە پاشاگەردانی، شەڕی براکوژی، شێوانی ئابووری و کۆمەڵایەتی گەیاندووە و، بەوەی نەتەوەیان لە بەنرخترین هیوای دابڕیوە کە بە پلەی ژیاریەکی نوێ - ئەو ئامانجەی ئەتاتورك دیاری کرد- بگات، بەوانە داهاتووی تورکیایان خستۆتە مەترسیەکی گەورەوە.

پێویستە بە رێوشوێنی دیموکراتیانە حکومەتێکی بەهێز دروست بکەن، بتوانێ بە گیانی کەمالییانە ئەو ئیسلاحاتە بەجێ بهێنێ کە دەستوور دەڵێ. خۆ ئەگەر ئەمە لە زووترین‌کاتی لەتواناداپێك نەیەت،ئەوا هێزە

---

* ناوی هێندێکیان بە نموونە: زەکی تەکەس، ئیبراهیم گوچلو، سەبری جەپك، مومتاز کۆتان، نەزیر سەمی‌کانلی،نەجمەدین بویوك کایا.

چەکدارەکانی تورک بڕیاری تەواویان داوە راستەوخۆ حوکم بگرنە دەست خۆیان . »

سەردێری سەروتارێك لە رۆژنامەیەکی سویسرادا ئەو بارەی لە دێڕێکدا کۆکردەوە : " تورکیا لە ژێر شمشیری دامۆکلیس‌دا" (٤٩) . عیسمەت ئینونو گوتی : " ئەو حکومەتە بەهێزەی لەشکر دەیەوێ ، کۆتایی هێنانە بە سیستمی دیموکراسی " . تورکیە ئیشچی پارتیسی بڵاوی کردەوە کە ئەو گۆڕانە " فاشیستی" یە . بەهیجە بۆران خانم (سکرتێری گشتیی تورکیە ئیشچی پارتیسی و ئەندامی مەجلیسی سەنای تورکیا) گیرا . هەرچەندە عیسمەت ئینونو گوتیشی کە باوەڕ ناکا حکومەتێکی کاتیی وەها بتوانێ ئیسلاحاتی پێویست بە جێ بهێنێ، کەچی تەنیا سێ رۆژ دوای ئینزارەکەی لەشکر، خۆی و رابەری عەدالەت پارتیسی (دەمیرێل) بایاندایەوە و، گوتیان کە ئەگەر رژیمێکی وا بێتە سەرکار ئەوا ئەوان پشتگیریی لێ دەکەن .

لە ١٩ی مارتدا، جەنەراڵ سونای داوای لە نیهادئەریم(ئەندامی حیزبەکەی عیسمەت ئینونو) کرد کە حکومەتە بەهێزەکە پێك بهێنێ . هەرچەندە نیهاد ئەریم تازە بەتایبەتی بـۆ مەسەلەی ئەم حکومەتە نوێیە لە حیزبەکەی دەرچوو، بەڵام هـەر بـە ناوی " نـاحیزبی" ناوبرا . " حکومەتی بەهێز " ی نوێ، لـە ٢٦/٤دا حوکمی عورفی (عەسکەری)ی خستە یازدە ویلایەتەوە،کە جگە لە ئەنقەرە و ئەستەمبووڵ ، دیاربەکر و ماردین و سێرت یشی گرتەوە . دەستوور و یاسای سزا دەستکاری کران تاکو یاسا - ئەریم واتەنی -" وەکو گۆپاڵی لێ بێ"! . فەرمانی جەنەراڵ تاگماچ و دەستەکەی بە یاسا دانرا ." دادگای ئەمنی دەوڵەت" جێی دادگای مەدەنییان گرتەوە . ئەوەی لە یاسادا باسی رێکخراو و کۆمەڵە و کۆبوونەوەی گشتی و خۆ پیشاندان بوو، بە شێوەیەك دەستکاری کرا کە ئیتر کـورد نەتوانێ لەهیچ گۆشەیەکەوە سوودی لێ ببینێ . چاپەمەنی، پتر خرایە ژێر چاودێریەوە . هـەموو نووسینێکی دژیکرداری حکومەت ودژی ئینزاری ١٢ی مارت بە"وێرانکەر" و"دژی بەرژەوەندی نەتەوە" دانرا. خەڵك گرتن، دوو رۆژ دوای دەست پێکردنی حوکمیعورفی دەستی پێکرد ."د. د. ك. ئۆ." بە"وێرانکەر دانرا و دەست بەسەر بارەگاکانیدا گیرا. یەکێتی خوێندکارانی چەپی تورکیاو چەند کۆمەڵەی دی داخران . لە ٢٨/٤دا، فەرماندەی لەشکری یەکەم جەنەراڵ فایق توررون باسی" خەتەری کورد"ی لە گوتارێکیدا کرد، گوتی :" کورد دەیانەوێ دەوڵەتێکی کورد لە رۆژهەڵاتی تورکیادا دابمەزرێنن " . وەزیری ناوخۆ عومەرئۆغلو لـە هەمـان رۆژ (٢٨/٤)دا داوای لە پەرلەمان کرد دەنگ بۆ حوکمیعورفی بدا . تەنیا دوو ئەندامی تورکیە ئیشچی پارتیسی : ئایبارو ئیسمەن خانمیان لێدەرچێ، ئەوانی دی هەموویان قەبووڵیان کرد و دەنگیان بۆ دا . عومەرئۆغلو، پێنج مەترسیی رێکخراوو بەهێزی بۆسەر"نیشتمان وکۆمار"ی لە پەرلەماندا ناوبرد: ئەوپەڕی راست،ئەوپەڕی چەپ،

بزووتنەوەی کورد ،خراپکاریی سووریا لە ئەسکەندەرۆنە،و چالاکیی ئەوانەی خەون بە" دیکتاتۆریەتی عەسکەر-ی"یەوە دەبینن! . وەزیری ناوخۆ لە باسی کورددا گوتی : " چالاکیی کوردەکان دەیەوێ خاکی نیشتمان بکا بە دوو کەرتەوە"و کە" ژمارەیەکی زۆر چەك لە دۆغوی وڵات دۆزراوەتەوە"، ئەوجا" هێزەکانی مستەفا بارزانیی سەرۆکی کوردی عیراق"ی بەوە تاوانبارکرد کە"خەباتی جیابوونەوەخوازیی کوردی تورکیا" پشت دەگرن . هەر لەو کۆبوونەوەیەدا ، وەزیری عەدلیە (و ئەندامی حیزبەکەی عیسمەت ئینونو و زمانی حاڵی حکومەت) ئارار گوتی : " حکومەتی تورکیا بەڵگەی بوونی پارتیەکی سەربەخۆیی کوردی لە تورکیا بەدەستەوەیە" *. لە ٥/٢دا سەرەك وەزیران (ئەریم) بە درێژی باسی " خەتەری کورد"ی کرد، باسی " جیابوونەوەخوازیی کورد" ی کرد کە " هێزەکانی بێگانە هانی دەدەن " ، دوو رۆژ بەر لەوە (٤/٣٠) جەنەراڵ تاگماچ و فەرماندەکانی ستادی سێ لەشکری وێڕا، سەریان لە دیاربەکر دا کە رووی هەڕەشە وگوڕەشەیان پیشانی کورد بدەن ** .

ئەم کۆدێتایە هەرلە خۆپیشاندانەکانی هاوینی ١٩٦٧ـەوە چاوەڕوان دەکرا،چونکە"سیاسەتی عەمەلیاتی دۆغو" بە مەبەستی خۆی نەگەیشتبوو (کورد نە بێوەخت شۆڕشی کرد و نە دەمی خۆی گرت) . لە ١٩٧١/٧/٢٠دا " تورکیە ئیشچی پارتیسی" بە پێی بەندی ٥٧و ٨٧ی یاسای کۆمەڵە و پارتیە سیاسیەکان قەدەغەکرا،چونکە گوتبووی " گەلی کورد لە دۆغو هەیە" . بەندی ٥٧ ئەو پارتیە قەدەغە دەکا کە " زیانی بۆ یەکێتی نەتەوایەتی و یەك پارچەیی کۆماری تورك هەبێ" . بەندی ٨٧ ئەو کۆمەڵەیەقەدەغە دەکا کە "یەك نەتەوەیەتیی تورك تێك-بدا، یا فەرهەنگێکی غەیری فەرهەنگی تورك لە تورکیا گەشە پێبدا" .

کوردێکی زۆر گیران : یاشارکەمال (نووسەرێکی بەنێوبانگی جیهان،سەربە هیچ پارتی و دەستەیەکی سیاسی نیە؛ چاپەمەنیی جیهان ناوی بە تورك برد، بەڵام تورك نیە و خەڵکی وانی کوردستانە، لە گێرانەوەی ژیانی خۆیدا دەڵێ :" باپیرم تەنیا کوردیی دەزانی") . یلماز گونەی (بەرهەمهێنی فیلم و سیناریۆنووسی بەنێوبانگی جیهان، لە دوا میهرەجانی کان دا فیلمێکی هەبوو زۆر سەرنجی راکێشا، چاپەمەنیی جیهان بە تورکی ناوبرد، بەڵام تورك نیە، کوردە و خەڵکی سێوەرەك ی کوردستانە و بە کوردی قسە دەکا) . دکتۆر تارق زیا ئەکنجی (خەڵکی دیاربەکر) و دوو برای تەحسین و یووسوف (کە هەردوو پارێزەرن) . دکتۆر ناجی کوتلای (بژیشکی

---

* Le Monde, avril 30, 1971.

**Le Monde, mai 4, 1971.

خەڵکی لای ئارارات). محەمەدئەمین بۆزەرسلان(نووسەر).مەهدی زانا(کرێکار).ئەحمەد ئاراس(ئابووریناس) . روسەن ئاسلان(قانوونناس) . کەمال بورکای (پارێزەر، خەڵکی دەرسیم) . دکتۆر ئەحمەد مەلیك (پزیشك، خەڵکی باتمان) . دکتۆر ئۆگوز ئوزۆك(ددانساز) . نەجمەدین بویوك کایا و زەکی تەکەس (خوێندکار) و زۆری دی و ...زۆری دی . بە سەدان خۆیان شاردەوە .

جگە لە کورد ،دوو رابەری" تورکیە ئیشچی پارتیسی": پرۆفیسۆر ئیسماعیل بێشکچی و بەهیجە بۆران یش گیران و بەوە تاوانبارکران کە " جیابوونەوەخوازیی کوردیان هان داوە" .

(..)

ئازادی، ئازادی، با رۆژت (..) هەڵبێ، زەردە بێتە سەر لێوت، خۆشی بخەیەوە شیو و دۆڵی زەنوێری خاکی کــوردی کە ئێستا تەمی خەم تاریکی کردوون .

رۆما ، ئاب (ئووت) ی ۱۹۷۱

پەراوێزی وەرگێڕ

« زۆرتر وایە ناوی سەرچاوە لێرەدا هەر بە کورتی ئیشارەتی پێدەکرێ،
بۆناوی تەواو بڕ- ناوی هێندێك لە سەرچاوەکانی وەرگێڕ» .

(١) ئەنادۆڵ(ئاناتۆلیّی یۆنانی= رۆژهەڵات) بەو وڵاتە گوتراوە کە ئەمڕۆ بەشی ئاسیایی وڵاتی تورکی کۆماری تورکیا پێکدەهێنێ . هەموو نەخشە و ئەنسیکلۆپێدیەکان - جگە لەوانەی کۆماری تورکیا - ئەوەیان پیشان داوە کە کوردستان و ئەنادۆڵ دوو وڵاتن ؛ و بڕ- ل ١١٨ی ئەم کتێبە .

(٢) مەبەست لە کۆماری تورکیا لێرەدا: تورکیاو هەرێمی باکووری کوردستانی موستەعمەرەی ؛
ویلایەت یان (بەرەسمی) ئیل : ئوستان (استان)، محافەزە ؛ والی : استاندار، محافز ؛
ویلایەت/ ئیل لە چەندین ئیلچە(بەخش، قەزا) پێکدێت و،لە خوار ئیلچەوە دەبێ بە"بوجاك" .
ژمارەی ویلایەتەکان هەمیشە لەگۆڕاندایە : ساڵی ١٩٩٠، ٧٣ویلایەت بوون، چواری نوێی تورکیا و، لە کوردستانیش باتمان و شرناخ کرابوون بە ویلایەت ؛ ساڵی٢٠٠٠ ژمارەی ویلایەتان ٨١ بوو، لەوساشەوە هەر لە پتربووندابووە و پترو پتربوون درێژەی هەیە) .

(٣) تورك بە رەسمی بە شاری مەرکەزی (و وادەبێ بە ویلایەتەکەش) دەڵێن " شانلی ئورفە"؛
شانلی : بە شەئن، بە شان و شکۆ .

(٤) حکومەتی تورك ئێستا هەر بە شارۆچکەیەکی باکووری شاری مەرکەزی ویلایەتەکە دەڵێ " هارپووت" ، بە ویلایەتەکە و شاری مەرکەزی دەڵێ " ئەلازیە" . سوڵتان عەبدولعەزیزی عوسمانی ساڵی ١٨٦٢ لە سێ کیلۆمیتریی باشووری خارپووتەوە بەشی نوێی وە ئەو شارە خست، ئیتر ناوی بە " ئەلعەزیز" و " مەعموورەتولعەزیز" برا؛ مستەفا کەمال بۆ شاردنەوەی ناوی سوڵتانان کردی بە " ئەلازیە" ؛ لە هەندێ نەخشەی چاپیئێراندا ئەوە بووە بە"علازیق"! . ناوی" خارپوت مەزرەعە "و"حەربەرووت"یش بەکارهاتوون .

(٥) ویلایەت	پێوانە- کم٢	ژمارەی دانیشتوان بە گوێرەی سەرژماریی١٩٩٠	
		ویلایەت	شاری مەرکەز
١- ئادیيەمان	٧ ٤٢٣	٥١٣ ١٣١	(هەر ئەوانەی لە سەد هەزار پتر)
٢- ئاگری	١١ ٠٦٦	٤٣٧ ٠٩٣	١٠٠ ٠٤٥
٣- ئورفە	١٩ ٢٧١	١ ٠٠١ ٤٥٥	٢٧٦ ٥٢٨
٤- ئەرزنجان	١١ ٤١٣	٢٩٩ ٢٥١	
٥- ئەرزەرۆم	٢٥ ١٣٣	٨٤٨ ٢٠١	٢٤٢ ٣٩١
٦- باتمان	٤ ٦٩٤	٣٤٤ ٦٦٩	١٤٧ ٣٤٧
٧- بتلیس	٨ ٠١٠	٣٣٠ ١١٥	
٨- بنگۆڵ	٨ ٣١٩	٢٥٠ ٩٦٦	
٩- خارپووت	٩ ٤٥٥	٤٩٨ ٢٢٥	٢٠٤ ٦٠٣
١٠- دەرسیم	٧ ٩٥٤	١٣٣ ١٤٣	
١١- دیاربەکر	١٤ ٩٠٨	١ ٠٩٤ ٩٩٦	٣٨١ ١٤٤
١٢- سێرت	٦ ١٧٦	٢٤٣ ٤٣٥	
١٣- شرناخ	٧ ١٧٢	٢٦٢ ٠٠٦	
١٤- عەنتاب	٨ ٠١٥	١ ١٤٠ ٥٩٤	٦٠٣ ٤٣٤
١٥- قارس	١٨ ٨٤١	٦٦٢ ١٥٥	
١٦- ماردین	٨ ٥٩٤	٥٥٧ ٧٢٧	
١٧- مووش	٨ ٤١٣	٣٧٦ ٥٤٣	
١٨- مەرەش	١٤ ٦٨٠	٨٩٢ ٩٥٢	٢٢٨ ١٢٩
١٩- مەلاتیە	١١ ٧٥٢	٧٠٢ ٠٥٥	٢٨١ ٧٧٦
٢٠- وان	٢١ ٠٩٥	٦٣٧ ٤٣٣	١٥٣ ١١١
٢١- هەکاری	٧ ١٢١	١٧٢ ٤٧٩	
هەموو	٢٣٩ ٥٠٥ کم٢	١١ ٣٩٨ ٦٢٤ کەس	

(ساڵنامەی سیاسەتمداری١٩٩٢-١٩٩٣ ، هەنتەر)

(٦) ئینتەرمێدزو(یان ئینتەرمێتسو) : ئاوازێکی کورتی نێوان بەشەکانی پارچە موسیقایەکی درێژ، پێوەندیی نێوان بەشەکانی ئۆپێرا یان چیرۆکی سەرشانۆ...؛ وەك لەم نموونەیەدا بە مەجازیش بەکاردێ .(لە ئینتەرمیدیەم ی لاتینی، واتا " نێوان ") .

(٧) سەرچاوەی کوردی بە حکومەتی شاباز دەڵێن " دۆستەکی" (باز حوسێن کوڕی" دۆستەك" یان "دوشتێك" ٩٣٤- ٨/٢٧ یان ٩/١٤ی ٩٩٠) . دوای نەمانی باز، برازا یا خوشکەزای (ئەبوعەلی حەسەن کوڕی"مەروان") حوکمی خۆی دامەزراند و ئێمە بەمەیان دەڵێین " مەروانی" ، کە بەشی زۆری سەدەی ١١ هەبووە،؛ بەڵام سەر- چاوە هەن بە حوکمی هەردوو بنەماڵەی دۆستەکی دەڵێن" مەروانی" . (دەبێ محەمەدئەمین بۆزەرسلان باسێکی " مەروانی"ی لە عارەبیەوە کردبێتە تورکی ، کە باسی " باز "یشی تێدا هەیە) .

(٨) سەید حوزنی دەڵێ کاتێك مەلیك عادل (برای سەلاحەدینی ئەیووبی) شاری " شاباز"ی گرت، ناوی نا " عادل کوا باز" و ئەمڕۆکە بە " عادل جواز" دەناسرێت . (دیرێکی پێشکەوتن،ل٩) .

(٩) دەوڵەتی شەددادی : ٩٥١- ١٠٧٥ (خولاسەی ئەمین زەکی، پا ٢، ل٣٤٩- ٣٥٤) .

(١٠) دەوڵەتی رەوادی : سەدەی ٩-١٣(هەمان سەرچاوەی ئەمین زەکی، ل ٣٦-٦٢) .

(١١) دەوڵەتی حەسنەوی (بەرزیکانی) : سەدەی ١٠-١١ (هەمان سەرچاوەی ئەمین زەکی، ل٩٤-١١٤) .

(١٢) سەلاحەدینی ئەیووبی ١١٣٧(یان ١١٣٨) - ١١٩٣/٣/٤.

تووران شای ئەیووبی (کوڕی نەوەی مەلیك عادلی یەکەم) ساڵی ١٢٤٩ (بە مردنی باوکی) بوو بە هەشتەم و دوا پادشای ئەیووبی لە میسر(و دیمەشق)، شەجەرەتوددوڕ(کەنیزەکی باوکی) ساڵی ١٢٥٠ کوشتی و مێردی بە عیزەدین ئەیبەك (دامەزرێنەری حوکمی مەملووکەکان) کرد، ساڵی ١٢٥٧ ئەویشی کوشت ؛ کەنیزەکێکی یەکەم ژنی ئەیبەك لە تۆڵەدا لەهەمان ساڵدا بە کەوش کەوتە سەر لێدانی تا کوشتی . ئەیووبیەکان تا ساڵی

١٢٨٤ هەر فەرمانڕەوای " میافارقین"(سیلڤان) بوون .

(١٣) ریشار کۆر دو لیۆن / ریچارد لایەنهارت... هەرکسە نازناوەکەی بە زمانی خۆی دەڵێ، پادشای ئینگلیس (١١٨٩- ١١٩٩) بوو، بەڵام زمانی ئینگلیسیی نەدەزانی ،فەرەنسی زمان بوو .

(١٤) شەڕی سێیەمی خاچ پەرستان : ١١٨٩- ١١٩٢ .

(١٥) شارلمان(کارلی گەورە) ٧٤٢- ٨١٤، پادشای فەرەنگی(فرانکی)، و لە ساڵی ٨٠٠ـەوە ئیمپراتۆری ئیمپراتۆرییەك لـە دەریای باکوورەوە تا رووباری دانووب ، و لە دەریای بالتیکەوە تا باشووری ئیتالیا و باکووری سپانیا ، ئێکس لا شاپێل (ئاخن)ی کردووەتە پایتەخت .

(١٦) عیزەدین ١١٦٠- ١٢٣٤؛ دوو برای بەهەمان ناو(ئیبنول ئەثیر) نووسەر و بەنێوبانگ بوون :
مەجدوددین ١١٤٩- ١٢١٠، و زیائوددین ١١٦٢- ١٢٣٩کە سەردەمێك وەزیری ئەل مەلیکول ئەفزەل(کوڕی سەلاحەدینی ئەیووبی) بووە .

(١٧) ئەحمەد ئیبنوخەلەکان١٢١١- ١٢٨٢، خەڵکی گوندی "خەلەکان"ی دۆڵی خەلەکان ی نزیکی کۆیە .

(١٨) یۆنانی لە سەدەی حەوتەمی پ ز دا دروستیان کردووە(بە ناوی" بیزانس" یا" بیزانتیوم") . ئیمپراتۆری رۆمانی کۆنستانتین(قسطنطین)ی یەکەم (گەورە) ناوەکەی گۆڕی،کردی بە کۆنستانتینۆپۆل(شاری کۆنستا-نتین) و ئیتر پایتەختی ئیمپراتۆریی رۆمانیی رۆژهەڵات(بیزەنتی) بوو . عوسمانی لە سەردەمێکی ئابلۆقەیدا (سەردەمی سوڵتان بایەزید، کۆتایی سەدەی چاردە) پێیاندەگوت " ئیستەنبوول " ، کە شێوەیەکی شێواوی " ئیس تین پۆلی" بوو، بە یۆنانی واتا " بۆ شارەکە"(کینرۆس، سەدەکانی‌عوسمانی، ل٦٥) . سوڵتان محەممەدی دووەمی‌عوسمانی لە ١٤٥٣/٥/٢٩دا گرتی و بە رەسمی ناوی‌کرد بە ئیستەنبوول؛ سەرچاوەی ئەورووپایی ئەوە بە (رەمزی) کۆتایی سەدەکانی ناوەندی دادەنێن (کۆتایی ئیمپراتۆریی بیزەنتی) . ئێرانی سەردەمێك بە ئەستە-

مبوولّیان دەگوت " ئاستانە " (هەمان ئاسانەی کوردی : دەربار ،بارەگا ، سەردەرانە... ئیدی) ؛ " بابی عالی" ناوی بارەگای حکومەت بوو (سەرەك وەزیران، وەزیری دەرەوە و دیوانی دەوڵەت) دوای جیاکرانەوەی لە ماڵ و دەرباری سوڵتان (١٦٥٤) کە لە کۆشکی " تۆپ قاپی " بوو، و ئەوەبوو دواتر (١٧٤٠) لە خوار کۆشکەوە دامەزرا . عارەب ناوی " القسطنطینیه" و " الآستانه"شیان بەکارهێناوە .

« سوڵتان محەممەدی دووەمی عوسمانی(ولەگرتنی ئەستەمبوولەوە ئەل فاتیح)،بە منداڵی هەرکە هێشتا تەمەنی شەش ساڵان بووە(١٤٣٥) ، باوکی (سوڵتان مورادی دووەم) کردوویە بە حاکمی ئاماسیاو دوو ساڵ دوای ئەوە بە حاکمی ماغنیسیا ؛لە تەمەنی ١١ساڵیدا باوکی لەدووی ناردووە بچێتەلای بیبینێ،کە دەچێ و دەیبینێ، باوك بە نەزانی و هیچ فێرنەبوویی کوڕی زۆر تێکدەچێ و ناڕەحەت دەبێ، پرسیار دەکا کە یانیچی هیچ فێر- نەکراوە؟، پێی دەڵێن کەکوڕەکەی گوێ لە مامۆستا ناگرێ و دیارە کەسێکی کە خۆی حاکم وکوڕی سوڵتانیش بێت ناکرێ زۆری لێ بکرێ . سوڵتان لەدووی مامۆستایەکی کورد دەنێرێ کە ناوی " ئەحمەد گۆرانی" دەبێ (دەرسی شەریعەت و قورئانی لە ئەزهەر خوێندووە، و مامۆستایەکی بەنێوبانگ بووە لە بەرزترین خوێندگەی پایتەخت - بورسە) ،کوڕەکەی و دارێکی وێڕا دەداتە دەست و پێی دەڵێ ئەگەر کوڕ بە قسەی نەکرد بەو دارە لێی بدا . مامۆستای کورد، ڕۆژی یەکەمی دەرس، پێشەکی وەبیر محەممەدی دەهێنێتەوە کە باوکی لە بەرچاوی خۆی چی گوتووە، محەممەد کەگاڵتەی پێ دێ(کێ بێ بوێرێ لەکوڕی سوڵتان بدا؟) قاقا پێی پێدەکەنێ، بەڵام مامۆستا نایەڵێ پێکەنینەکەی تەواو بکا، بەو دارە وەریدەگەڕێتێ و زۆری لێ دەدا ؛ ئیدی وا گوێ لە مشتی دەکا ،زۆر بەزوویی قورئانی پێ خەتم دەکا». لۆرد کینرۆس(کە لە"سەدەکانی عوسمانی" ل٨٨دا باسی ئەوە دەکا) دەڵێ سوڵتان محەممەدی دووەم،جگە لە زمانی تورکی(زمانی باوکی) و یۆنانی(ڕەنگە زمانی دایکی بووبێت) ، لاتینی و فارسی وعارەبی وعیبرییشی زانیوە،ومامۆستاکانی پێشووی خۆی خۆشویستوون و لەگەڵیاندا زۆر چاك بووە . (کینرۆس ناوی" ئەحمەد گۆرانی " ی بە Ahmed Kourani نووسیوە) .

(١٩) نیوەدوڕگەی بالکان، مەڵبەندی کە لە سێ لاوە ئەم ئاوانە دەوریان داوە : دەریای ڕەش، تەنگەی بۆسفۆر، دەریای مەرمەرە، دەریای ئیجە، دەریای ئیۆنی، دەریای ئەدریاتیك . سنووری باکووری زۆرتر بە دوو ڕووباری دانووب و ساڤ دادەنرێ، کەواتە : یوگۆسلاڤیای پێشوو(١٩٣١- ١٩٩٢)، ئەڵبانیا، یۆنان، بولگاریا، تراکیا دەگرێتەوە . بڕ - « نەخشەیەکی درشتی بالکان » لە لاپەڕەی دوای ئەمەدا .

-١

١: ١٥ ٠٠٠ ٠٠٠

« نەخشەیەکی درشتی بالکان »

(٢٠) « (..) یادداشتەکانی سەفەری دەربارەی کوردستان (لەبەرگی٤و٥دا) سامانێکی زانیاری دەدەنە دەست . چاپی یەکەمی سیاحەتنامە لە ئەستەمبوڵ دەرچووە(١٨٩٦ - ١٩٢٨)، ٨ بەرگ بە حەرفی عارەبی، و دووەکەی دواییینی بە حەرفی لاتینین . بەتایبەتی بەرگەکانی پێشینی لەلایەن سانسۆری سوڵتان عەبدول حەمیدەوە زۆر شێوێندراون.چاپی لەوە باشتریش جارێ نیە . دوو چاپی هاسانکراوە دوایی بە تورکیی نوێ دەرچوون،یەکێکیان (لە لایەن " ز. دانیشمەن "ـەوە) یەکجار زۆر کوڵەوارە، و ئەوەی تریان (لە لایەن " ت. تەمەل کوران " و " ن. ئاکتاش"ـەوە) کەمێ بەدوای ئەوەی یەکەمدا دەرچووە . » (م . فان برووێنسن،ئاغاوشێخ ودەوڵەت،چاپی ئەسڵی ئینگلیسیی دکتۆرنامەکەی،ل١٣) . دیسان لە هەمان سەرچاوە :« ئەولیا چەلەبی(..) لەگەڵ مەلیك ئەحمەدپاشای

خاڵیدا (کە کرابووە والیی وان) و بە سێ هەزار سەربازەوە، لە ڕێی چوونە واندا لایانداوەتە لای عەبداڵ خانی فەرمانڕەوای بتلیس(کە بتلیس ئەوسا سەر بە ئەیالەتی وان بووە)،وعەبداڵ خان میوانداریەکی باشی لێکردوون. بەڵام بەهەرحاڵ، زۆر بەسەر ئەو میوانداریەدا نەچوو کە عەبداڵ خان پەلاماری قەڵەمڕەویەکانی تری دەوروبەری دا و بە شێوەی تریش پەیمان شکێنیی پیشانی دەوڵەتی عوسمانی دا(!!- وەرگێڕ) . مەلیك ئەحمەدپاشا حەملەیەکی تەنبێ کردنی نارده سەر بتلیس، عەبداڵ خانی دەرپەڕاند، دارایی زەوت کرد (..) ئەولیا ئەوجارەش لەوێ بووە و ئەوانەی بە چاوی خۆی دیوە؛ جاری سێیەمیش لە ڕێی گەڕانەوەیدا بۆ ئەستەمبووڵ ماوەیەك لەوێ ماوەتەوە، ئەوەبووە عەبداڵ خان لەوکاتەدا گەڕاوەتەوە بتلیس و جڵەوی حوکمی گرتۆتەوە دەست خۆی، ئەولیا بە زۆر گل- دراوەتەوە (یانی بە بارمتە) کە بە میوانی لای بمێنێتەوە . بەشێکی زۆری بەرگی چوارەم و پێنجەمی سیاحەتنامە- کەی باسی ئەو ڕووداوانە دەکا ." تـاڤێرنیە "ش لە هەمان ئەو سـەروبـەندەی ئەولیادا لە بتلیس میوان بووە، و زانیاریەکی کە داویەتی قسەکانی چەلەبی دەسەلمێنێ .»(بە هێندێك کورت کردنەوە لە ل ١٩٥-١٩٦) .

هەمان سەرچاوە ئاماژە بە وەرگێڕانی " فۆن هامەر"ی سیاحەتنامە دەکا و ناوی دوو سەرچاوە دەهێنێ کە لە سەر ئەساسی سیاحەتنامە نووسراون . لە ل ١٩٢یدا دەنووسێ : (ئەگەر سەنجەقیکورد لەلایەن حکومەتەوە لە خاوەنی بستێندرایەتەوە) " دەبوو ئەوسا بدرایە بە کوڕێکی یا کەسێکی ئەو خاوەن مووچەیە و نەدەکرا بدرێ بـە غەریبان(!) ".(خەتی ژێرو ئیشارەت لە فان برووئەسن خۆی،و ژمارە ١٠٣ی پەراوێزی لەسەرداناوە،لە پەراوێزەکەدا دەڵێ :

" ئەولیا، کتێبی ١(وەرگێڕانی فۆن هامەر) بەشی ١، ل٢٤ (بەشێکی ئەم فەسڵە لە چاپە تورکیەکەدا نیە!)".

ناوی دوو سەرچاوەکە لە لیستەی ناوی سەرچاوەکانیدا :

Sakisian, A. (1937), ' Abdal Khan, seigneur Kurde de Bitlis au XVIIe siècle, et ses trésors, JA 229 : 253- 270 . (JA = Journal Asiatique) .

Köhler, W. (1928), Die Kurdenstadt Bitlîs nach dem türkischen Reisewerk des Ewlija Tschelebî. Műnchen (diss.) .

شۆ لە " مێژووی ئیمپراتۆریی‌عوسمانی و تورکیای نوێ، پا-١ ،ل٢٨٦،٢٨٧- ٢٨٨"دا چیرۆکی ژیانی ئەولیا چەلەبی باس دەکات، لەوە : ئەولیا چەلەبی (١٦١٤- ١٦٨٢)، کوڕی " دەروێش محەمەدزیللی ئەفەندی" . باوکی ئەولیا سەرۆکی زێڕینگەران(قویومجو باشی) ی کۆشکی سوڵتانی عوسمانی (تۆپ قاپی) و سەرۆکی سنفی زێڕینگەران بووە . دایکی ئەولیا، ژنێکی ئەبازەیی بووە کە لە سەردەمی سەڵتەنەتی ئەحمەدی یەکەمدا (١٦٠٣- ١٦١٧) بە

ناوی پاداش و دەستخۆشی دراوە بەو دەروێش ئەفەندییە. وێدەچێ خزمایەتیی لەگەڵ مەلیك ئەحمەد پاشاو ئیبشیر مستەفا پاشادا هەبووبێ، کە ئەولیا لە خزمەتیاندا پێگەیشتووە و دنیا گەڕاوە". شۆ باسی ئەوە دەکا کە ئەولیا هەر لە سەرەتای ژیانی مەسلەکیەوە چەند جارسەفەری کوردستانی کردووە.

بەرگی چوارەمی سیاحەتنامەی کوردی (وەرگێڕانی سەعید ناکام، چاپی کۆڕی زانیاری کورد- بەغدا، ١٩٧٩) هیچ ئاماژەیەکی بە ئەسڵە تورکیەکە نەکردووە (چاپی کێ و کەی و کوێ ؟) ؛ رێ و تاریخی گەشتەکەی بەم جۆرە باس دەکا(تاریخەکانی بە کۆچی/ مانگی تێدان،من لێرەدا زاینیەکانم نووسیون) : (ئەولیا چەلەبی رۆژی ١٦٥٥ /٣/٩ لە شاری ئوسکودار دەرچووە، چووە بۆ سێواس، لە سێواسەوە :) قنغال، حەکیم خان، مەلاتیە،

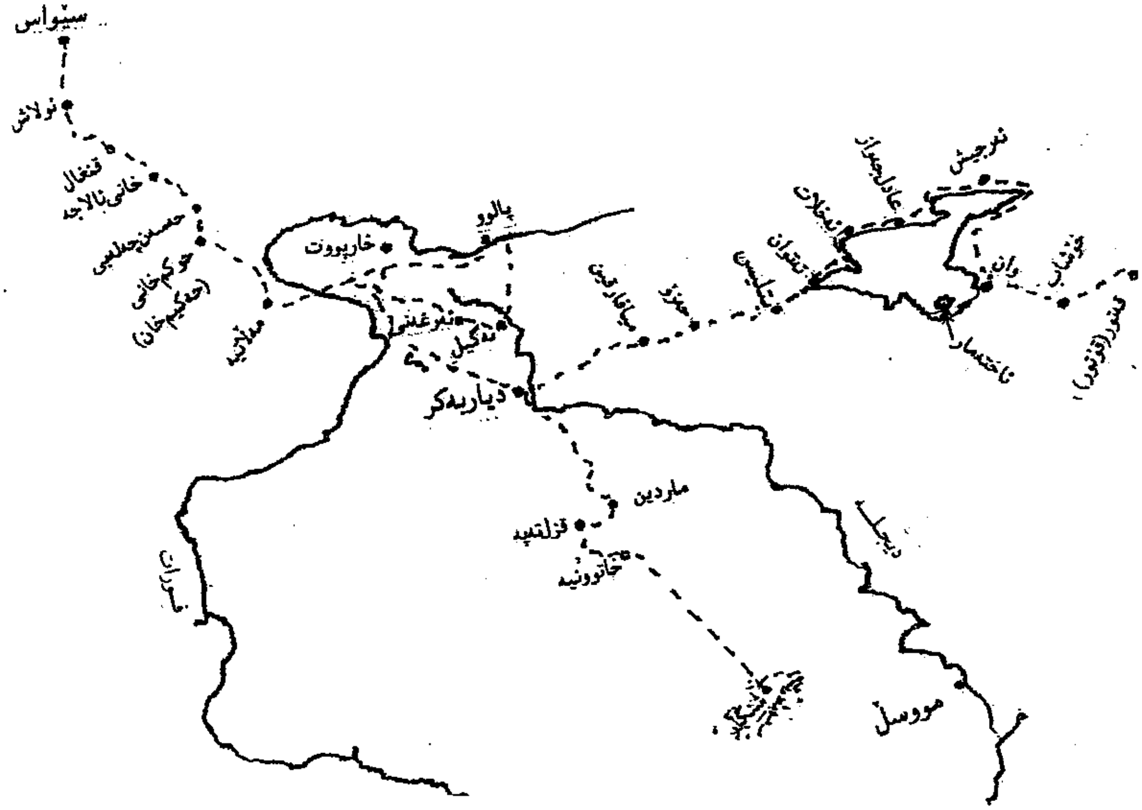

------ رێگای گەشتی ئەولیا چەلەبی - بە گوێرەی بەرگی چوارەمی کوردیی سیاحەتنامە.

پەڕینەوە بۆ بەری رۆژهەڵاتی فورات، پالوو، ئەگیل، ئەرغەنی،(چوونەوە بۆ هەمان شوێنی پێش چوونە پالوو)، دیاربەکر، ماردین، قزلتەپە، شنگار (٥/٧) ؛ (گەڕانەوە لە شنگار بە هەمان رێی قزلتەپە و ماردین دا بۆ :) دیاربەکر ؛ (ئەوجا :) میافارقین(سیلڤان)، حەزۆ، بتلیس (٥/٢٣) ؛ (لە بتلیسەوە ٦/٦ :) تەتوان، ئەخلات، عادل جەواز، ئەرجیش، وان ؛ (لە وان ـەوە گەڕانەوە ٧/٥ بەرەو بتلیس :) بتلیس (٧/٢٨) ؛ (لە بتلیسەوە گەڕانەوە ٨/٢) بە رێی باشووری دەریاچەی وان و بە قەڵای ئاختەمار دا بۆ :) وان ؛ (دەرچوون لە وان٩/٤/ ١٦٥٥ بۆ :) خۆشاب، قەتور(قۆتور) . لێرەدا کوردیەکەی بەرگی چوارەم کۆتایی دێ .

(٢١) ١٤٠٧-١٤٨١(بە گوێرەی سەجادی)، ١٥٧٠- ١٦٤٠ (بە گوێرەی جۆیس بلۆ) .

(٢٢) عوسمانی ساڵی ١٥٥٥ بەغدایان لە سەفەوی ئەستاند ، شاعەباس ساڵی ١٦٢٤ لێی ئەستاندنەوە. سوڵتان موڕادی چوارەمی عوسمانی،لە ١٦٣٨/١٢/٢٥دا بەغدای لە سەفەوی ئەستاندەوە و، لەوێوە چووە مووسڵ تا زستانەکەی لەوێ بەسەربەرێ و لەگەڵ بەهاردا بچێ دیسان یەریڤان و تەوریز بگرێتەوە . ئێران ترسی لێ نیشت و داوای ئاشتیی کرد و پیشانی دا کە ئاشتیی پێویست بوو، سوڵتان موڕادیش ئیتر گەڕایەوە ئەستەمبووڵ . لە بەهار(ی١٦٣٩) دا هاتەوە، لە بنکەیەکی عەسکەرییعوسمانی لە ناوچەی زەهاو لە نزیکی قەسری شیرین، رۆژی (سێشەممە) ١٦٣٩/٥/١٧ پەیمانێکی لەگەڵ شای ئێران(شا سەفی)دا بەست . بەگوێرەی ئەوە، شەڕی پتر لە سەدە و نیوێکی نێوانیان-گوایا-کۆتایی هات، لەسەر ئەو سنووورە رێککەوتن کە - گۆڕانی کەمی لێرەولەوێی لێدەرچێ- ئەم سنوورە سیاسیە بوو کە ئێستاش لە نێوان ئێران لەلایەک و کۆماری تورکیا و عیراقدا لە لایەکی ترەوە هەیە؛ وا رێککەوتن کە رۆژئاوای چیاکانی زاگرۆس (کە عیراقیش دەگرێتەوە) بۆعوسمانی بێ، و رۆژهەڵاتی زاگرۆس (و یەریڤان و هێندێک شوێنی قەوقاس) بۆ ئێران بێ،هیچیان یارمەتیی کورد لە دژی ئەوی تر نەدا، و جنێودانی رەسمی بە سوننی لە ئێران هەڵبگیرێ .(بڕ-" پەیمانی قەسری شیرین" - شۆ، ئیمپراتۆریی عوسمانی و تورکیای نوێ، پا ١) .

(٢٣) مینیاتوور : رەسمی بچووک بە رەنگی جوان، زۆرتر بۆ رازاندنەوەی کتێب، یان لە رووی کەڵبەی فیل، یان لەسەر مەعدەن...، کە هونەرێکە سەرچاوەکەی رۆژهەڵاتە . ئەم ناوەی لە " مینیەم " ی لاتینیەوەیە کە ناوی ئەو

جۆرە دەرمانە(لەجێی مەرەکەب)ی ئەو رەسم کردنەیە (تۆزی لاجوەرد ، سولفاتی جیوە و ...ئیدی) .

(٢٤) نووسەر دەڵێ:"سوڵتان مورادی چوارەم ساڵی ١٦٦٦ئەم عەبداڵ خانەی لادا"و کە " مەلیك ئەحمەدپاشای خوشکەزای حاکمی کوردستان بووە". بەڵام ئەو قسەیەی پتر لە یەك هەڵەی تیدایە،چونکە : ١- سوڵتان مورادی چوارەم ١٦٤٠/٢/٨ مردووە . ٢- ئەولیا چەلەبی رۆژ و تاریخی داگیرکردنی بارەگای عەبداڵ خانی نووسیوە کە ٢٧/ ٩(رەمەزان) / ١٠٦٥ کۆچی/ مانگی بووە (دەکاتە چوارشەممە ١٦٥٥/٧/٢٨) ، و کە سێ رۆژ دوای ئەوە زیادین بەگی‌کوڕی عەبداڵ خان لەجێی باوکی دانراوە .٣- ئەوە لە سەردەمی‌سوڵتان محەممەدی چوارەمدا بووە .
٤- مەلیك ئەحمەدپاشای ئەبازەیی خوشکەزای هیچ سوڵتانێك نەبووە و لەوکاتەدا حاکمی ئەیالەتی وان بووە .
بەهەرحاڵ، مەلیك ئەحمەدپاشا ، بە پێوانەی ئەوسای عوسمانییش، زەلامێکی یەکجار زۆر فاسید بووە . سیاسەتی پایتەختی ئیمپراتۆریی‌عوسمانی لە سەردەمی محەممەدی چوارەمدا تا سەردەمی "کوپرولو"ەکان، بە شەڕی نێوان ژنەکانی حەرەمسەرا و تێوەگلانی ئاغاوەتی یەنی‌چەری و کۆیلە خەساوەکان لە پاشاگەردانیدا بوو . یەکەم ٨ ساڵی حوکمی ئەو سوڵتانە ١٠ سەرەك‌وەزیرانی دیتووە،کێ بەرتیلی باشتری بدایە و دەستی بە داوێنی خەساو- یێك بگەیشتایە (تا ئەویش هێندێك پارەی لەگەڵ چەند ژنێکی حەرەمسەرادا بەش بکردایە) مەرکەزێکی دەست- دەکەوت . ئا لەو کاتەدا بوو کە مەلیك ئەحمەدپاشا بە بەرتیل‌دان بە ئاغاوەتی یەنی چەری و تاقمی ئەوانە لە حەرەمسەرادا کراوە بە سەرەك وەزیران، ئەوە دەستی " قۆیسەم سوڵتان خانم " ی تێدا بووە لە دژی " سوڵتانە والیدە تورهان خەدیجە سوڵتان خانم ". سوڵتانە والیدە تورهان خەدیجە سوڵتان خانمیش لە تۆڵەدا (بە تاوانی هەوڵی دەرمانداوکردنی سوڵتان وکۆدێتا) قۆیسەم خانمی خنکاندو تاقمی کۆیلە رەشە خەساوەکانی رابەری کرد و کاروباری گرتە دەست خۆی ، و مل‌قەوییەکی تر(سیاوەش پاشا) جێی مەلیك ئەحمەد پاشای گرتەوە .
شۆ دەڵێ محەممەد کوپرولوی سەرەك وەزیران لە دوای ئەو ئەبازە مەلیك ئەحمەد پاشایەی نارد بچێتە لای لە ئەستەمبووڵ، کە چوو دەست بەجێ گرتی و کوشتی ؛ بەهانەی کوشتنەکەی ئەوەبوو کە لە بەرامبەر هێرشی ڤینیسیەکاندا بۆ سەر بۆزجائادا (دورگەی تێنێدۆس لە دەریای ئێجە) بەرگریی نەکردووە، و ئەو شوێنە گرنگ و خەتەرە کەوتۆتە دەست دوژمنەوە (ڤینیسی لەو شەڕەدا هەزار تۆپی‌عوسمانییان گرت و رێی هاتوچۆ وئازووقەیان لە ئەستەمبووڵ بڕی،کە ژیانی تێدا شێوا و ترسی داگیرکرانی پەیدابوو؛ سوڵتانە والیدە تورهان لە ناچاریدا دەسەڵاتی موتڵەقی دا بە محەممەد کوپرولو ی ئەڵبانی، ئەو وەزعە چارە بکا. کوپرولو لە رۆژی یەکەمی سەرەك-

وەزیرایەتیەوە کەوتە هەوڵی نەهێشتنی دەسەڵاتی حەرەمسەرا بە سەر سیاسەتدا، تورهان خانم لە بـەرامبەر ئەوەدا وەخۆکەوتەوە ، مـەلیك ئـەحمەد پاشا ئەمجارەیان ویستی لـە ڕێی تـورهان خـانمەوە بێتەوە پێشـەوە) ، هـۆی ڕاستەقینەی کوشتنی،ئەو هاوکارییەی بوو لەگەڵ حەرەمسەرادا لە دژی کوپرولو .

بەڵام تاریخەکانی شۆ شێواون و لەگەڵ قسەکانی تری (دەربارەی ئەولیا چەلەبی) دا ناگونجێن، بۆ ئەم قسەیەی ئاماژەی بە نوعەیمە (١٦٦٥-١٧١٦) (کە سەرچاوەیەکی گرنگی ئەمین زەکی و سەید حوزنی‌یشە،لای ئەوان بووە بە نعیما) و بە " سیلاحدار تاریخی" (چاپی ١٩٢٨ و ١٩٤٧) کردووە ؛ بۆ ژیانی ئەولیا چەلەبی ئاماژەی بە"مەشکوورە ئەرەن" و "جاوید بایسون" و" ف. تایشنەر" کردووە . بەڵام تاریخەکانی بەراورد نەکردوون . بە نموونە : محەمەد کوپرولو ساڵی ١٦٦١ مردووە ؛ لە کاتێکدا کە شۆ لە باسی ژیانی ئەولیا چەلەبی دا دەڵێ کە مەلیك ئەحمەدپاشا ساڵی ١٦٦٩ و ١٦٧٠حاکمی بۆسنێ بووە ئەولیا چووە بە بۆسنێ‌داگەڕاوە،ئەی چۆن ئەوەی یەکەم(کوپرولو) ئەوەی دووەم(مەلیك ئەحمەدپاشا)ی کوشتووە؟ .

(٢٥) نەخشە کۆنەکانی ڕۆمانی ئێستا لە کتێبخانەکانی ئەورووپادا هەن، شنگاریان بە SENGARA "سەنگارا" یان " سەنگ ئارا" تێدا نووسراوە .

(٢٦) دیارە نووسەر وەرگێڕاوی ئینگلیسیی ئەو شیعرانەی نووسیوە، کـوردیەکەی من لە گۆڤاری "هاوار" ە (ژ٤٨ی ١٩٤٢/٨/١٥) . ساڵی لەدایك بوونی خانی ١٠٦١ی کۆچی/مانگی(دەکەوێتە نێوان ١٦٥٠/١٢/٢٥ و١٦٥١/١٢/١٣)؛ تەواوبوونی دانانی مەم و زین لە تەمەنی ٤٤ ساڵیدا ١١٠٥ کۆچی/مانگی (دەکەوێتە نێوان ١٦٩٣/٩/٢ و ١٦٩٤/٨/٢١)؛کۆچی دوایی ١١٨٠کۆچی/مانگی (دەکەوێتە نێوان ١٧٠٦/٤/١٥ و ١٧٠٧/٤/٣) ؛ شوێنی لەدایك بوون و کۆچی دوایی : شاری بـایەزید لە هەرێمی باکوور (ئێستا حکومەتی تورك بە " دۆغو بایازیت"ی دەنووسێ) .

(٢٧) - وردتر بڵێین - محەمەدئەمین زەکی لە شەڕی جیهانیی یەکەمدا ڕوتبەکەی پلەیەك لەخوار ئەوەی سەرهەنگەوە بووە، ساڵی ١٩٢٥ ڕوتبەی عەقید(سەرهەنگ)ی دراوەتێ . (سەجادی،گۆڤاری" گەلاوێژ"، سەروتاری ژ ٦ی ساڵی ٤، حوزەیرانی ١٩٤٣) .

(٢٨) كە ئەوسا پێیانگوتراوە " ویلایەتی سِتّە "، مەبەست لەم ویلایەتانە بووە : وان ، ئەرزەرۆم ، سێواس ، خارپووت ، بتلیس ، دیاربەکر . (فان برووئنسن، ئاغاوشێخ و دەوڵەت ل٣٦٤)

(٢٩) ئەو باسانەی دەربارەی کورد کە دیپلۆمیان پێ وەردەگیرێن، دەبێ بکرێنە کوردی و بخرێنە بەرچاوی کورد ، بەلای کەم تا کورد بزانن لەو کارنامانەدا چیان دەربارە گوتراوە . ئەوروپایی و مەوروپایی، خۆیان بە پێیخۆیان دێنە کوردستان و زانیاری وەکۆ دەکەن،ئێمەش بەپێی خۆمان دێین ئەو هەمووە کارنامانەیان بۆ دەخەینە سەرسامانی ئەرشیفیان و کەڵەکەی دەکەن ، بە زانیاری ئەنگراون ، تووشی تۆخمە بوون ؛ با کوردی ئەوەندە برسی و پەرپووت و نەزان و سواڵکەریش کە دەستی بۆ کردوونەوە شتێکی دە مشتی بنێن، بزانێ ئەو دیپلۆم وەرگرتنانەتان بەنرخی پێشکەشکردنی چ ئاگاداریەك بووە دەربارەی، بە دەسەڵاتدارانی جیهانی بەئاگاداری ئەنگراو و تووشی تۆخمبوو . ئەگەر دکتۆر وانلی نازانێ کوردی بنووسێ، خۆ چەندین لەوانی تر بە رادەی یەکەم کوردینووسن و هیچ بەهانەیەکیان نیە .

(٣٠) بە رەسمی ناوی " میساقی میللی" بوو؛ نووسەر دەڵێ : لە ١٩٢٠/١/٢٦دا، بەڵام- وەك شۆ و شۆ روونیان کردووەتەوە- ئەندامانی پەرلەمان لە ١٩٢٠/١/٢٨دا بە نهێنی یەکتریان دیت و باسیان لەوە کرد ناوی مستەفا کەمال بە سەرۆکی پەرلەمان رابگەیەنن، بەڵام لە ترسی ئەوەی ئینگلیس پەرلەمان هەڵوەشێنن و ئەسڵی مەبەست تێكبچێ(کە سەلماندنی راگەیاندنی کۆنگرەی سێواسی ٤-١٩١٩/٩/١١ بوو)، وازیان لەوە هێناوە و لە ١٩٢٠/٢/١٧دا " میساقی میللی"یان راگەیاندووە .

(٣١) مستەفا عەلی رزا، لە ساڵی دووەمی خوێندنی لە خوێندگەی ناوەندیی‌عەسکەرییدا ، مامۆستایەکی کە ئەویش ناوی مستەفا بووە زۆری خۆش ویستووە و دۆستایەتیی لەگەڵدا کردووە،" دۆستایەتیەکی ناساغ " (ئارمسترۆگ، گورگەبۆر، ١٩٣٣ ، ل٧) و کردوویە بە سەرپەرشتی کلاسەکەی، و بۆ جیاکردنەوەی ناوی ئەو لە هی خۆی(کە هەرتك مستەفا بوون) ناوی مستەفا عەلی رزای شاگردی کردووە بە"مستەفا کەمال" .
مستەفا کەمال، ساڵی ١٩١٥(لە شەڕی دەردەنیلدا) کرا بە " پاشا"(جەنەراڵی لەشکری عوسمانی) ؛ لەدوای شەڕی ساکاریا ی دژی یۆنان(٨-١٩٢١/٩/١٣) کە کەمالی هەراو هەنگامەیەکی پرۆپاگەندەی ئاینیی زۆریان

بۆ نایەوە، ناوی " غازی" (موجاهیدی ئیسلام لە شەڕی کافراندا) شی بۆ زیادکرا (ئەوەیە جەلادەت عالی بەدرخان نامەکەی ١٩٣٣/١/٨ی کە لە تەبەریاوە بۆ مستەفا کەمال نووسیوە ئاراستەی " غازی مستەفا کەمال پاشا"ی کردووە)، و روتبەی " موشیر"یشی درایێ؛ بەڵام بەوەندە وازی نەهێنا، ساڵی ١٩٣٠ کرا بە " ئەبەدی شێف" . کەمالی لە ١٩٣٤/٦/٢١دا ناوی " پاشا" و" بێی" و" ئەفەندی"یان قەدەغەکردن، و بڕیار-یان دا هەر کەسە ناوی خانەوادەی وە ناویەوە بێ، پەرلەمان (ی وەك پەرلەمانی سەددام حوسێن) گورج بە دوای ئەوەدا ناوی خانەوادەی" ئەتاتورك"ی لە کەمال ! نا و بڕیاری دا کە جگە لەو هیچکەسێکی تر نابێ ئەو ناوە بەکار بهێنێ (ئەتاتورك واتا " بابە تورك") ؛ ئەتاتورکیش - بە نۆرەی خۆی - ناوی خانەوادەی بە سەر کاسەلێسەکانیدا بەشینەوە، لەوانە عیسمەت پاشا بە ناوی رووباری ئینونو کرا کە لە نزیکی ئەو لەشکری یۆنانی ناچارکردبوو پاشەکشە بکا ...ئیدی .

(٣٢) ئەم " تەواو" ە ماوەیەك لە هەرێمی باشووری کوردستاندا ببوو بە " حەقیقی " (حوکمی زاتیی حەقیقی) .

(٣٣) " تورکیە بویوك میللەت مەجلیسی"، نووسەر دەڵێ " مەجلیسی گەورەی نەتەوایەتیی تورکیا" .

(٣٤) باس لە شۆڕشی ئاراراتە، مەبەست ئەوەیە کە هەر درێژە پێدانی شۆڕشی ١٩٢٥ی بە رابەریی شێخ سەعیدە .

(٣٥) لاتینیەکەی نووسەر" ئاسساد"،و لە شوێنی تر" ئەسات"؛ ئەو لاتینیەی مستەفا کەمال پاشاگەردانیەکی سەیری ناوەتەوە .

(٣٦) لە کۆندا" ئانسیرانوم"، بە گوێرەی ئەفسانەیەك میداس شا لە سەدەی ٩ی پێش زایندا ئاوەدانی کردۆتە-وە، مەرکەزێکی گرنگی دەورانی دوایی رۆمانی و بیزەنتی بووە،سەلجووقی لە سەدەی ١١دا گرتوویانە و،لە سەدەی ١٤دا کەوتۆتە دەست عوسمانی؛ ناوی دواتر بووە بە " آنغرە ، آنقرە " (لای ئەوروپاییان " ئانگۆرا")؛ مستەفا کەمال کردی بە پایتەختی تورکیا(١٩٢٣/١٠/١٣)،١٦ رۆژ پێش راگەیاندنی" کۆمار" ی تورکیا

و سەرەك‌كۆماریی مستەفا كەمال . بە نووسینە لاتینیەكەی مستەفا كەمال(١٩٢٨/١١/٣) بوو بە" ئانكارا" .

(٣٧) سەرژماریی سالّی ١٩٨٠ی حكومەتی توركیا نەخوێندەواری لە كۆماری توركیادا بە ٣٢,٥٪ داناوە . (سالّنامەی پاكستان) .

(٣٨) م . شەریف فرات ، دۆغو ئیل‌لەری ڤە ڤارتۆ تاریهی . ڤان بروونەسن ئاماژەی بە " چاپی سێیەم ، سالّی ١٩٧٠ ، ئەنقەرە" كردووە و ،هۆی ئەو هەلّوێستەی فرات دەباتەوە سەر دوژمنایەتیی عەشیرەتی : فرات لە مالّی سەرۆكانی عەشیرەتی خۆرمەك بووە و ئەو عەشیرەتە دوژمنایەتیی لەگەلّ عەشیرەتی جبران دا هەبووە . خالید بەگی جبران لەگەلّ شۆڕشی كورددا بوو ، لەبەر ئەوە خۆرمەك و لۆلان زۆر لە جەندرمە و لەشكر گەرمتر شەڕیان دژی شۆڕشی‌كورد كردووە . هەرچەندە شێخ سەعید نامەی بۆ سەرۆكانی خۆرمەك نووسیوە و تكای لێ‌كردوون كە ئەو دوژمنایەتیە بخەنە لاوە، بەلّام بەقسەیان نەكردووە . وا فرات كە مامۆستا(یخوێندگە) بووە، شەرەكەی لەدژی كورد بە كتێب نووسین‌یش كردووە . ئەم كتێبە كە یەكەم جار سالّی ١٩٤٥ دەرچوو، نووسەرەكەی لە سەر كوژرا .(بڕ- ئاغا و شێخ و دەولّەت...،ل ٣٥٥،٣٨٤،٤٥٢) .

(٣٩) چەند كەسێكی خەلّكی دیاربەكر گێڕایانەوە گوتیان :" دادگای دیاربەكر سەردەمێك ڕێی دەدا خەلّك بچنە سەیركردنی دادگاكرانی خەباتكاران، ئێمەش دەچووین . ڕۆژێكیان حاكم لە گیراوێكی پرسی :
- دەزانی بۆچی لێرەی ؟
- نەوەلّلا چووزانم، هیچم نەكردووە و كوردم .
- چی؟ دەتەوێ توركیا لەت بكەی؟
(كابرای گیراو دەست بەجێ و بە ئەدایەكی ئەوپەڕی گالّتە پێ‌كردنەوە گوتی) :
- لەت كردن ؟ خودا عافوت كا جەنابی حاكم، تۆش ، بۆچی توركیا خەیارە من لەتی بكەم؟ مردووت نەمرێ !
(و لەگەلّ " لەتی بكەم"دا هەردوودەستی بەرز كردەوە و زۆر شانۆگەریانە وای كرد وەك خەیار لەت بكا ! ؛ ئیدی هەموو ئەوانەی هاتبووینە دادگا دامانە قاقای پێكەنین، و تا ماوەیەكی زۆر پێكەنینی دیاربەكر لەسەرئەوە بوو)" .

گوتم : ئەی سەوزی فرۆشەکان؟

ـ سەوزی فرۆشی چی ؟

ـ ئەی نەچوون پێیان بڵێن هەرچی خەیارە تا لەتی نەکەن نەیفرۆشن ؟

کە دیاربوو نەیانکردبوو .

(٤٠) ئەسڵ : حەمامی خوێنێکی ئەوەندە گەورە دەبێ کە لەگەڵ وڵاتەکەیاندا هەڵدەلووشرێن .

(٤١) مووسا عەنتەر ١٩١٥- ١٩٩٢/٩/٢٠ ، نووسەری شانۆ و دانەری فەرهەنگی کوردی- تورکی و ،رۆژنامەنووس و قانوونی .لە دێیەکی سەر بە نسێبینی ویلایەتی ماردین لە دایك بووە، لەسەر خەباتی سیاسی چەند جارگیراوە، بە ساڵان دە زینداندا بووە ، پۆلیسی نهێنیی تورك کوشتی . دوا نووسینێکی کە من ئاگادارم رۆژی ١٩٩١/١٢/٢٥ لە رۆژنامەی " رۆژنامە "ی کوردیدا بڵاوکراوەتەوە ، کە لە ئەستەمبوڵ دەرچووە؛ نووسینێکی بە کوردیەکی زۆر جوان و رەوان نووسیوە ، کە من تا ئێستا لە ئەدەبیاتی کوردیی نیو سەدەی رابردووی هەرێمی باکووردا وێنەم نەدیتووە ؛ بەناوی ئاشکرای خۆی و تا بڵێی کوردانە وئازایانە وئەوپەڕی بێباك بە دوژمن .

(٤٢) ئەسڵ نووسراوە " ئات سز" و مانای لێ دراوەتەوە : " بێ ناو". بە نووسینی ئێستای تورکی " ئادسز " واتا بێناو و، " ئات سز" واتا بێئەسپ ؛ بەڵام پێشتر وابووە ئات سز بە هەردوو مانا نووسراوە .
نووسەر ئەم " ئات سزە" بە ناوی نهێنی تێگەیشتووە، ئەمە ناوی راستەقینەیە : حوسێن نیهال ئاتسز ١٩٠٥-١٩٧٥ .

(٤٣) فایق بوجاك یەکەم سکرتێری پارتی دیموکراتیکوردستانی تورکیا ـ ١٩٦٥ ،پۆلیسی نهێنیی تورك کوشتی . (نووسەر دەڵێ " بوچاك ") .

(٤٤) " دۆغو دەڤریمجی کولتور ئۆجاکلەری " = وەجاخە فەرهەنگیە شۆڕشگێڕەکانی رۆژهەڵات .

(٤٥) وا دیاره مەبەست لە " تورکیە دەڤریمجی گەنچلیك فەدەراسیۆنو"(یەکێتی گەنجانی شۆڕشگێڕی تورکیا) یە، کە لە " فکر کولوپلەری فەدەراسیۆنو" سەری هەڵداوە (١٩٦٩)، (نەك " دەڤریمجی گەنچلیك دەرنەکلەری فەدەراسیۆنو"ی کە " دەڤ - یۆڵ " و " دەڤ - سۆڵ " ی لێ کەوتوونەوە) . بەڵام بەهەرحاڵ، نووسەری کە" ت. ئی. پ." ی وا ریسوا کردووە،سەیرە کە دڵی بە " دەڤ - گەنج " خۆش بووە .

(٤٦) نووسەر لە تووڕە بوونەکەیدا و لەداخا زۆر شتی تێکەڵ و پێکەڵ کردوون . نووسەر ساڵانێك رەمزی دیپلۆماسیەتی کورد بوو،نوێنەری سەرۆك بارزانی بوو، هەر رێبازێکی فکری و فەلسەفی لای ئەو دیکۆر- ێکی دیپلۆماسیەتە، سینییە و فەرمووی تێدا هەیە، کەی سینیی " سۆسیالیزم- دیموکراسی- ئینسانیەت" دابندرێ وکەی هەڵگیرێ و لەجیاتی ئەوە سینیی" ئازایەتی- قوربانی دان "بیسمیللای لێ بکرێ . نووسەر دوای ئەم قسانەی ئێرەشی هەر وازی نەهێنا و چەند جار گەڕایەوە سەر جۆرەها سینی هەڵگرتن و دانان، تاکو - بە قسەی خۆی - " شوغڵی کورد چێ کا! ".

((٤٧) جەنانی زادە محەمەد قەدری پاشا(١٨٣٢-١٨٨٣) لە ١٨٨٠/٦/٩ تا ١٨٨٠/٩/١٢ سەرەك وەزیرانی عوسمانی بووە،١٨٧٨ وەزیری ناوخۆ و ١٨٧٩ وەزیری کاروباری گشتی بووە . (شۆ و شۆ)

(٤٨) رووسیا دەمێك بوو هەوڵی دەدا بالکان بخاتە ژێردەستی خۆیەوە(کاتەرینا تەنانەت پادشایەکیشی بۆ دەو- ڵەتێکی مەسیحی پەروەردە کردبوو کە ئەستەمبوڵ بکاتە پایتەختی خۆی) . لێدانی زۆر دڕندانەی شۆڕشی بولگاریا لەلایەن عوسمانیەوە و وورووژانی بیروڕای ئەوروپایی (١٨٧٦) هەلێکی باشی دا بە رووسیا کە خەونی دێرینی تێدا بەجێ بێنێ . هەرچەندە عوسمانی و دەوڵەتی ئەوروپایی ویستیان شۆڕشگێڕان بسازێنن ، بەڵام رووسیا کاری خۆی هەر کرد ،لە ١٨٧٧دا هێرشی بردە سەرعوسمانی .گوایە بەشێکی بەهۆی دەنگدانەوەی دڕندەییعوسمانی بەرامبەر بولگارەکان لە ئەوروپادا(و بەتایبەتی لە رۆژنامەگەری و لەپەرلەمانی ئینگلیسدا)، کەس فریای عوسمانی نەکەوت و پەیمانی بەڵێنی پشتگیریی لە شەڕی رووسدا هیچی لێ دەرنەچوو، و دەبوو شەڕەکەی بەتەنیا بکا. رووس،لە رۆژهەڵاتەوە ئەردەهان(١٨٧٧/٥/١٨) و زێدی خانی"بایەزید"(١٨٧٧/٦/٢٠) ی گرت، و لە رۆژئاواوە تا چەند کیلۆمیتریی ئەستەمبوڵ هات (تا سان ستیفانۆ کە ئێستا تورك پێی دەڵێن

یەشیل کوی= دێی سەوز) و بەتەمابوو بچێ یەکجاری ئەستەمبووڵیش بگرێ و کۆتایی بە - قەیسەری رووس ساڵی ١٨٥٣ گوتەنی - " پیاوە نەخۆشەکە " بهێنێ . بەڵام ئینگلیس وەخۆکەوتن و بە مانۆڕی عەسکەری و هێز پیشاندان رووسیایان ناچارکرد ئاگربەس بکات (دیارە، رۆژنامەگەریی ئینگلیسیش شەرعەکەیان وەرچەرخاند و بولگار و مولگاریان لەبیر خەڵك بردەوە،و ئەمجارە خەڵکیان فێری گۆرانیی " جینگۆ" دەکرد کە هەرەشە بوو لە رووسیا ـ لەوەوە زاراوەی سیاسیی " جینگۆییزم") . بەهەرحاڵ، ئاگربەسێك کە لە نزیکی ئەستەمبوڵ بێ، دەبێ چی بێ ؟ . رووس پەیمانێکیان بۆخۆیان رازاندەوە و بە عوسمانییان ئیمزا کرد (پەیمانی سان ستیفانۆ ٣/ ١٨٧٨/٣) ، ئیتر دۆم بێ و کەڵاش بۆخۆی بکا ؛ " پەیمان" رووسیای کردە تاقە دەسەڵاتی حەقیقی لە ئەورووپا-ی باشووردا، دروشمی " پان سلاف"ی قەیسەری لەسەر حیسابی ناسلاڤەکان تەواوکرد (سلاڤی باکوور:رووس، ئۆکرانی،پۆلۆنی،چیك،سلۆڤاك؛ سلاڤی باشوور: سیرب،کروات،سلۆڤین،بولگار) ؛ بەشێکی لە رۆمانیا (ی لاتین) خستە سەر رووسیا (بەڵام چونکە رۆمانیا - بەشێوەیەك - یارمەتیی رووسیای دابوو ، بە قەڵەمڕەویی تر زیانێکی بۆبژێردرا ،و قەبووڵ کردنی سەربەخۆیی لای عوسمانی دابینکرا)؛ چیای رەش(کرناگۆرا یا مۆنتی نیگرۆ یا بەشێوەی عوسمانی " قەرەداغ ") و سیرب سەربەخۆییان درایە . ئەرمەنیەکان،سەرۆکی ئاینی(پاتریار-ك)ی خۆیان لە ئەستەمبووڵەوە ناردە سان ستیفانۆ، داوای لە رووس کرد یارمەتیی دروست کردنی دەوڵەتێکی ئەرمەنی لە هەرێمی باکووری کوردستان بدەن، بەڵام رووسەکان بەرژەوەندی خۆیان لەوەدا نەدیت . عوسمانی دەبوو ٢٤هەزارملیۆن قووروش(١،٤هەزار ملیۆن روبل) زیانی جەنگی بدا بە رووسیا ، چەند شوێنی قەڵەمڕەویی عوسمانی لە بریتی کەمتر لە نیوەی ئەو پارەیە بدا : قارس، ئەردەهان، بـایەزید ،و باتوم . دەبوو هەموو ئۆرتۆدۆ-کسەکانی قەڵەمڕەویی عوسمانی، کلیساکان و پیاوانی ئایینیان لەژێر سێبەری " پارێزگاری"ی رووسیادا بن . دیارە هێزە ئەورووپاییەکان بە هیچ جۆرێك ئامادەی قەبووڵ کردنی ئەو ئیمتیازە یەك لایەنیانەی رووس نەبوون . هەرچەندە لە پەیمانی سان ستیفانۆدا نووسرابوو کە" ناڕازی بوونی هەر دەوڵەتێکی تری دنیا لەم پەیمانە دەبێ بە هیچ دابندرێ"، بەڵام ئیتر ئەوە بۆ خۆی نووسیبوو نەك بۆ " هێزی بەهێزان" . کـە مەترسیی شەڕێکی گەورە نزیك بۆوە، رووس ناچار ملیان دا و پێشنیاری" بسمارك"یان قەبووڵ کرد کە بچنە بەرلین و لەوێ کێشە چارە-بکەن .

کۆنگرەی بەرلین لە وەفدەکانی : ئینگلیس،رووس،فەرەنسا ،نەمسا- هەنگاریا(ئوتریش-مەجارستان)،ئیتالیا، عوسمانی، و دیارە بە سەرۆکایەتیی بسمارك بوو ؛ بەڵام نوێنەرانی تریش روویان تێکردبوو : وەفدی دەوڵەتی

یۆنان، وەفدی مەسیحیەکانی بۆسنێ و هەرسك(هەرزیگۆڤینا)، مەسیحیی بولگاریا،و ئەرمەنیش . ئەرمەنی، داوایان لە کۆنگرە کرد هەموو هەرێمی باکووری کوردستان بە ناوی دەوڵەتێکی ئەرمەنی بخاتە ژێردەسەڵاتیا-نەوە . لەو هەلومەرجەدا بووە کە حاجی قادری کۆیی لە دروست بوونی دەوڵەتی وەهای ئەرمەنی ترساوە :

خاکی جزیر و بۆتان یانی وڵاتی کوردان   سەد حەیف و سەدمخابن دەیکەن بە ئەرمەنستان ...ئیدی .

پەیمانی بەرلین(١٨٧٨/٧/١٣) پەیمانی سان ستیفانۆ ی پووچ کردەوە و دەسەڵاتی رووسی لە بالکاندا تا رادەیەك لغاو کرد . بولگاریای گەورە(ی پەیمانی سان ستیفانۆ) کرا بە سێ بەش؛ دوو بەشی سەرەکیی ئۆتۆ-نۆمییان درایە : هەرێمی باکووری بە ناوی "بولگاریا" ئۆتۆنۆمیەکی فراوانی درایە (لەشکر و ئیدارە و میری خۆی) بەڵام دەبوو ساڵانە پارەیەك بدا بە عوسمانی، هەرێمی باشووری بە ناوی " رومێلیی رۆژهەڵات " هەر سوڵتانی عوسمانی بەرەسمی فەرمانڕەوای راستەوخۆی مایەوە بەڵام ئیدارەکەی خرایە دەست " کۆمیتەیەکی ئەوروپایی"!؛ بەشی سێیەم وەکو پێشوو خرایەوە ژێر دەسەڵاتی راستەوخۆی عوسمانی بەڵام بە بەڵێنی هەندێ ئیسلاحاتەوە . بۆسنێ و هەرسك، دەبوو ماوەیەك عەسکەر و ئیدارەی " نەمسا- هەنگاریا "یان تێدابێ، سەربەخۆیی " سیرب "و" چیای رەش " قەبووڵ کرا. سەربەخۆیی رۆمانیاش قەبووڵ کرا بەڵام ئەو قەڵەمڕەویەی کە رووسیا لێی داپڵۆسیبوو تازە چووا! (بە ناوی پەیمانێکی ساڵانێکی پێشتر) و لە جیاتی ئەوە زیان بژێریەکی قەڵەمڕەویی لەبەدبەختێکی تر بۆ کرا.عوسمانی دەبوو ٨٠٢,٥ملیۆن فرانك زیانیجەنگی بدا بە رووسیا(ساڵانە ٣٥ ملیۆن قووروش) و ئەگەر پێی نەدرێ دەبێ داوای قەڵەمڕەویی لەبریتی ئەوە لە رووسیا قەبووڵ بکا. قارس و ئەردەهان و باتوم دران بە رووسیا (باتوم کرا بەبەندەرێکی ئازاد)، بایەزید و شیوی ئەلەشگرد درانەوە بە عوسمانی . عوسمانی دەبوو ئیسلاحاتێك لەو ناوچانەدا بکات کە ئەرمەنی تێدا دەژیان، و ژیان ومالیان لە چەرکەس و لە کورد بپارێزێ (پێشنیاری ئینگلیس) ، و ئازادیی مەدەنی و ئاینی لە سەر تا سەری ئیمپراتۆرییدا دابین بکات (سوڵتان عەبدول حەمید پێشەکی جۆرە تاها محیەدینێکی ساز کردبوو، کاربەدەستێکی مەسیحیی کردبوو بە سەرۆکی وەفدی عوسمانی : " کاراتۆدۆری پاشا") . حاجی قادری کۆیی (١٨١٥- ١٨٩٢ ، یان : ١٨١٧ - ١٨٩٧) ئاماژەی بەو رووداوانە کردووە کە گوتوویە :

بولغار و سیرب و یۆنان هەم ئەرمەنی و قەرەداغ   هەر پێنجیان بە تەعداد نابن بە قەدی بابان

هەریەکە موستەقیللن کول یەکی دەوڵەتێکن   ساحیبی جەیش و رایەت ئەرکانیحەرب و لێدان

بەهەرحاڵ، سوڵتان عەبدول حەمید هەوڵی دەدا بەتەواوی مل بۆ هەموو بەندەکانی پەیمانەکە نەدا، بە نموونە : فلانە بەندەر(ئەنتیڤاری) کە پەیمانی بەرلین بۆ دەوڵەتی چیای ڕەشی دانابوو،ئەو دەستی بۆ لێ هەڵنەدەگرت، دەیگوت نابێ ئالای بولگاری لە بولگاریادا هەڵکرێ! و... ئیدی . لێرەدا گۆشین (سەفیری گلادستۆن،سەرەك- وەزیرانی ئینگلیس ی کەکاتی خۆی لە ئۆپۆزیسیۆنی پەرلەماندا هەراو هەنگامەی بۆ قوربانییانی بولگاریا نابۆوە و نەیهێشتبوو ئینگلیس زوو فریای عوسمانی بکەوێ) ئەم دەورە دەبینێ کە نووسەر باسی دەکا .

(بە نموونە بڕ- شۆ و شۆ) .

(٤٩) مەبەست لە مەترسیی هەمیشە لە ئارادا، بەڵایەکی کە لە هەر لەحزەیەکدا بکرێ بەسەردا داباریێ . لە ئەفسانەیەکی یۆنانی : دیۆنیسس حاکمی موتڵەقی سیراکۆزە بووە، دامۆکلیس (یا دامەکلیز) بە ئێرەییەوە زۆر بە بەختەوەریی حاکمییەتی موتڵەقی ئەو دیۆنیسسەی هەڵگوتووە؛ دیۆنیسس ڕۆژێك بانگێشتنێکی زۆر شایانەی لێ دەکا، و ئەو ڕۆژە لە سەرتەختەکەی خۆی دادەنێ . دامۆکلیس لە سەرەتادا لە خۆشییان گەشکەدەبێ، دوایی سەیردەکا وا : شمشێرێکی ڕووت،بەشێوەیەك،بە یەك تاڵەمووی ئەسپێك بەمیچەوە لە ئاست سەری ئەوەوە هەڵواسراوە، کە لە هەر لەحزەیەکدا بە کەمترین تەکانی، بکرێ بە سەر تەپڵی سەریدا بکەوێ و لەسەر تەختەکەی دوو لەتی بکا . دیۆنیسس دەیەوێ بەوە تێی بگەیەنێ کە حاکمی موتڵەق هەمیشە لە مەترسیی تێداچوونی لەهەر لەحزەیەکدایە .

ناوی هێندێك له سەرچاوەكانی وەرگێڕ

ئەمین زەکی(خولاسەی) : خولاسەیەکی تاریخی کورد و کوردستان، جلدی ئەووەل، لە مەبدەئی تاریخەوە تا ئیمرۆ، چاپی بەغدا ۱۹۳۱؛ جلدی دووەم ۱۹۳۷؛(کۆپی و بلاوکردنەوەی هەردوو جلد لە لایەن سەیدیان لە مهاباد لە یەك بەرگدا و لەسەری نووسراوە" جلد ۱-۲-۳") .

خالفین : ن. أ. خەلفین، خەبات لە ریی کوردستاندا، وەرگێڕی لە رووسیەوە جەلال تەقی،سلیمانی، ۱۹۷۱ .

سەید حوزنی موکریانی : ـ دیرێکی پێشکەوتن، چاپی گیو لە هەولێر۱۹٦۲ (چاپی یەکەم ۱۹۳۵ لە رواندز بووە) .
ـ مێژووی میرانی سۆران، چاپی گیو لە هەولێر ۱۹٦۲ (چاپی یەکەم ۱۹۳۵ لە رواندز بووە) .

سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی : کورد لە مێژووی دراوسێکانیدا، سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی، وەرگێڕانی سەعیدناکام، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد- بەغدا، ۱۹۷۹ .

شەرەفنامە (ی کوردی) : شرفنامەی شرفخانی بدلیسی، هەژار کردویە بە کوردی،(چاپ کردنەوەوچەند قسمیەکی نوێی وەرگێڕ لە پاڵدا) تاران، ۱۹۸۱ (جاری یەکەم کۆڕی زانیاری کورد ساڵی ۱۹۷۳ لە چاپخانەیەکی نەجەف لەچاپی داوە

ساڵنامەی پاکستن : THE STATESMAN'S YEAR-BOOK,Edited by JOHN PAXTON, 127th EDITION, 1990-1991.

ساڵنامەی هەنتەر : THE STATESMAN'S YEAR-BOOK,Edited by BRIAN HUNTER, 129th EDITION, 1992-1993.

ئارمستڕۆنگ : H.C.ARMSTRONG, GRAY WOLF MUSTAFA KEMAL, An Intimate Study of a Dictator, NEW YORK, 1933.

بیرکەن : Andreas Birken, Die Provinzen des Osmanischen Reiches, Wiesbaden 1976.

جۆیس بلۆ : JOYCE BLAU, mémoire du Kurdistan, Paris, 1984.

زورخەر : ERIK JAN ZÜRCHER, THE UNIONIST FACTOR
The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926, Leiden, 1984.

شۆ : Stanford J. Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,Volume I: Empire of the Gazis, The Rise and Decline of the Ottoman Empire 1280-1808, Cambridge University Press, 1976.

شۆ و شۆ : Stanford J. Shaw & Ezel Kural Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,Volume II
Reform, Revolution, and Republic-The Rise of Modern Turkey 1808-1975, Cambridge University Press, 1977.

ڤان برووینسن
M. M. van Bruinessen, AGHA, SHAIKH AND STATE,
On the social and political organization of Kurdistan(diss.), Rijswijk, 1978.

کریس کوچێرا :
CHRIS KUTSCHERA, LE MOUVEMENT NATIONAL KURDE, Paris, 1979.

کەنیهۆڵم :
BRUCE R. KUNIHOLM, The Origins of the Cold War in the Near East-
Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey, and Greece,Princeton University Press, 1980.

لۆرد کینرۆس :
Lord Kinross, The Ottoman Centuries-The Rise and Fall of the Turkish Empire,U. S. A.,1977.

گارنیە :
Jean-Paul GARNIER, La fin de l'Empire Ottoman- du Sultan Rouge à Mustafa Kemal,Edit.PLON,1973.

لانداو :
JACOB M. LANDAU, PAN-TURKISM IN TURKEY- A STUDY IN IRREDENTISM, London,1981.

(بێ لەم ناوانە : ناوی سەرچاوەکانی نووسەری کە لە داوێنی لاپەڕەکانن؛ناوی سەرچاوەکانی وەرگێڕی کە لە دەقی باسدا نین و هەرلە دووکەواندا ئاماژەیان پێکراوە و لیستەیان لە ل١٤٣-١٤٤دا هەیە ؛ ئەو ناوانەی کە دەبێ هەموو لاپەڕەکانی کتێبەکەیان بۆ سەیر بکرێ : کورد ،کوردستان،تورك،تورکیا ، عوسمانی؛ ناوی کەنداڵ و وانلی و وەرگێڕ؛ ئەو ناوانەی دە نەخشەکاندا) .

ئا ئاتسز ١٠٦-١٠٧، ١٣٨؛ ئاختەمار ١٣٢؛ ئاخن١٢٧؛ ئادی یەمان ٥٣، ٨١، ١٢٥؛ ئاراپکر(عەرەبگر) ٦١؛ ئارار١٢٢؛ ئارارات (بڕ- ئاگری ؛ ئاراس (رووبار)٨٧ ؛ ئاراس(ئەحمەد) ١٢٣؛ ئاراس (تەوفیق روشتو) ٩٨-٩٩؛ ئاری (ئێرانی/ زمان) ٨٧ ؛ ئازەربایجان١٧، ٢٦، ٣٢-٣٣، ٦٣، ٨٢، ٨٧-٨٨؛ ئاستانە١٢٨؛ ئاستی١٩؛ ئاسلان (روسەن) ١٢٣؛ ئاسلان (محەمەدعەلی، خەڵکی ئارارات؟)١١١؛ ئاسووری/ئاشووری٢٨، ٥٢، ٦٣؛ ئاسیای مەرکەزی١٧، ٦٣، ٨٧؛ ئاقڤویونلو٢٨، ٦٩؛ئاکتاش١٢٩؛ ئاگری/ئارارات٥٤، ٨١، ١٠٠، ١٠٧، ١٢٣، ١٢٥، ١٣٦؛ ئاماسیا١٢٨؛ئاموودەریا/ئۆکسەس٦٣؛ ئامەد/ئامید بڕ- دیاربەکر؛ ئامێدی بڕ- عیمادیە؛ ئانت(گۆڤار)٨٢؛ ئاییار(محەمەدعەلی)١١١، ١١٣-١١٤؛

ئو ئوزبەکستان١٧، ٦٣؛ ئوسکودار١٣١؛ ئوغوز١٠١؛ ئولستەر١١٨؛ ئوتریش بڕ-نەمسا؛ ئوردون٤٧؛ ئورفە٤٥، ٥٣، ٨١، ١٠٧، ١٠٩، ١٢٤_١٢٥؛

ئۆ ئۆتوکەن١٠٦؛ ئۆدێسە(ی ئۆکرانیا)٧٥؛ ئۆزوك(ئۆگوز) ١٢٣؛ ئۆسبۆرن(ئێدوارد)٥٦؛ ئۆسمانلی ئەحرارفرقەسی٦٢؛ ئۆکرانیا /ئۆکرایین١٤٠؛

ئە ئەتاتورك بڕ- مستەفا کەمال ؛ ئەحمەدتەوفیق پاشا٧٤؛ ئەحمەدرزا ٦٠-٦٢؛ ئەحمەدمەلیك(دکتۆر)١٢٣؛ ئەحمەدی یەکەم(سوڵتان) ١٣٠؛ ئەخلات١٣٢؛ ئەدمنە٧٤؛ ئەدیپ(خالیدە)٦٣؛ ئەرجیش١٣٢؛ ئەردەڵان٢٨، ٨٩-٩٠؛ ئەردەهان٨١، ١٣٩-١٤١؛ ئەرزنجان ٢٧، ٥٤، ٨١، ٨٨، ١٢٥؛ ئەرزەرۆم ٢٥، ٢٧، ٣٢، ٣٤، ٣٩، ٥٣-٥٤، ٦٦، ٨١، ٩٥، ١٠٧، ١١٨، ١٢٥، ١٣٥؛ ئەرغەنی١٣٢ ؛ « ئەرمەنستان٤٤، ٥٣-٥٤، ٨٧(ی سۆڤیەتی)، ٩٥، ١٠٧، ١٤١، ـ دەوڵەتێکی ئەرمەنی ٥٠، ١٤٠-١٤١، ـ ئەرمەنی١٤-١٨، ٢٥، ٢٨، ٣٤-٣٥، ٤٠، ٤٣، ٥١، ٦١، ٧٢، ٧٤، ٧٦-٧٧، ٨٢، ٩٢-٩٣، ٩٥، ٩٧-٩٩، ١٠٧، ١١٨»؛ ئەرووخ٢٩، ئەرەن(مەشکورە)١٣٤؛ ؛ ئەریك(شابان)١١١؛ ئەریم(نیهاد)١٢١-١٢٢؛ ئەزهەر(ی قاهیرە)١٢٨؛ ئەستۆنی/ ئەستۆنیا٦٣؛ ئەستەمبووڵ ١٣، ٢٧، ٢٩، ٣٢-٣٥، ٣٧-٤١، ٥٦-٥٩، ٦١-٦٢، ٧٤-٧٦، ٨٨، ٩٧، ١٠٥، ١١٠-١١١، ١١٨، ١١٨، ١٢١، ١٢٧، ١٢٩-١٣٠، ١٣٣، ١٣٨-١٤٠؛ ئەسعەدمەحموود ١٠٠؛ ئەسکەندەرۆنە٨١، ١٠٨، ١٢٢؛ ئەفریقا١٠٧؛ ئەفغانستان٦٣، ٧٦، ٨٤(کوردی)؛ ئەفواجی خەفیفە٣٥-٣٦، ٧٢-٧٣؛ ئەکنجی(دکتۆرتارق زیا) ١١١، ١٢٠، ١٢٢(و دووبرای تەحسین و یووسوف) ؛ ئەکەدی٦٣؛ ئەگیل١٩، ١٣٢؛ ئەلازیە بڕ- خارپووت ؛ ئەڵبانیـا/ ١٥-١٦، ٣٤، ٦١، ٩٩، ١٢٨، ١٣٣؛ ئەلبستان٥٣، ٨١؛ ئەلجەزایر(پەیمانی)٦٩؛« ئەڵمان/یـا/ ١٦، ١٧(یان)، ٢٦، ٥٩(ی لاو)، ٦٢، ٦٤(ی نازی)، ٦٨، ٧٥، ٨٧-٨٨، ٩٤، ١١٨»؛ ئەلەشگرد(شیوی)١٤١؛ ئەمریکا/یی ٢٨-٢٩، ٤٧-٤٨، ٥٠-٥١، ٥٣-٥٤، ٦٩، ٧١، ٧٧، ٩٤-٩٥؛ ئەمین زەکی (محەمەد)٧٢، ٧٦، ٩٣، ١٣٤؛ ئەنادۆڵ (نەك ئەنادۆلو) ١٦، ١٨، ٤٥، ١٠٤، ١١٨، ١٢٤؛ ئەنتالیا١٠٩؛ ئەنتیڤاری١٤٢؛ ئەنوەرپاشا١٧، ٦٢، ٧٥-٧٦؛ ئەنقەرە ٩٦(پەیمانی)، ١٠٠، ١٠٥، ١٢١، ١٣٦-١٣٧(ناوی) ؛ « ئەولیاچەلەبی و سیاحەتنامەکەی ٨٩، ٩١، ١٠٥، ١١٧، ١٢٩-١٣٢ (چیرۆکی چاپی کتێبی و ڕێگای

گشتەکەی)،١٣٣-١٣٤ ،ـ باوکی ئەولیا ١٣٠-١٣١»؛ ئەیبەك(عیزەدین)١٢٦؛ « ئەیووبی١٢٦،٨٨ ، ـ سەلاحەدین٢٥، ٨٨، ١٢٦، ـ ئەشرەف٣٥،٨٨، ـ ئەل مەلیکول ئەفزەل ١٢٧ ،ـ توورانشا٨٨،١٢٦ ،ـ مەلیك عادلی یەکەم »؛ ئەیبەجەنۆغلو ١٢٠؛

ئیـ ئیبراهیم پاشای ملی (حەرەسی خەتی شەمەندەفەری حیجاز ١٩٠٨) ٣٥؛ ئیبشیر مستەفا پاشا١٣١؛ ئیبنوخەلەکان ٨٨،١٢٧ ؛ ئیبنولئەثیر٨٨،١٢٧؛ ئیتالیـا/ ١٣، ٣٩، ٤٥، ٥١-٥٣، ٥٦-٥٧، ٥٩(ی لاو)،٧٤(و/ی‌لاو)، ١٤٠؛ « ئیتیحاد وە تەرەقی (ئۆسمانلی ـ جەمعیەتی) ١٥(وکۆمیتەی، ئیتیحادیەکان)،٦١-٦٢،٧٣ ، ـ ئیتیحادیەکان ١٦-١٧، ٤١، ٤٥، ٦٢، ٧٤، ٩٣، ـ ئیتیحادی عوسمانی جەمعیەتی ٦١، ٧٣، ـ تورکی لاو١٤-١٥، ٣٥-٣٦،٣٨-٤٠، ٦٠، ٧٣-٧٤، ـ عوسمانیانی لاو١٤، ٦٠ » ؛ ئیتیحادی محەمەدی جەمعیەتی/ فرقەسی/ محەمەدییە٧٤؛ ئیجتیهاد (مانگنامە)٤٢؛ ئیحسان نووری پاشا٩٩-١٠٠؛ ئیستەنبوولْ بڕ- ئەستەمبوولْ؛ ئیستیخلاسی کوردستان٤٧؛ ئیستیقلال مەحکەمەسی/ لەری٩٩؛ئیسلام/ ی/ مسولْمان١٥-(یان)١٦، ٢٢، ٢٧، ٣٤، ٣٧، ٥٨، ٦٥، ٦٩، ٧٣-٧٤، ٨٧ - ٨٨، ٩٦؛ ئیسلام ئیختیلال جەمعیەتلەری ئیتیحادی٧٥؛ ئیسماعیل (شای ئێران) ٨٨؛ ئیسماعیل حەقی پاشا٦٢؛ ئیسماعیلیەکان ٧٣؛ ئیسمەن(فاتمە)١١٤؛ ئیگدیر٥٤؛ ئینگلیس/ی/ستان/بریتانیا١٣-١٥، ٢٦، ٢٨-٣٠، ٣٢، ٣٨، ٤٠، ٤٣-٤٨، ٥٠-٥٤، ٥٦-٥٨، ٦٠، ٦٥(بە-ی)،٦٩-٧٢، ٨١، ٨٨، ٩٥، ٩٧-٩٨، ١٠٧، ١١٨(و ئینگلتەرە) ٢٣٩-١٤٢؛

ئێـ ئێراکلیۆن٧٠؛ ئێران/ و شای ١٨-١٩، ٢٣-٢٦، ٢٨، ٣١-٣٣، ٤٥، ٥٠، ٥٢، ٥٤، ٥٦-٥٧، ٦٣، ٦٦-٦٧، ٧١(وفارس)-٧٢، ٨٣-٨٥، ٨٨-٨٩، ٩٤، ١٠٤، ١١٥، ١٣٢؛ ئێرۆ(گی)١١٢؛" ئێششەك" لەردر٦٣؛

با « بابان ٢٣-٢٤، ٦٦-٦٧، ٨٩،ـ ئەحمەد/ خالید/ مەحموود پاشا / بەکربەگ٦٧ ـ ئیبراهیم پاشا٢٤، ٦٧،ـ حیکمەت٣٧، ٦١، ٧٦، ـ شەریف پاشا٣٨، ٥٠-٥١، ٦٢، ٧٦، ٩٦، ـ .عەبدوڕەحمان پاشا٢٤ ، ٣٤، ٦٧»؛ بابلی٦٣؛ بادەللی(کەمال)١٠٥؛ بابی عالی ١١٨، ١٢٨؛ باتمان١٠٧، ١١٠، ١٢٣-١٢٥؛ باتور(جەنەراڵ)١٢٠؛ باتوم١٤٠-١٤١؛ باتێ(مەلائەحمەد)٢٠؛

« بادینان ٢٣(عیمادیە)، ٢٥(زێی)، ٢٧(سەعیدبەگی)، ٣٢، ٨٧-(ئەمارەتی)٨٨ »؛ باربارۆسە(فریدریك)٨٨؛ « بارزانی ٤٠(ـیان)، ـ سەرۆك مستەفا٧٢، ٩٦، ١٠٧، ١٢٢، ١٣٩ ، ـ شێخ عەبدوسسەلام٤٠، ٧٥(و بارزان و پیرەش- ئەیووبی‌شێخ‌بابۆ) »؛

باز(شا) ٨٧، ١٢٦؛ باکۆ٦١؛ بالکان ١٣، ١٦، ٥٩، ٨٨، ٩٩، ١٢٨، ١٣٩، ١٤١؛ باڵیۆز/ خانە/ بایلۆس٥٦؛ بایسۆن(جاوید)١٣٤؛ بایەزید(ی کوردستان)٢٧، ١٣٤، ١٣٩-١٤١؛ بایەزید(ی یەکەم)٥٦، ١٢٧؛ بایەزید(مەیدانی)٧٥؛ بایەزیدی (مەلا مەحموود)٢٠؛

بت بتلیس ١٩-٢٠، ٢٧، ٢٩-٣٠، ٣٤، ٣٩، ٥٣-٥٤، ٨١، ٨٩-٩٠، ٩٥، ١٠٧، ١١٨، ١٢٥، ١٣٠، ١٣٢، ١٣٥،ـ ئیدریسی٨٨-٨٩؛

بر- بنـ بریتانیا بڕ- ئینگلیس، و /ی ٤٦؛ بسمارك٦٨، ١٤٠؛ بنگۆل٥٤، ٨١، ١٠٧، ١١٠، ١٢٥؛

بو بوجاك(فایق،یەکەم سکرتێری پ.د.ك.-تورکیا) ١٠٩(ومستەفای ئامۆزای)،١٣٨؛ بوخارێست٦٠؛ بورسە١٢٨؛ بورکای(کەمال، ئێستا سکرتێری پارتی سۆسیالیستی کوردستانی تورکیا)١٢٣؛ بورهان (شێخ یووسفی شەمسەدین-ی موکری، بە ئەسڵ خەڵکی شارباژێڕ)٦٨-٦٩؛ بولگار/یا١٥-١٦؛٥٩، ٧٠، ١٢٨، ١٣٩-١٤٢؛ بوەیهی٨٧؛ بویوك‌کایا(نەجمەدین١٩٤٣-١٩٨٤ قوربانیی ئاگرنانەوەی کاربەدەستانی زیندان)١٢٠، ١٢٣؛ بۆتان٢٣، ٢٧(و بۆتی/ بوهتی)-٢٩، ٨٩-٩٠؛

بۆ بۆران(بەهیجە)١٢١، ١٢٣؛ بۆزجا ئادا(تێنێدۆس)١٣٣؛ بۆزکورت (گۆڤار)٦٤؛ بۆسفۆر٤٥، ١٢٨؛ بۆسنێ- هەرسك٩٩، ١٣٤ (بۆسنێ)، ١٤١؛ بۆغۆس نووبار پاشا٥١؛ بۆلشەفیك٧٦؛

به « بەدرخان٢٥، ٢٧-٢٩، ٣٤، ٤٦، ٩١، ـــ مالّی/ ـەکان٣٩-٤٠، ٩٠، ٩٢،ـــ کوڕانی بەدرخان :ئەمین‌عالی٣٨، ٤٨، ٦٢،/ بەحری٣٤،
/ سەیفەدین٢٥،/ عەبدوڕەحمان٣٧-٣٨،/ مدحەت٣٧-٣٨، // کوڕانی ئەمین‌عالی : جەلادەت١٣٦،/ سورەیا٣٨، ٤٧، ٤٩» ؛
بەرزیکانی بڕ- حەسنەوی؛ « بەرلین (کۆنگرە / پەیمان)٥٧، ١١٧-١١٨، ١٤٠-١٤٢(زەمینە و مێژووی،و شیعری حاجی قادر)،
ـ شار٧٥-٧٦»؛ بەسرا ٤٠؛ بەعسی (نازیی عارەب) ٧٣؛ بەغدا ١٦، ٢٥، ٣٠، ٣٥، ٤٠، ٦٥، ٧٢، ١٣٢، و بۆ پەیمانی بڕ-
سەنتۆ؛ بەکران٢٧؛ بەکرەجۆ٦٧؛ بەلجیکا/ بلژیك٥١؛ بەیرەم پاشا٦٦؛
بیـ - بێـ بیرکەن (ئەندرییاس)٦٥؛ بیرەجیك٥٣، ٧٠؛ بیزەنت/ ـەی٨٧، ١٠٧، ١٢٧، ١٣٦؛ بێشکچی(ئیسماعیل)٨٢-٨٣، ١٢٣؛
پ پارتی بڕ- پ.د.ك.؛ پارلا(تاها)٦٥؛« پاریس٥٩-٦٠، ٦٢،ـــ کۆنگرە(ی١٨٥٦)٧١،(ی١٩٠٢)٦١،(ی ئاشتی)٥٠-٥١، ٧٧؛
پاسوور/ قولب/ قولپ٢٧؛ پالوو١٩، ١٣٢؛ پان- بڕ- ناوەکە بە بێ پان؛ پ.د.ك٦٦(پارتی)،٩٦؛
پ.د.ك.-تورکیا١٠٩، ١٣٨؛ پرودۆن٦٢؛ پۆرتوگال٥١؛ پۆزیتیڤیزم (وەزعی ، موسبەتە)١٥، ٦٢؛ پۆگرۆم (گـۆڤار)٧٦؛
پۆڵەندا(لەستان)٥١، ٨٧(ی)؛ پەشتوو(زمانی پاتان)٨٧؛ پەهلەوی/ ڕەزاشا وکوڕی٧١؛ پیکۆ (جۆرج)٧٥؛ پێرسی کۆك٥٠؛
ت ت. ئی. پ.(تورکیە ئیشچی پارتیسی)١٠٩، ١١١، ١١٤، ١١٧، ١١٩، ١٢١-١٢٣؛ تاتار٦٣؛ تاجیك/ستان٧٦،(بەحری تاچیك=
دەریای قەزوێن)٩٢؛ تاران٣١، ٣٣؛ تاڤێرنیە(ژان باپتیست)١٢٩؛تاگماچ(جەنەراڵ)١٢٠-١٢٢؛ تاها محیەدین (کوردی جاشی-
بەناو- جێگری سەددام حوسێن)١٤١؛ تایشنەر(ف.)١٣٤؛ ترابزۆن٥٣، ٩٥؛ تراکیا١٢٨؛ ترایانوس٦٣؛ تفلیس٧٦؛ تودە(حزب-ء
ایران)١١٩؛ تورکستان١٧، ٤٣، ٨٧(ی رووسیا)؛ تورکەش(ئالپ ئەرسەلان)٦٣-٦٤؛ تورکمەن١٧(ستان)،٦٣؛ تورکی لاو بڕ-
ئیتیحاد وە تەرەقی؛ تورکیە بویوك میللەت مەجلیسی١٣٦؛تورون(جەنەراڵ)١٢١؛ تورهان(دایکی سوڵتان محەممەدی چوارەم)١٣٣
ـ١٣٤؛ تونجەلی بڕ- دەرسیم؛ تووران/ ی/ ـەت١٧، ٤٣، ٤٥، ٦٣، ١٠٨؛ تووران(شەرافەدین)١٨؛ توونس٨٨؛ تـەبـەریا١٣٦؛
تەتوان١١٠، ١٣٢؛ تەرجیل بڕ- حەزرۆ؛ تەسویری ئەفکار(ڕۆژنامە)٥٨؛ تەشەببووسووشەخسیوەعەدەمی مەرکەزیەت جەمعیەتی
٦١؛ تەعالی وە تەرەقیی کوردستان بڕ-کوردستان تەعالی وە تەرەقی جەمعیەتی، ٤٠؛ تەکەس(زەکی)١٢٠، ١٢٣؛ تەلعەت پاشا
(محەممەد)١٧، ٤٣، ٦٢، ٧٥-٧٦؛ تەمۆ/ تێمۆ(Temo ی ئەڵبانی،سیناتۆر لە ڕۆمانیا ١٩٢٠)٦١؛ تەمەل کوران١٢٩؛ تەنزیمات
١٣، ٥٦-٥٨، ٩٠؛ تەورێز٧١، ٨٨، ١٣٢؛ تەیموورەبەگـ(سەرۆکی میلان)٢٧؛ تەیمووری لەنگـ٢٨، ٦٩؛تێسالی/ تێسسالیا٧٤؛
جـ جاش(وشەی)٧٢؛ جبران (عەشیرەتی- وخالیدبەگی)١٣٧؛« جزرە ١٩(دەوڵەتی)،٢٨-٢٩(جەزیرە پایتەختی ئەمارەت)،٥٣
(کورداغ و دەشتی جزیرە، و جەزیرەی ئیبنی عومەر/ جزرە)، ٩٠(شاری جزرە/ جزیرە)؛٩٦(جەزیرەوکورداغ بۆ سووریا)،١٠٧(شاری
جزرە) » ؛ جزیری٢٠، ٩٠؛ جەزیرە بڕ- جزرە؛ جنێڤ٣٨، ٦٠، ٩٢، ٩٨-٩٩، ١١٩؛ جوو١٤، ١٦، ٦٣، ٨٢، ١٠٧؛ جەپك(سەبری)
١٢٠؛ جەرمەنی٨٧؛ جەم(ئیسماعیل)١١٤؛ جەمال پاشا(محەممەد)٤٣، ٦٢، ٧٦؛ جەمیل پاشا ٣٨، ٤٩(/ زادە و یانەی دیاریەکر)؛
جەیحوون٦٣؛ جینگۆ/ یزم ١٤٠؛ جێنەوا ٥٦؛
چـ چاڵدێران١٨، ٢٠، ٢٣، ٨٨؛ چرچل(وینستون)٧١؛ چەرکەس ٦١(محەممەد ڕەشید)، ٨٢، ٨٨، ١٤١؛ چەنبەرلی/چەمبەرلی(گەڕەك)
٣٨، ٤٠، ٥٦؛چیای ڕەش/ مۆنتی نیگرۆ/ قەرەداغ ١٤٠-١٤٢؛ چیك١٤٠؛ چیکۆسلۆڤاکیا٥١، ٥٥، ١١٨؛
حـ حاجی قادری کۆیی٢٠، ٩٢، ١٤١؛ حافز دەرویش وەحدەتی٧٤؛ ح.د.ك.- ئێران١٠٤؛ح.ش.ع.١١٥-١١٧، ١١٩؛ حوریەت وە ئیتیلاف
فرقەسی/ پارتیسی١٥، ٦٢؛ حوزنی(سەید)٦٨؛ حوسێن حیلمی پاشا٧٤؛حەزرۆ/ تەرجیل١٩، ٦٥؛ حەزۆ/ ساسۆن٦٥، ٨٩، ١٣٢؛

حەسنەوی/ بەرزیکانی١٢٦،٨٨ ؛حەکیم خان/ حوکم خانی١٣١ ؛حەمەدی شیرین٦٧ ؛ حەمید/حەمدی پاشا(جەنەراڵ)٤٨ ؛ حەمیدیە ٣٤-٣٦ ؛ حەنیف/ ئەحناف٧٣ ؛ حیجاز(/ عارەبستانی سعوودی)١٦، ٥١ ؛

خـ خارپووت/ ئەلازیە١٩، ٥٤، ٨١، ١٠٧، ١١٨، ١٢٤-١٢٥، ١٣٥ ؛ خاڵفین/ خەلفین٣١ ؛ خانی و مەم وزینی٩١-٩٢، ١٠٥، ١٣٤ ؛ خدری حەمەد٦٧ ؛ خزان/ خیزان/ خێزان١٩ ؛ خنس/ خونوس١٠٧ ؛ خوارەزم شا(جەلالەدین) ٨٨ ؛ خۆرمەك١٣٧ ؛ خۆشاب١٣٢ ؛ خۆی٣١ ؛ خۆیبوون٩٩-١٠٠ ؛ خەتی شەریف/ هومایەنی/ گولخانە(١٨٣٩) ٥٦ ؛خەلەکان١٢٧ ؛ خەلیل بڕ- مۆتکی؛ خەلیل غانم(مارۆونیی لوبنانی)٦٠، ٦٢ ؛

د دارەندە٥٣ ؛ داشناق٦١ ؛ دامۆکلیس١٢١ ؛ دانیشمەن(ز.)١٢٩ ؛دجلە - فرات(مانگنامە / رێکخراو)١٠٥ ؛ د. د. ك. تۆ. ١٠٩-١١١ ، ١٢٠-١٢١، ١٣٨ ؛ دورکهایم/ دورکێم١٧، ٦٥ ؛ دورو(کازم نامی)٦١ ؛ دۆستەکی/ دوشتێك١٢٦ ؛ دەرسیم٣٢، ٣٥، ٤٣، ٤٩، ٥٤، ٨١، ١٢٢، ١٢٥ ؛دەریا /ی ئەدریاتیك١٢٨ ،/ی ئیۆنی١٢٨ ،/ی ئێجە١٣٣ ،/ی رەش٧٠، ٨٩، ٩٩-١٠٠ ،و بڕ- تاجیك؛ دەڤـ سۆڵ١٣٩ ؛ دەڤ - گەنج ١١٠- ١١١، ١٣٩ ؛ دەڤـ یۆڵ١٣٩ ؛ دەمیرێل(سولەیمان)١٠٦، ١٠٩، ١٢١ ؛ دەنگـ(گۆڤار)١٠٥ ؛ دەیلەمی٨٧ ؛ دیاربەکر/ ئامید/ ئامەد١٧، ١٩، ٢٧، ٣٠، ٣٩، ٤٩(یانەی)، ٥٤، ٦١، ٦٥، ٨١، ٨٧، ٩٠، ١٠٤، ١٠٧-١٠٨، ١١٠-١١١، ١١٨، ١٢١-١٢٢، ١٢٥، ١٣٢، ١٣٥، ١٣٧ ؛ دیجلە بڕ- دجلە- فورات / و بڕ- فورات ؛ دیڤریك/ دیوریك٥٣ ؛ دیونو عمومیە قۆمسیۆنو١٣، ٥٧ ؛ دیۆنیسس١٤٢ ؛

ر راگوسا(دوبرۆڤنیك ی کرواتیا)٥٦ ؛ راوەندی/ رەوادی٨٨، ١٢٦ ؛ رزا نوور٦٢ ؛ رواندز بڕ- سۆران؛ رومێلیی رۆژهەڵات ١٤١ ؛ رووس/ رووسیا ١٣، ٢٣-٢٦، ٢٨-٣٤، ٤٣-٤٥، ٥٠، ٥٧، ٥٩-٦٠، ٦٩-٧١، ٨٧(رووسی/ و تورکستانی)، ١١٧، ١٣٩-١٤١ ؛ رووم(رۆم/ تورك)٩١ ،ـــ قولزمی- (دەریای ناوەڕاست)٩٢ ؛ رۆژی کورد(رۆژنامە)٤١ ؛ رۆڤێ ٧٨ ؛ رۆمانی(ی ئیمپراتۆریی رۆما) ٦٣، ١٣٦ ؛ رۆمانیا٥١ ، ١٤٠-١٤١ ؛ رەجەب بەگ٢٧ ؛ رەحمان بەکر٥٥ ؛ رەسسام٣٠-٣١، ٧٨ ؛ رەشادی پێنجەم(سوڵتان محەمەد) ١٧-١٨، ٤٣، ٧٤ ؛ رەش کۆتان٢٧ ؛ رەشید پاشا(محەمەد)٢٥، ٦٨ ؛ رەوادی بڕ - راوەندی ؛ ریچارد(ی یەکەم) شێردڵ٨٨، ١٢٧ ؛

ز زارا(شار)٨١ ؛ زاگرۆس٦٦، ٦٩، ١٣٢ ؛زامدار(مەحموود)٧٧ ؛ زەردەشتی٨٧ ؛ زەکی پاشا(ی حەمیدیە)٣٥ ؛ زەهاو(پەیمانی) بڕ- قەسری شیرین؛ زیا پاشا(عەبدول حەمید-)١٤، ٥٨ ؛ زیادین بەگ بڕ- عەبداڵ خان) ؛ زیللی ئەفەندی بڕ- ئەولیا(باوکی) ؛

ز- ژ زێباری٤٠ ؛ زێنەب خان بڕ- هێمن(دایکی)؛ ژاپۆن٥١ ؛ ژ. ك. ٧٣ ؛

س ساسۆن بڕ- حەزۆ؛ سافراستیان٢٨، ٩٢ ؛ ساڤ١٢٨ ؛ سالۆنیك/ تێسسالۆنیکا٧٤ ؛ سانت جۆرج٥٨ ؛ سانت سۆفیا(مەیدانی)١٦ ؛ سان ستیفانۆ(پەیمانی)٧١، ١١٧، ١٣٩-١٤١ ؛ سان سیمۆن٦٢ ؛ ٨٨ ؛ سان لویس٦٨ ؛ سانیحە(خوشکی عەبدول حەمید)٦١ ؛ سایکس(سێر مارك)٧٥ ؛ سایکس - پیکۆ٤٤-٤٥، ٥٠-٥١ ؛ سعوودی بڕ- حیجاز؛ سکۆتلەندا١١٨ ؛ سلاڤ٨٧، ١٤٠ ؛ سلۆڤاك ١٤٠ ؛ سلۆڤین١٤٠ ؛ سلێمانی٢٤، ٦٧، ٧٠، ٨٨ ؛ سنە٩٠ ؛ سواڤی(عەلی)٥٨، ٦٠ ؛ سونای(جەودەت)١٠٦، ١٢١ ؛ سوننی٦٦ ؛ سوکووتی(ئیسحاق)٦١ ؛ سوودان٨٨ ؛ سووریا٤٦، ٥٠-٥١، ٥٣-٥٤، ٨٣-٨٥، ٨٧-٨٩، ٩٥-٩٦، ٩٩، ١٢٢ ؛ سویسرا٣٨، ١١٩ ؛ سوێد/ی ٨٧، ٩٦، ١٠٥ ؛

سۆ « سۆران ٢٣، ٢٥، ٦٧-٦٨، ٨٩ ،ـــ رواندز٢٥، ٢٧، ٦٧، ٦٩، ٧٣ ،ـــ میر محەمەد ٢٥-٢٧، ٦٧-٦٨(شازدە پشتی)، ٦٩، ٧٣(پاشا کۆرە)،ـــ ئەحمەد بەگ٢٧، ٢٩» ؛ سۆڤیەت٤٥، ٥٠، ٦٤، ٧٥-٧٧، ٨١، ٨٤، ٨٧، ١١٨ ؛ سۆمەری١٠٠ ؛

سه سەباحەدین(شازادە)١٥، ٦١-٦٢؛ سەددام حوسێن٧٣، ١٣٦؛ سەعداباد(پەیمان)١٠٠؛ سەعید (شێخ - ی پیران،بە ئەسڵ خەڵکی شاری سلێمانی- هەرێمی باشووری کوردستان)٦٥، ٩٩، ١٣٦-١٣٧؛ سەعید نوورسی (مەلا - بەدیعوززەمان) و نوورجوو٤٧؛ سەفوەت بەگ٧٥؛ سەفەوی٨٩، ١٣٢(و شاعەباسی یەکەم و شا سەفی)؛ سەکبان(شوکرو/ چوکرو محەمەد)٤١؛ سەلجووقی ٨٧-(کەیقوبادی)٨٨، ١٠٠،ـ سەنجەر١١٧؛ سەلیم(مەلا، خەلیفە)٤٠، ٧٥؛ سەلیم(ی یەکەم ،سوڵتان)٨٨-٨٩، ١١٧؛ سەلیم (ی سێیەم، سوڵتان)٥٧؛ سەمی کانلی(نەزیر)١٢٠؛ سەنتۆ١٠٤؛

سیـ سیاوەش پاشا١٣٣؛ سیراکۆزە١٤٢؛ سیرب١٤٠، ١٤٢؛ سیرب- کروات - سلۆڤین١٥١؛ سیروان٦٧؛ سیلاحدار تاریخی (ی فندقلیلی محەمەدئاغا سیلاحدار)١٣٤؛ سیلڤان / میافارقین/ فەرقین٨٧، ٩٠، ١٠٩-١١٠، ١٢٧، ١٣٢؛

سێـ سێرت ١٩، ٣٠، ٥٤، ٨١، ١٢١، ١٢٥؛ سێڤەر ٥٠-٥٢، ٥٤، ٩٤-٩٨، ١١٧؛ سێواس٢٥، ٤٨، ٨١، ١٠٠، ١١٨، ١٣١، ١٣٥؛ سێوەرەك١٠٧، ١١٠، ١٢٢؛

ش شارلمان٨٨، ١٢٧(قەڵەمڕەوی وپایتەختی)؛ شارەزوور بڕ- شەهریزۆر؛ شام(دیمەشق)٢٩، ١٢٦؛ شرناخ١٢٤-١٢٥؛ شنگار/ شنگال/ سنجار ٨٧، ٩١، ١٣٢، ١٣٤(/ سەنگ ئارا)؛ شۆ٦٥، ١٣١، ١٣٣؛ شەجەرەتوددوڕ١٢٦؛ شەددادی٨٧، ١٢٦؛ شەرەف خان ٨٩-٩٠، ٩٢/ شەرەفنامە٢٧، ٨٩-٩٠، ١١٧؛ شەڕی جیهانی ی یەکەم١٧، ٣٨، ٤١-٤٣، ٤٥، ٥٠، ٥٥، ٦٢، ٦٤، ٨٧، ٩٣، ٩٧،/ ی دووەم٦٤،/ نێوان دوو ٨٣؛ شەریف بەگـ(ی بتلیس)٢٩؛ شەریف پاشای بابان بڕ- بابان؛ شەمدینان (شەمدین،شەمزین، لای حکومەتیتورك" شەمدینلی") ٣٢،و بڕ- نەهری؛ شەهریزۆر/ شارەزوور١٩؛ شیروان٨٩؛ شیعە٦٥؛

عا عابدین پاشا١١٧-١١٨؛عادل(شا)٨٧؛ عادل جەواز٨٧، ١٢٦، ١٣٢؛ عارەب١٥، ٣٤-٣٥، ٣٧، ٤٠، ٤٣، ٦٣، ٧٣، ٧٦، ٨٢، ٨٧-٨٩، ٩٤، ٩٩، ١٠٤، ١٠٧، ١١٥-١١٧،/ ستان بڕ- حیجاز،/ ی ٦٥، ٨٩، ١٠١، ١٢٨؛ عاشیرەت مەکتەبی/ لەری٣٥؛

عو عوبەیدوڵلا(شێخ) بڕ- نەهری؛ عوسبەی ئومەم بڕ- کۆمەڵی نەتەوەکان؛ عوسمان پاشا شەلە٢٨-٢٩؛ عومەر ئۆغلو١٢١-١٢٢؛

عه عەباس(ی یەکەم، شای ئێران)١٣٢؛ عەبداڵ خان٩١، ١٣٣(و زیادین بەگی کوڕی)؛ عەبدول حەمیدی دووەم(سوڵتان)١٥، ١٧، ٣٣-٣٥، ٣٧، ٣٩، ٥٧، ٥٩-٦١، ٧٢، ٧٤، ٩٢، ١٢٩، ١٤١-١٤٢؛ عەبدول عەزیز(سوڵتان)٥٧، ١٢٤؛ عەبدوڵلا جەودەت٤٢، ٦١؛ عەبدول مەجیدی یەکەم(سوڵتان)٥٧، ٦٢؛ عەجەم٩١؛ عەدالەت پارتیسی١٢١؛ عەرەبگیر بڕ- ئاراپکر؛عەلیی باکۆیی٦١؛ عەلی پاشا(محەمەدئەمین، پێنج جار سەرەك وەزیران)٥٨؛ عەنتاب٤٥، ٥٣، ٧٠، ٨١، ١٢٥؛

عیـ عیبری١٢٨؛ عیراق٤٠، ٤٦، ٥٠، ٥٤، ٦٣، ٦٥، ٧١، ٨٣-٨٥، ٨٨-٨٩، ٩٥، ٩٨-٩٩، ١٠٤، ١١٥-١١٧، ١٢٢، ١٣٢؛ عیسمەت مستەفاپاشا(ئینونو)٩٧، ١٠٠، ١٠٥، ١٢١، ١٣٦(ناوی ئینونو)؛ عیمادیە/ ئامێدی ١٩، ٢٣، ٢٧، ٩٠ و بڕ- بادینان؛

غـ غازی عەنتاب بڕ- عەنتاب؛

فـ فارس بڕ- ئێران؛ فارسی ٦٥، ٨٧، ٨٩، ١٠١، ١٢٨؛ فرات(م. شەریف)١٠٤، ١٣٧؛ فرۆهێر(حوسێنی-، زێڕینگەران)٧٣؛ فکر کولوپ لەری فەدەراسیۆنو١٣٩؛ فوئاد پاشا(جەنەراڵ)٤٨؛ فوئاد پاشا(محەمەد)٥٨؛ فورات ٥١، ٥٣، ٨٧، ٩٤، ١٣٢،ـ دیجلە و فورات /دۆڵی١٩، ٢١،/ مەڵبەندی٦٣،و بڕ- میسۆپۆتامیا؛ فوزوولی(محەمەدی کوڕی سولەیمان)٢٠، ٦٥؛ فۆلکستۆن (لە ئینگلستان)٣٨؛ فۆن مۆلتکە٢٦، ٦٨، ٩٠؛ فۆن هامەر١٩، ٨٨، ١٣٠ ؛ فەرەنسا/ فەرەنسی١٣-١٤، ٣٠، ٤٣-٤٨، ٥٠-٥٤، ٥٦-٥٧، ٥٩، ٧٢، ٨٨، ٩٢، ٩٥، ١٤٠،/ بە زمانی ٦٢، ٨٩؛ فەرید پاشا (پێنج جار سەرەك وەزیران)٦٢؛ فەقێی تەیران٢٠؛

فەلەستین٧٠،٨٨،٩٩،١١٢؛ فیلیپ ئۆگست٨٨؛ فینلەندی٦٣؛

ڤـ ڤارتۆ١٠٤،١٠٧،١٠٩،١٣٧؛ ڤارنا٢٩، ٧٠؛ ڤالاشیا(فالاقیا/ ئەفلاق/ ئەفلاك) ٧٠؛ ڤامبەری(ئارمینیەس)٦٣؛ ڤاندال٧٢؛ ڤۆ ١١٩؛ ڤیکتۆریا(شاژنی ئینگلیس)٥٨؛ ڤیلچێڤسکی٩٢؛ ڤینیس/ی٥٦،١٣٣؛ ڤێتنام١١٢؛

قـ قاجار٣١؛ قارس٢٨،٧١،٨١،١٢٥،١٤٠-١٤١؛ قاسم(عەبدول کەریم -، رژیمی)٧٢،١٠٤؛ قاهیره ٣٨،٤٧،٩٢؛ قرخیز / ستان١٧،/ی٦٣؛ قرم٣٠، ٧٠-٧١،٩٢؛ قزل تەپە١٣٢؛ قنغال١٣١؛ قۆتور/ قەتور١٣٢؛ قولب بڕ- پاسوور؛ قۆنیە ٨٨؛ قۆیسەم سوڵتان(دایکی دوو سوڵتان)١٣٣؛ قەرز بڕ- دیونو؛ قەرەبوك١٠٨؛ قەرەداغ بڕ- چیای رەش؛ قەسری شیرین(پەیمانی زەهاو)١٣٢؛ قەمچووغە٦٨؛ قەوقاس/ کافکاس٣٤، ١٣٢؛

کـ کاپیتولاسیۆن٥٥-٥٦؛ کاتەرینا١٣٩؛ کاراتۆدۆری پاشا١٤١؛ کاربۆناری٣٩،٧٣-٧٤؛ کارلیۆڤا١٠٧؛ کاندیا(کریت)٢٩، ٧٠؛ کانینگ(ستراتفۆرد)١٣،٥٧؛ کاهتا١٠٧؛ کرماشان٨٨، ٩٠؛ کروات١٤٠؛کلدانی٢٨،٥٢؛کلیکیا/ سیلیسیا٥١؛

کو کوپرولو١٣٣-١٣٤؛ کوتلای(ناجی)١٢٢؛ کورد ئیستیقلال جەمعیەتی٤٧،٤٩؛کورداغ٥٣،٨٧؛ کورد تەشکیلاتی ئیجتیماعیە جەمعیەتی٤٩؛ کورد تەعاون وە تەرەقی غەزەتەسی٣٨، ٤٠؛ کوردستان(یەکەم رۆژنامەی کوردی)٣٧،٩٢؛ کوردستان تەعالی جەمعیەتی٤٧-٤٩؛ کوردستان تەعالی وە تەرەقی جەمعیەتی٣٨، ٤٠؛ کوردستان موحیببوون جەمعیەتی٤١؛ کورد کولوپ لەری/ یانە کوردیەکان٣٩-٤٠؛ کورد میللەت فرقەسی٤٩؛ کورد نەشری مەعاریف جەمعیەتی٣٨؛ کوورا(رووبار)٨٧؛

کۆ کۆتان(مومتاز)١٢٠؛ کۆچران٧١؛ کۆچگیری٤٨؛ کۆڕی زانیاری کورد ١٣١؛ کۆلۆمبیا(زانکۆ)٦٥؛ کۆماندۆ(عەمەلیاتی)١٠٩-١١٠،١١٣-١١٤،١٢٢؛ کۆمونیستی تورکیا(پارتی)١١٩؛ کۆمەڵەی خوێندکارانی کورد لە ئەوروپا١١٩؛ کۆمەڵەی دۆستایەتیی بریتانی٤٦؛ کۆمەڵی نەتەوەکان٥٢-٥٣،٩٤،٩٧-٩٩؛ کۆنت(ئۆگست)٦٢؛ کۆنستانتین(ی یەکەم)١٢٧؛ کۆنستانتینۆپۆل (ئەستەمبوولّ)٨٨،١٢٧؛ کۆیە٢٤،٦٧(زێی)،١٢٧؛

کە کەرزۆن(لۆرد)٩٧؛ کەرکووك٨٨؛ کەمال مەزهەر(دکتۆر)٧٢؛ کەمالی/یەکان٤٨،٦٢،٧٧،٩٤،٩٦-٩٩،١٠١،١٢٠؛

کیـ کیغی١٩؛کیلیس٥٣؛ کینرۆس٥٨؛ کینگ- کرێن(کۆمیتە)٥٠؛

گـ گارتەر٥٨؛ گالاتا(پرد)١٦؛ گلادستۆن١٤٢؛ گوچلو(ئیبراهیم)١٢٠؛ گورجان(گورجستان/ جۆرجیا)٨١؛ گورسێل(جەنەراڵ)١٠٤-١٠٥؛ گورلەر(جەنەراڵ)١٢٠؛ گۆرانی(ئەحمەد)١٢٨؛ گۆشین(جۆرج یواخیم)١١٧-١١٨؛ گۆك ئالپ (زیا)١٧،٤٣؛ گەنج

گـ/ ل (حکومەتی کورد)١٩؛ گەنجە(شار)٨٧؛ لاتینی / زمان ١٢٨، ١٣٢، ١٤٠،/ی نووسینی تورکی١٢٩، ١٣٦؛ لایارد ٧٨ ؛

لـ لوبنان٤٦،٨٨،/ی٦٠؛ لوتفوڵڵا(برای شازادە سەباحەدین)٦١؛ لوتفی فکری٤١؛ لوڕستان٨٣؛ لۆزان/ کۆنگرە-پەیمان٧٧،٩٥،٩٧-٩٨،/ شار١١٩؛ لۆلان١٣٧؛ لۆید جۆرج٥٠؛ لەندەن٣٨، ٦٠،٩٦(پەیمان١٩٢١)؛ لیبیا٨٨؛ لیتان(عەشیرەت)٦٨؛ لیخۆتین٣١؛

مـ ماردین١٩، ٣٢،٥٣،٨١،١٠٧، ١١٠، ١٢١، ١٢٥، ١٣٢، ١٣٨؛ مارسێی/ مارسیلیا٥١؛ مارکۆ پۆلۆ٢٠،٧٨؛ مازینی٧٤؛ ماسۆنی ٧٣-٧٤؛ ماغنیسیا(مانیسا)١٢٨؛ محەمەد(میری رواندز، پاشا کۆرە) بڕ- سۆران؛ محەمەد/ی دووەم(سوڵتان)٥٦،١٢٧-١٢٨،/ ی چوارەم(سوڵتان)٦٥، / ی پێنجەم رەشاد بڕ- رەشاد؛ محەمەد ئەمین بۆزەرسلان١٠٥، ١٢٠،١٢٣،١٢٦؛ محەمەد رەشید بڕ- چەرکەس ؛ محەمەد عەلی پاشای میسر٢٣،٥٥،ـــ ئیبراهیمی کوڕی٢٨،٥٩(مستەفا قازل پاشای کوڕی)،٧٠؛ محەمەد قەدری پاشا١٣٩؛ محەمەدی جەمعیەتی بڕ- ئیتیحادی-؛ مدحەت پاشا٥٩-٦٠؛ مراد بڕ- موراد؛ مستەفا رەشید پاشا٥٥؛ مستەفا

فازل بڕ- محەممەد عەلی ؛ مستەفا کەمال (مستەفا عەلی رزا ، ئەتاتورك)١٩،١٦(زانكۆی)، ٤٢،٤٨-٤٩،٥٧،٧٤،٧٦،٩٦،
١٠٠،١٠٤،١٢٠،١٢٤،١٣٥(ناوەكانی) - ١٣٧ ؛ مغوولی/ مەنگۆلی٨٨؛ موجەددید(پارتی)٤١-٤٢؛ مودرۆس/ مۆندرۆس٤٥
،٤٧،٥٠،٩٥؛ موراد/ی دووەم(سوڵتان)١٢٨،/ی چوارەم(سوڵتان)٩١،١٣٢-١٣٣، موراد/ی پێنجەم(سوڵتان)٦٠؛
موساحیب مستەفا ئەفەندی٦٥؛مووسا عەنتەر١٠٥،١٢٠،١٣٨؛ مووسڵ٢٥،٣٠،٣٥،٣٩-٤٠،٧٥،٧٨،٨٧،٩٣،١٣٢،
/ ویلایەتی ٥٠،٥٢،٥٤،/ مسەلەی ٩٤-٩٥،٩٧-٩٨؛ مووش٣٩،٥٤،٨١،١٠٧،١٢٥؛ مۆتكی / خەلیل حسەن٤١،/ خەلیل
خەیالی٤٧؛ مۆسكۆ٦٥،٧٥-٧٦؛ مۆلداڤیا٧٠؛ مۆنت پلیێ(زانكۆ)١٢٠؛ مۆنتی نیگرۆ بڕ- چیای رەش؛
مە مهاباد٣٢؛ مەحموودی بەرزنجی(شێخ، مەلیك)٤٠،٧٥؛ مەحموودی دووەم(سوڵتان)٢٧؛ مەحموود جەلالەدین پاشا(داماد)٦١؛
مەحموود خانی مەكس/ موكوس ٢٨؛ مەحموودشەوكەت پاشا٧٤-٧٥؛ مەحموودی(حكومەتی كورد)١٩،٨٩؛ مەدحەت پاشا بڕ-
مدحەت ؛ مەدیحە(كچی عەبدول مەجید)٦٢؛ مەراغە٣٢؛ مەرسین١٠٨؛ مەرەش٨١،١٠٣،١٢٥؛ مەروان/ مەروانی٨٧،
١١٠،١٢٦؛ مەرمەرە١٢٨؛ مەسیحی / یەت١٤،١٦-١٧،٢٠،٢٢-٢٣،٢٨-٢٩،٥٥،٥٨،٧١،٨٧،١٢٧،١٣٩-١٤١، ـ
شەڕی سێیەمی خاچپەرستان٨٨،١٢٧؛ مەشوەرەت(رۆژنامە)٦٢؛ مەكس/ موكوس٢٨،هەمزە بەگی٤٧؛ مەككە٣٢-٣٣،٤٨،
٥٥؛ مەكەدۆنیا/ ماسەدۆنیا٧٤؛ مەڵاتیە٤٨،٥٣،٦١،٨١،٨٩،٩٤،١٢٥،١٣١؛ مەلای خەتێ٢٧؛ مەلیك ئەحمەد پاشای
ئەبازەیی٩١،١٣٣-١٣٤؛ مەنتەشە ئۆغلو١٠٩؛ مەندەریس(عەدنان)١٠٤؛ مەهدی زانا ١٢٣؛
میـ میافارقین بڕ- سیلڤان؛ میاندواو٣٢؛ میداس شا١٣٦؛ میدیا٨٧؛ میساقی میللی(١٩٢٠)٩٦،١٣٥؛ میسر٢٥،٣١-٣٢،
٦٠،٨٨-٨٩،١٢٦؛ میسۆپۆتامیا١٦،١٩،٢١،٥١،٦٣،٩٥،و بڕ- فورات؛ میل(جۆن ستیوارت)٦٢؛ میللیەتچی حەرەكەت
پارتیسی(و ناوی پێش ئەوە)٦٣-٦٤؛ میهریبان / میهریڤانا١٩؛
نـ نابی٢٠؛٦٥ ؛ ناكام(سەعید)١٣١؛ نامیق كەمال١٤،٥٨-٥٩؛ نسێبین٥٣،١٣٨؛ نوعەیمە ئەفەندی(مستەفا/ نعیما)١٣٤؛
نوورسی(و نوورجوو) بڕ- سەعیدنوورسی؛
نە نەعمانی(ئیزرائیل)٣٧؛ نەفعی٢٠،٦٦؛ نەقشبەندی(تەریقەت)٣١؛ نەلوس(قەڵای)٦٨؛نەمسا(ئوتریش)١٣،٥٥-٥٦،٧٠،
/ نەمسا- هەنگاریا١٣،٥٥،٥٧،١٤٠-١٤١،و بڕ- هەنگاریا؛ «نەهری / سەیدەكانی٣٨،/ كۆنگرەی٧٢،/ شێخ عوبەیدوڵڵا
٣١-٣٥،٦٢،٧١-٧٢،/ شێخ تاها٣١،/ شێخ عەبدول قادر٣٤،٣٨-٣٩،٤٧-٤٨،/ سەید عەبدوڵڵا٤٧،/ دكتۆر شەمزینی٧٢»؛
نەینەوا ٧٨،٨٧؛
نیـ نیزامی جەدید(ی سەلیمی سێیەم)٥٧؛ نیزیب٢٨،٧٠؛ نیكیتین٩٢؛ نیمرود بڕ- رەسسام؛
و «وان / شار ٣٢،٩٠،١٠٧(و كۆمیتەی)،١٣٢،/ ویلایەت٥٣-٥٤،٨١،٩٥،١١٨،١٢٥،١٣٠(والیی)،١٣٣(ئەیالەت)،
/ ناوچە٣٤،/(زێدی یاشار كەمال)١٢٢،/ دەریاچە٣٠،٧٨،١٣٢»؛ ورمێ / دەریاچە٣٠،٨٩،/ شار٧١؛ وەحدەتی بڕ- حافز
دەرویش؛ ویلسن(وودرۆ)٤٧،٥٣-٥٤،٩٤؛ وێلز١١٨؛
هـ هاربۆرن(ویلیام)٥٦؛ هالك شوورالار فرقەسی٧٦؛ هاوار(گۆڤار)١٣٤؛ هۆڵەندا٥٧،٦٥؛ هەتاوی كورد(رۆژنامە)٣٩،٤١؛
هەرسك/ هەرزیگۆڤین بڕ بۆسنێ؛ هەركی(فەتاح ئاغا)٧٢؛ هەكاری١٩-٢٠،٢٣،٢٨-٢٩،٣٢،٥٤،٨١،٨٩،١٠٧،١١٠،١٢٥؛
هەمزەبەگ بڕ- مەكس؛ هەمەدان٨٨؛ هەنگار /یا٥٥،/ی٦٣،و بڕ- نەمسا؛ هەودیان٦٧؛ هەولێر٧٠،٧٢؛ هیتی١٠٠؛

هیندۆ- ئەوروپایی٨٧؛هێڤیا کورد ٤٠-٤١؛ هێمن(و زێنەب خانی دایکی)٦٩؛

یـ یاشار کەمال١٢٢؛ یانە کوردیەکان بڕ- کورد کولوپ لەری؛ یلدرم(جانپ)١٢٠؛ یلماز گونەی١٢٢؛ یوگۆسلاڤیا١١٨،٥١، ١٢٨؛ « یۆنان ٣١،٥١،٧٠،٩٦-٩٧،١٠٧،١٢٧،١٤١،/ ی١٤-١٥ (بازرگان)،١٦،٤٥(لەشکر)،٨٢،٩٩،١٢٧،١٤٢ (ئەفسانە)،//(بە)زمانی ٥٦،٦٣، ١٢٧-١٢٨»؛ یەریڤان١٣٢؛ یـەزدان شێر٢٩-٣١،٤٦،٩٢؛ یەزیدی٢٢؛ یەشیل کوی ١٤٠؛ یەکێتی(ی.ن.ك.)٦٦؛ یەمەن ٨٨ و شێخ یەحیای ٤٠،٧٥؛ یەنی ئۆسمانلی جمعیەتی٥٩؛

هـەرچی کتێبی چاپی منە، من خۆم تایپی دەکەم و، بە ژمارەیەکی زۆرکـەم بەچاپی دەدەم(ژمارەی پترم بۆ هەڵناسووڕێ) و، ئەوانە بە سەر چەند کتێبخانە و کەسانێکدا دەبەشمەوە . کەواتە :

هیچ کتێبێکی چـاپی من لای منەوە بۆ فرۆشـتن نیـە، بـەڵام ئـەگـەر هـەر کەسێك بیەوێ بۆخۆی چاپ بکاتەوەو بفرۆشێ، دیارە ئەو نرخی چاپکردنەوەی خۆی بۆخۆی لە سەر دادەنێ، ئەوە مـافی ڕەوای خۆیەتی و هیـچ کـارێکی بە من نەداوە، بەڵام دیارە دەبێ لێرەدا لە جیاتی هەر" نرخ " لە سەری بنووسێ " نرخی چاپ کردنەوە " .

شێرکۆ هەژار

Çend basêkî

Kurd u Turk

bergî yekem

nûsînî : Kendal, Wanlî

(wergêran u) perawêznûsînî : Şêrko Hejar

çapî dûwem

2621 / 2009